

B. I (H)

ॐ नमः

श्रीमद्भगवद्गीता

(श्रीधरकृत भावार्थदीपिका व्याख्या सहितम्)

प्रथम स्कंधः

CHECKED

S. 467

MSS

(सम्पूर्ण)

Shreemad - Bhagavatham  
Pratham Skandha I

551

551



भा० प्र०  
॥१॥

५ आनुकुलेन

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ० ॥ उन्नमः श्रीपरमहंसास्वादिनचरणकमल  
चिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय ॥ वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवद  
सि ॥ यस्यास्तेदृदयेसंवित्तं नृसिंहमहंभजे ॥ १ ॥ विष्णुसर्गविसर्गादिनवल्लणलक्षितं ॥ श्रीकृष्णाय  
परंधामजगद्गमनमामतत ॥ २ ॥ माधवोमाधवावीशोसर्वसिद्धिविधायिनो ॥ वंदेपरमेश्वरान्माने ॥  
रस्परनतिप्रियो ॥ ३ ॥ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानुसारतः ॥ श्रीभागवतभावाद्यदीपिकेयप्रत  
न्यते ॥ ४ ॥ काहंमं दमतिः कंदमंथनंहीरवारिधेः ॥ किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ॥ ५ ॥  
मूकं करोतिवाचालपंगुलं घयतेगिरिम ॥ यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधवम ॥ ६ ॥ श्रीमद्भाग  
वतोविधः सुरतरुस्तारंकुरः सज्जनिः स्कंधैर्द्वौ दशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः ॥  
द्वित्रिंशत्रिंशतंचयस्यविलसच्छाखाः सहस्राण्यल्पान्यष्टदशेष्टदोतिसुलभोवर्त्तिसर्वोप  
रि ॥ ७ ॥ अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्रप्रशंतिमल्लभमानस्तत्रतत्रपरितुष्यन्तारदोपदेशतः  
श्रीमद्भागवद्वर्णनप्रधाने श्रीभागवतशास्त्रप्रारिष्युर्वेदव्यासः तत्प्रतिपाद्यपरदेवतास्मरण  
लक्षणमंगलमाचरति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ परंपरमेश्वरंधीमहीति ॥ ध्यायतेर्लिङिः छंदसरूपं ध्या  
येमेत्यर्थः ॥ वक्रवचनं शिष्याभिप्रायं ॥ तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणभ्यां उपलक्षयति ॥ तत्रस्वरू  
पलक्षणसत्यमिति ॥ सत्यत्वेहेतुः ॥ यत्रयस्मिन्नत्राणां मायागुणानां तमोरजः सत्त्वानां सर्गाभ



भा० प्र०  
२

स्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेवमुज्ज्वलयेत्याद्या । तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वाद्येयमभिप्रेतं नेत्याह । अभिज्ञेयः स एव ततो  
कानसृजति स इमां लोकां सृजतेति श्रुतेः । ईदृशेर्नाशवृत्तिमिति न्यायाच्च । तर्हि जीवः स्यान्नेत्याह । स्वएव स्वमेव राज  
तेयः तं स्वतः सिद्धं ज्ञानमित्यर्थः । तर्हि किं ब्रह्मा । हिरण्यगर्भः समवर्ततां ग्रेभ्यस्तस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतेः । नेत्याह ।  
तेनेत्यादिकवये ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मवेदं यस्तेने प्रकाशितवान् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयोर्वेदे वेदं श्रुप्रहिणोति तस्मै । तं  
हि देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इति श्रुतेः । ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं सत्यं  
ननु ब्रह्म मनसैव तेने । अनेन बुद्धिरतिप्रवर्तकेन न गायत्री दर्शितः । वक्ष्यति हि । प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती

तेजो वारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गः । मृषा धाम्ना सेन सदा निरस्त कुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

वितन्वताः जस्य सती स्मृतिं हृदि । स्वलक्षणप्रादुरभक्तिलास्यतः समेऽरुधीणां मृषभः प्रसीदतां मिति । ननु ब्रह्मास्व  
यमेव सप्रप्रतिबुद्ध्या येन वेदमुपलभतां नेत्याह । यद्यस्मिन् ब्रह्मणि सरयोऽपि मुह्यतीति । तस्माद्ब्रह्मणोऽपि परधीन  
ज्ञानत्वात् स्वतः सिद्धं ज्ञानः । परमेश्वर एव जगत्कारणं अत एव सत्यः । असतः यत्रा प्रदत्त्वाच्च परमाद्ये सत्यः । सर्वज्ञत्वे  
न च निरस्त कुहकस्तं । धीमहीति गायत्री प्रारंभेण च गायत्री ख्यवस्य विद्यारूपमेतत्पुण्यमिति दर्शितं । यथोक्तं म  
त्स्यपुराणे पुराणं दानप्रसादे । यत्राधिकृत्य गायत्री वर्णने धर्मविस्तरः । ब्रह्मासुरवधौ पेतं तद्भागवतमिष्यते । लिखि ॥ २ ॥  
त्वान्च यो दद्याद्देमसिंहसमन्वितं । प्रोष्टपद्यां पौर्णमास्यां सयाति परमं पदं । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्त्ति

वैष्णवं



तं परं सत्यं १

५५ तैन्द्रियदेवतारूपः ॥ अमृषासत्यः ॥ यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोपि सत्यवत्प्रतीयते इत्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तः  
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयोद्यत्ययः ॥ अन्यस्मिन्नन्यावभासः ॥ स यथाऽधिष्ठानसत्रया सद्वत्प्रतीयत  
इत्यर्थः ॥ तत्र तेजसि वारिवुद्धिः मरिचिकायां प्रसिद्धा ॥ मरिचिका चादौ वारिवुद्धिरित्यादियथा यथ मृदां ॥ य  
द्वा ॥ तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं ॥ यत्र मध्ये बायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति  
यत्रेत्यनेन प्रतीतमुपाधिसंबंधं वारयति ॥ खेनैव धाम्ना महानिरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन्नंतं ॥ तदस्य लक्षणा

: वारिणि  
चकोचादि  
वुद्धि ३  
तदा २

जन्माद्यस्य यतो न्वयादितरतश्चार्थेषु भिजः स एतन्नेव हृदय आदिकवये मुह्यंति यत्सरयः ॥

माह ॥ जन्मादीति ॥ अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभंगं यतो भवति तंधीमहीति ॥ तत्र हेतुः ॥ अन्वयादितरतश्चार्थेषु  
कार्येषु परमेश्वरस्य सदूपेणान्वयादकार्येभ्यश्च खपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् ॥ यद्वा ॥ अन्वयशब्देनानुवृत्तिः ॥ इ  
तरशब्देन व्यावृत्तिः ॥ अनुवृत्तत्वात् सदूपं ब्रह्मकारणं मत्सुवर्णोदिवत् ॥ व्यावृत्तत्वादिभ्यं कार्यं घटकुंडलादिवदित्य  
र्थः ॥ यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादितद्यतो भवतीति संबधः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यतो वा इमानि भूतानि  
जायंते येन जातानि ऋतेति ॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्या ॥ स्मृतिश्च ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगाणामेव



भा० १४०  
३

तिसर्वेनष्टखंतितत्राह। कतिभिरिति। अवलोच्छातपुण्येर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः॥ तस्मादत्र कांडत्रयार्थस्यापि यथावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं। अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः॥ २॥ इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य अवलंबविधीयते। अपितु सर्वशास्त्रफलरूपमिदं। अतः परमादरेण सेव्यमित्याह॥ निगमेति। निगमो वेदः स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्य फलमिदं भागवतं नाम तत्तु वैकुण्ठगतं नारदेनातीत्यमह्यं दत्तं। मया च शुकस्य मुखनिहितं। तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं। शिष्यप्रशिष्यादिरूपपरंपरया। श्रमेरखंडमिवावतीर्णं नतु च निपातेन स्फुरितमित्यर्थः। एतच्च भविष्यदपि भूतवर्त्तिर्हृष्टं। अनागताख्याते मैवास्पृशा स्वस्पृष्टेः। अतएवामरतरूपेण इवेण संयुतं। लोके हि शुकमुखस्य फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं। अत्र शुको

पञ्चव ५

निगमकल्पतरौर्गलितं फलं शुकमुखस्य मृतद्रवसंयुतं। पिवत भागवतं रसमालयं मुदुरहे रसिकाभुवि भावुकाः॥ ३॥

विशेष २

मुनिः अमृतं परमादेदः स एव दुर्बोरसः। रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानेदी भवतीति श्रुतेः। अतः हे रसिकारसज्ञाः तत्रापि भावुकाः हे रसभाक्ता चतुराः। अहो भुवि गलितमित्यलभ्यत्वा भोक्तिः इदं भागवतं नाम फलं मुदुः पिवत। नतु च गद्यादिकं विहाय फलं द्रव्यपीयते कथं फलमेव पातयंतत्राह। रसरसरूपं। अतस्त्वाद्यादेर्ह्येयां शस्याभावात्फलमेव क्लृप्तं पिवत। अत्र च रसतो ह्यस्य विवक्षयारः सवत्स्य विवक्षितत्वाद्गुणवचनेऽपि रसशब्दे मतुषः प्राप्य भावात्तेन विनेवरसं फलमिति सामानाधिकरण्यं। न त्रफलमित्युक्तेषां नासंभवो हेयांशप्रशक्तिश्च भवेदितितन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्ते। रसमित्युक्तेऽपि गलितस्य रसस्य पातुमशक्यत्वात्फलमित्युक्तमिति दुष्टं। न च भागवतामृतपातनमोक्षेऽपि त्याज्यमित्याह। आलये लये मोक्षः। अभिविधावाकारः। लयमभिव्याप्य। नही देसगादिमुखवन्मुक्तेरुपेक्षते। किंतु सेव्यतएव। चक्षुषि हि। आत्मागमाश्च मुनयो निग्रंथाः। अथुरुक्तेः। कुर्वत्यहेतुको भक्तिमित्यभूतगुणहरिरिति॥ ३॥

३



कर्मकांडज्ञानकांडउपासनाकांडदेवताकांड: ४

तं॥ पुराणान्तरेच॥ ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः॥ हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा॥ गायत्र्याच  
समारंभस्तद्वैभागवतंविदुः॥ पञ्चपुराणेऽं वरीषं प्रतिगोतमवचनं॥ अं वरीषं प्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु पठस्व  
स्वमुखेनापि यदिष्टसि भवद्वयमिति॥ अतएव भागवतं नामान्यदित्यपि न शं कनीयं॥ १॥ इदानीं श्रोतुं प्रवर्त्तना  
य श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशस्त्रेभ्यः श्रेष्ठं दर्शयति॥ धर्म इति॥ अत्र श्रीमति संहरे भागवते परमो धर्मो निरूप्य  
ते॥ परमत्वे हेतुः॥ प्रकर्षेण उक्तं कैतवं फलाभि संधिलक्षणं कपटं यस्मिन्सः॥ प्रशब्देन मोहाभिसंधिरपि निरस्तः॥ कै  
वलमीश्वरा रोधनलक्षणेन धर्मो निरूप्यत इति॥ अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह॥ निर्मत्सराणां॥ परस्पात्कर्षो सहनंम

धर्मः प्राकृतकैतवोत्रपरमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्रवस्तु शिवदंतापत्रयोन्मूलनं ॥ श्री  
मद्भगवते महा मुनि कृते किंवा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवस्थाने व्रकृतिभिः पुष्पुभिस्तत्तत्तत् ॥ २ ॥

सरस्तद्रहितानां सतां भूतानुकंपिनां एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठमुक्तं ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रेष्ठमाह वेद्य  
मिति वास्तवपरमार्थभूतं वस्तुवेद्यं न तु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणादिरूपं यद्य वास्तवशब्देन वस्तुनें शो जीवः वस्तुनः शक्तिर्मा  
या च वस्तुनः कार्यजगच्च तत्सर्वं वस्त्ववनततः पृथगिति वेद्यं अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यं ततः किमत आह शिवदं परमसुखदं किंच ॥  
आध्यात्मिकादितापत्रयो न स्तनंच अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रेष्ठं दर्शितं कर्हि तोऽपि श्रेष्ठमाह महामुनिः श्रीनारायणः  
तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते देवताकांडविषयगतं श्रेष्ठमाह परैः शास्त्रैस्तद्युक्तसाधनैर्वैश्वरोहृदि किंचासद्य एवावरोध्यते स्थिरीक्रिय  
ते वाशब्दः कदाचै किंतु बिलं वेत्त कथं चिदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः आत्तुमिच्छाद्विरेव तत्तद्वा एव देवावरोध्यते इदमेव न हि किमि



० भा० प्र० ४ प्रातःकाले दुक्ता एव दुक्ता अग्रयो यैस्ते ॥ अनेनित्यनैमित्तिक होमसाकल्यं दर्शितं ॥ इदं वक्ष्यमाणं ॥ आदरात् प्रष्टुः ॥ ५ ॥ वि  
विदिषितानर्थान् प्रष्टुं सुतस्य सर्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः ॥ त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः ॥ इति ह्यसौ महाभारतादिः ॥ तत्स  
हितानि ॥ न केवलमधीतानि ॥ अपितु ॥ आख्यातान्यपि ॥ व्याख्यातानि च ॥ उत अपि ॥ यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि  
६ किंच ॥ यानीत्यादि ॥ विदं विदुषां मध्ये श्रेष्ठः व्यासः यानि वेद ॥ परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदंतीति तथा ॥ ७ ॥ वे

त एकदा तु मुनयः प्रातर्दुत दुक्ता गतयः ॥ सत्कृतं सूनमासीतं पप्रष्टु रितमादरात् ॥ ५ ॥ अथ य  
उचुः ॥ त्वया खलु पुराणा निसेति ह्यसौ निचानयः ॥ आख्यातान्यपि धीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ६ ॥  
यानि वेदविदं श्रेष्ठं भगवान्वा दरायणः ॥ अन्ये च मुनयः सतपरावरविदो विदुः ॥ ७ ॥ वेत्यत्वं सौम्यतत्सर्वं त  
त्तत्सदनुग्रहात् ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्पर्शिण्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ८ ॥ तत्र तत्रांजसायुष्मन्भवता यद्विनि  
श्चितं ॥ पुंसामेकां ततः श्रेयस्तन्तः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ प्रायेणात्यायुषः सभ्यकलावस्मिन्नयुगे ज  
नाः ॥ मंदसुमंदमतयो मंदभाग्यास्तु पटुताः ॥ १० ॥

न्यजानासि ॥ सौम्यहे साधो तेषामनुग्रहो ज्ञाने हेतुमाहुः ॥ ब्रूयुरिति स्निग्धस्पर्शमवतः ॥ उत एवरहस्यमपि  
ब्रूयुरेव ॥ ८ ॥ अंजसायुर्जानेन ॥ एकं तेनः श्रेयः ॥ अयोभिचारि श्रेयः साधनं ॥ ९ ॥ अन्येपि वदुना कालेन वदुणा स्त्र  
अवणादिभिर्विनिश्चितं तु नेत्याहुः ॥ प्रायेणेति हे सभ्यसाधो ॥ अस्मिन्नयुगे कलौ ॥ अत्यायुषो जनाः ॥ तत्रापि मंदः अ  
लसा ॥ तत्रापि सुमंदमतयः ॥ तत्रापि मंदभाग्याः ॥ विद्याकुलाः ॥ तत्रापि पटुताः ॥ गंगादिभिः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥



तदेवमनेन श्लोकत्रयेण विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनासंबंधाधिकारि  
 णां वैशिष्ट्येन सुखसेवात्वेन च श्रोतृनभिसुखीकृत्य शास्त्रमारभते ॥ उतैमिश इति ॥ ब्रह्मण विसृष्टस्य मनोमयस्य चक्र  
 स्पनेमिः शीर्यते कुंभीभवति यत्र तन्मैमिशं निमिशमेव नैमिशं ॥ तथा वायवीये ॥ एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते  
 यत्रास्य शीर्यते नैमिः स देशस्तपसः शुभः इत्युक्ता सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्टुमनेमयं ॥ प्रणिपत्य महादेवं वि ससर्जपि  
 तामहः ॥ नैमिष्टुत राविप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं ॥ प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नैमिर्वशीर्यत ॥ तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं  
 मुनिर्जितमिति ॥ नैमिष इति पाठे ॥ वरहपुराणे कंदर्पवा ॥ तथा हि गौरमुखमृषिं प्रति भगवद्वाक्यं ॥ एवं कृत्वा ततो

उतैमिशोऽनिमिषक्षेत्रेऽरुषयः शौनकादयः ॥ सत्रं स्वर्गीयलोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥ ४

देवो मुनिर्गौरमुखे तदा ॥ उवाच निमिषे ऐहं निहते दानवें वलं ॥ अरण्ये स्मिंस्तत्स्वेतं नैमिषारण्यं संज्ञिकं ॥ भ  
 विषाति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति ॥ अनिमिषः श्रीविष्णुः ॥ अलुप्तदृष्टित्वात् ॥ तस्य क्षेत्रे ॥ तथा चात्रैव शो  
 नकादि वचनं ॥ क्षेत्रे स्मिन् वै स वेवयमिति ॥ स्वः स्वर्गगीयत इति स्वर्गीयो हरिः स एव लोको भक्तानां निवा  
 सस्थानं ॥ तस्मै तत्प्राप्तये इत्यर्थः ॥ सहस्रं समाः संवत्सराः ॥ अनुष्ठानकालो यस्य तत्सत्रं ॥ सत्रं संज्ञकं कर्मो हि  
 ण्य आसत उपविष्टा ॥ यद्वा ॥ आसत अकुर्वत इत्यर्थः ॥ आलमत निर्वपति ॥ उपयांतीत्यादिवत्प्रत्ययोच्चा  
 रणमात्रार्थत्वेनासुधात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ श्रीहरये परमात्मने पुरुषाय नम इति परमात्मने नमः

उपवेशने इत्यस्य १



भा० प्र०  
॥५॥

किंच यस्य पादः संश्रयो येषां ॥ अत एव प्रशमोऽयं न वत्स ॥ आश्रयो वा येषां ते मुनय उपसृष्टाः संनिधि  
मात्रेण सेविताः सद्यः पुनंति ॥ स्वर्ध्वं नीगंगा तस्यापस्तुतत्पारान्निःसृताः ॥ ननु तत्रैव तिष्ठंति ॥ अतस्तत्सं  
बंधेन पुनंत्योपि ॥ अनुसेवया पुनंति ॥ न सद्य इति ॥ मुनीनामुक्तर्षोक्तिः ॥ १५ ॥ पुण्यश्लोकैरीडानि सखा

यत्पादसंश्रयाः सत मुनयः प्रशमायनाः ॥ सद्यः पुनंत्युपसृष्टाः स्वर्ध्वं न्यापोनुसेवया ॥ १५ ॥  
कोवाभगवतस्तस्य पुण्यश्लोकैरीडकर्मणः ॥ शुद्धिकामो नम्रयाद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥  
तस्य कर्माण्युदाहरणपरिगीतानि सरिभिः ॥ बुद्धिनः श्रद्धधानानां लीलादधतः कलाः ॥ १७ ॥  
अथाख्याहिहरेर्धीमन्तवतारकथाः शुभाः ॥ लीलाविदधतः स्वरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥

गु

निकर्माण्यस्य तस्य यशः ॥ कलिमलापहं ॥ संसारदुःखोपनाशनं ॥ १६ ॥ प्रश्नांतरं तस्येति ॥ उदाहर  
णमहंति विष्णुसृष्टादिनिरिभिर्नारदादिभिः कलाब्रह्मरुद्रादिमूर्त्तिभिः ॥ १७ ॥ अथेति प्रश्नांतरे ॥ अवतारकथाः ॥ १८ ॥  
स्थित्यर्थमेव तत्र देवसरे ॥ ये मत्स्याद्यवताराः ॥ तदाश्रया कथाः ॥ स्वरं लीला कुर्वतः ॥ १८ ॥ एम एम एम एम श्री एम

॥ ५ ॥







भा० प्र० अस्मिन्समूहेष्वर्शनामीश्वरेणैव संपादितमिति ॥ अभिनन्दित्वमिति ॥ कलिनित्तिस्तरितुमिच्छतां  
 ॥ ६ ॥ अर्णवंतितीर्षतां ॥ कर्णधारोनाविकर्तुव ॥ २२ ॥ युनः प्रश्नांतरं ब्रूहि ॥ धर्मस्य वर्मणिकवचवद्भूत  
 के स्वाकांशमर्णोदाम ॥ स्वरूपमित्यर्थः ॥ अस्य चोत्तरम् ॥ कस्मै स्वधोमोपगते धर्मज्ञानादिभिः सहे

त्वनः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षतां ॥ कलिसत्त्वहरं पुंसां कर्णधारद्वार्णवं ॥ २२ ॥  
 ब्रूहियोगेश्वरे कस्मै ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ॥ स्वाकांशमधुनोपेते धर्मकंशरणगतः ॥  
 २३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यसंहितायां वैयासिक्या प्रथमस्कंधे ॥  
 नैमिषेये पाषाणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्रा  
 णां रोमहर्षणिः ॥ प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ श्रीहरये नमो नमः ॥

ति अयं श्लोकः ॥ २३ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ तदेवं श्रमे ध्यायेषु प्रश्नामुनिभिः कृताः ॥ द्वितीये त  
 तरे सत्तुल्यो माहतेष्वथ ॥ १ ॥ विप्राणामिति ॥ एवं भूतैः सम्यक् प्रश्नैः ॥ सम्यग्गृह्यः ॥ रोमहर्षणस्य  
 पुत्रः ॥ उग्रश्रवाः ॥ तेषां वचः ॥ प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपक्रान्तवान् ॥ १ ॥ एमरां मरां मरां मरां मरां ॥

श्रेयसकान्तिकं सर्वशान्तिं सारं ततः परं सत्तुल्यो माहतेष्वथ ॥ आख्याति श्रीकृष्णकर्मच ब्रूहियोगेश्वरे कस्मै ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ॥

॥ ६ ॥  
 विमिः कृताः ॥  
 षट्प्रस्तावः



श्रीकृष्णवतारप्रयोजनप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोपि जात एवेति ज्ञातव्यं ॥ एवमन्योत्सुकेन पुनरपि तच्चरितान्येव  
प्राप्तुमिच्छन्तस्तत्रात्मनस्तत्त्वभावमावेदयन्ति ॥ वयंत्विति ॥ योगयागादिषु तस्माः समुद्भूयति तस्योयस्मात्स उत्तमस्त  
थाभूतः शोको यशोयस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण नृणामः ॥ अलमिति न मन्यामहे ॥ तत्र हेतुः ॥ यद्विक्रमं शृण्वतां ॥ य  
द् अनेतृषु तु नामयं तु नेति ॥ तृणवृक्षान्वयः ॥ अयमर्थः ॥ त्रिधा ह्यने बुद्धिर्भवति ॥ उदरादिभरणेन वा ॥ सा ज्ञाने  
न वा ॥ स्वादुविशेषाभावाद् ॥ तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वान्नभरणमित्युक्तं ॥ रसज्ञानमित्यनेन चाज्ञान

वयेतु न वितर्याम उन्नम श्लोकविक्रमे ॥ यच्छृण्वतां रसज्ञानं स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १६ ॥  
कृतवान् किल वीर्याणि सह रामेण केशवः ॥ अतिमर्त्यानि भगवान् गृहः कपटमानुषः ॥ २० ॥  
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रे स्मिन् नैस्मवेवयं ॥ आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सह राणा हरैः ॥ २१ ॥

तः पशुवत्प्रिनिराकृता ॥ इक्षुभक्षणावद्रसां तणभावेन तत्प्रिनिराकरोति ॥ पदे पदे प्रतिल्लेखं स्वादु तोषि  
स्वादुः ॥ १६ ॥ अतः कृष्णचरित्राणिकथयेत्याशयेनाहुः ॥ कृतवानिति ॥ अतिमर्त्यानि मर्त्यानि तक्रांतानि  
गोवर्द्धनोद्दरणदीनि मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः ॥ २० ॥ ननु याज्ञनाथापनादिव्याणं कुत एतच्छृण्वणावका  
शः स्यात् ॥ अत आहुः ॥ कलिमागतं ज्ञात्वा तद्रिया विस्मयदंगंतुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्रासीनाः हरैः कथायां  
सह राणाः सन्ध्यावसराः ॥ २१ ॥ ॥ ० ॥



येन प्रभो नात्मा मन आमु प्रसीदति ३

भा० प्र० ७ एवं ह्यभ्यांगुरुं नमस्कृत्य देवं प्रणमति ॥ जयत्यनेन संसारमिति जययोगंथः तमुदीरयेदिति ॥ स्वयं  
तयोदीरयन् ॥ अन्यान् पौराणिकानुपसिञ्चयति ॥ ४ ॥ तेषां वचः प्रति पूजयेति यदुक्तं तत्प्रति पूजने करोति  
हे मुनयः साधु यथा भवति तथा हंष्टुष्टु ॥ यतो लोकानां संगलमतत ॥ यतः कलत्रिषयः संप्रश्रुतः ॥ सर्व  
शास्त्रार्थसारोद्धारप्रशस्यापि कसेपर्यवसाना देवमुक्तं ॥ ५ ॥ तत्र यत्प्रथमं हृष्टं ॥ सर्वशास्त्रसारमेका

नारायणं नमस्कृत्य नरंचैव नरोत्तमं ॥ देवी सरस्वती व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥  
स्तुतुवाच ॥ मुनयः साधुष्टुष्टु हं भवद्भिर्लोकमंगलं ॥ यत्कृतः कलसं प्रभो येनात्मा  
प्रसीदति ॥ ५ ॥ सर्वैषु सांपरो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ॥ अहेतुक्यप्रतिहता  
यथात्मा संप्रसीदति ॥ ६ ॥

तिकंश्रेयो ब्रूहीति ॥ तत्रोत्तरम् ॥ सर्वैषु सामिति ॥ अयमर्थः ॥ धर्मो द्विविधः ॥ प्रवृत्तिलक्षणो निवृ-  
त्तिलक्षणश्च ॥ तत्र यः स्वर्गोद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः ॥ यतस्तु धर्मा व्यवहारादिलक्षणा भक्ति-  
र्भवति स परो धर्मः ॥ स एवैकांतिकं श्रेयदति ॥ कथं भूता ॥ अहेतुकी ॥ हेतुः फलानुसंधानं तद्रहिता ॥ ७ ॥  
अप्रतिहता ॥ विघ्नैरनभिभूता ॥ ६ ॥ तद्वतिरिक्तः ३



प्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह त्रिभिः ॥ यमिति ॥ तत्र स्वगुरोः शुकस्यैश्वर्यं तच्चरि-  
 ने नैव द्योतयन्नाह ॥ यं प्रव्रजंतं संन्यस्य गच्छंतं ॥ अनुपेतं मामुपनयन्त्युपनयनार्थं मनुपसन्नं ॥ यद्वा ॥ केनाप्य-  
 नुपेतं ॥ अननुगतमेकाकिनमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ॥ अपेतकृत्यं कृतशून्यं कर्ममार्गः ॥ प्रवर्तमानं नैष्टिकत्वात् ॥ हे-  
 पायनो व्यासः ॥ विरहात्कातरं भीतः पुत्र इति श्रुतेनाजुहाव ॥ आकृतवान् ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्वा नेष्टुते सत्यपि संधिगर्भः ॥ तदा तस्म-  
 यतया शुक रूपतया तत्र बोधिने दुः ॥ प्रत्युत्तरमुक्तवन्तः ॥ पितुः स्नेहानुबंधपरिहाराय यो वृत्तरूपेणोत्तरं दत्तवानि

**स्तुतवाच ॥** यं प्रव्रजंतं मनुपेतं मपेतकृत्यं द्वे पायनो विरहकातर आजुहाव ॥ पुत्रेति त-  
 नायतया तत्र बोधिने दुस्सं सर्वभूतदृढं मुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥ यः स्वानुभावमखिलश्रु-  
 तिसारमेकमध्यात्मदीपमतितीर्षतां तमोऽंधं ॥ संसारिणं करुणया ह पुराणगुह्यं तं  
 व्यासस्तनुमुपयामि गुरुमुनीनां ॥ ३ ॥

त्यर्थः ॥ तं मुनिमानतोऽस्मि ॥ तन्मयत्वोपपादनाय विशेषणं ॥ सर्वभूतानां दृढमनः ॥ अयमेव योगवत्सेनप्रविश-  
 तीति सर्वभूतदृढयः तमः ॥ २ ॥ तत्कृपालुतां दर्शयन्नाह ॥ य इति ॥ अधगादतमः ॥ संसारख्य अतितरितुमिच्छता ॥ पु-  
 राणगुह्यं पुराणनाम मध्ये गुह्यं गोप्यं ॥ तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि ॥ स्वः मित्रः ॥ असाधारणः ॥ अनुभावः प्र-  
 भावो यस्य तत्स्वानुभावः ॥ अखिलश्रुतीनां सारं ॥ एकमद्वितीयं ॥ अनुपममित्यर्थः ॥ आत्मानं कार्यकारणसंघात-  
 मधिकृत्य वत्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मतत्त्वदीपं ॥ साक्षात्प्रकाशकं ॥ उपयामि ॥ शरणं व्रजामि ॥ ३ ॥ राम राम राम राम



भा० प्र० तदेवं हरिभक्तिद्वारा तदितरे वैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः परो धर्म इत्युक्तं अन्ये तु मन्यन्ते धर्मस्यार्थः फ  
लं तस्यैव कामफलं तस्यैवेंद्रियप्रीतिलाभः फलं तत्प्रीतिश्च पुनरपि धर्मार्थो दिपरंपरेति तथाहुः  
धर्मोदर्थं प्रकामंश्च सकिसर्चनं सेवात इत्यादितन्निगच्छेति धर्मस्येति ह्यभ्यां आपवर्गस्य उक्त्या  
येन अपवर्गप्रयोजनस्य अर्थो य फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति तथार्थस्याप्येवं भूतधर्मा  
व्यभिचारिणः कामोलाभाय फलत्वाय न हि स्मृते मुनिभिः ॥ ९ ॥ कामस्य विषयभोगस्य च इंद्रियप्रीतिला

धर्मस्य आपवर्गस्य तार्थोऽर्थो योपकल्पते नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामोलाभाय हि स्मृतः ॥  
कामस्य नेंद्रियप्रीतिलाभो जीवेतयावता जीवस्य तत्त्वज्ञिज्ञासानार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥ १० ॥ व  
दंतितत्त्वविदस्तत्त्वयज्ज्ञानमद्वयं ॥ अद्वैतिपरमात्मेति भगवानिति श्रुते ॥ ११ ॥ श्री ॥

भः फलेन भवति किंतु यावता जीवेत तावता नेव कामस्य लाभः जीवनपर्यं एव कामः सेवा इत्यर्थः जीवस्य जी  
वनस्य च पुनः कर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्यदह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सार्थो न भवति किंतु तत्त्वज्ञिज्ञासैवेति ॥ १० ॥  
ननु च तत्त्वज्ञिज्ञासानामधर्मज्ञिज्ञासैव धर्म एव हितत्वमिति केचित् तत्राह तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्ववदंति  
किंतु तत्त्वयज्ज्ञानेनाम अद्वयमिति ॥ स एव विज्ञानपक्षेणावर्तयति ननु तत्त्वविदोऽपि विगीतवचना एव नै  
वं तस्यैव तत्त्वस्य नामांतरे रभिधानादित्याह श्रीपनिषधैर्वद्वैति हैरण्यगर्भैः परमात्मेति सात्त्वतैर्भगवानित्य

य २

अध्याय २०

॥ ८ ॥



ननु तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकैर्न त्यादिश्रुति  
भोधर्मस्य ज्ञानांगत्वं प्रसिद्धं तत्कृत्वा भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यं तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव  
इति अहेतुकं शुक्ततर्काद्यगोचरं औपनिषदमित्यर्थः ७ व्यतिरेकमाह धर्मइति योधर्मइ  
ति प्रसिद्धः स यदि विषयकेन स्य कथा सुरतिं नोत्पादयेत् तर्हि सनुष्ठितोपि सन्नयं श्रमो ज्ञेयः

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहे  
तुकं ७ धर्मः सनुष्ठितः पुंसां विषयकेन कथा सुयः नोत्पादयेद्यदिरति  
श्रम एव हि केवलम् ८

ननु मोक्षार्थस्यापि धर्मस्य श्रमत्वमस्येव अत आह केवलं विफलश्रम इत्यर्थः न न्वस्ति तत्र  
पि स्वर्गादिफलमित्याशं कौवकारेण निराकरोति क्षयिष्यत्वान्न तत्फलमित्यर्थः न न्वक्षयं ह वै  
चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवे तीत्यादिश्रुतेः न तत्फलस्य क्षयिष्यत्वमित्याशं क हि शब्देन साधयति तद्य  
द्यहं कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवा मुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति तर्को नुरहति याश्रुत्या क्षयिष्यत्वप्रति



भा० प्र० २५ ननु सत्यमेव कर्म निर्मलं निहरीकधारति स्तथापि तस्यां रुचिर्नोत्पद्यते किं कर्मः तत्राह शुश्रूषेरिति पु  
ण्यतीर्थनिषेवणादिभिर्निष्पापस्य महत्सवा स्यात् तथा च तद्धर्मश्च ततः श्रवणे घ्रातनोरुचिः स्यादित्य  
र्थः १६ ततश्च स्तकयां शृण्वतामिति पुण्यश्रवणकीर्तनेयस्य सः सतो सुहृत्तद्विज्ञकारी हृदियान्यभद्राणिका

मादिवासनाः तानि अंतस्थः हृदयस्थः सन् १७ ततश्च नष्टप्रायेष्टिति सर्वाभद्रनाशस्य ज्ञानोत्तरकाल  
त्वात् प्रायग्रहणं भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वासेव या नैष्टिकी निश्चला अविच्छेपकाभावात् १८ रजसु  
तमश्च ये च तत्प्रभावाः भावाः कामादयः एतैरनाविद्धं अनभिभूतं प्रसीदति उपशम्यति १९ भगवद्भक्ति  
योगतः प्रसन्नमनसः अतएव मुक्तसंगस्य २०

मादिवासनाः तानि अंतस्थः हृदयस्थः सन् १७ ततश्च नष्टप्रायेष्टिति सर्वा भद्रनाशस्य ज्ञानोत्तरकाल  
त्वात् प्रायग्रहणं भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वासेवद्या नैष्टिकी निश्चला अविशेषकाभावात् १८ रजसु  
तमश्च ये च तत्प्रभावाः भावाः कामादयः एतैरनाविद्धः अनभिभूतं प्रसीदति उपशम्यति १९ भगवद्भक्ति  
योगतः प्रसन्नमनसः अतएव मुक्तसंगस्य २०



तच्च तत्त्वं सपरिहराभक्त्यैव प्राप्यत इत्याह तच्चेत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्र ज्ञानं परोक्षं तच्च तत्त्वं आत्मनि चेन्न ज्ञेयं पश्यति किंतु आत्मानं परमात्मानं श्रुतेन वेदांतादिश्रवणेन गृहीतया प्राप्तयेति भक्तेर्द्रष्टुमुक्ते १२ धर्मस्य फलं भक्तिः नार्थकामादिकमितीममर्थं उपपाद्योपसंहरति श्रुत इति हे द्विजश्रेष्ठाः हरितोषणं हरेणार्थनं संसिद्धिफलं १३ यस्माच्च भक्तिविहीनो धर्मः केवलं श्रम एव तस्माद्विक्तिप्रधान एव धर्मो नुष्ठेयः

तच्छ्रद्धधानामुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्ष्याश्रुतगृहीतया १२ अ  
तः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णश्रमविभागशः स्वनृष्टितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणं १३ तस्मादे  
केन मनसा भगवान्सात्वतोपतिः श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा १४ यदनु  
धासिना युक्ताः कर्मग्रंथिनिबन्धनम् शिंदेति कोविदस्तस्य कोन कुर्यात्कथारतिम् १५

प्रपंचयितुं

इत्याह तस्मादिति एकेन एकाग्रेणमनसा १४ भक्तिरहितो धर्मः केवलं श्रम एवेति प्रपञ्चितम्  
रदानीं तु भक्तेर्मुक्तिफलत्वं प्रपञ्चयति यदिति यस्यानुध्या अनुध्यानं सेवासिः खड्गः तेन युक्ताः विवे  
किर्नोपश्रियम् अहंकारं निवध्नाति यत्कर्म तच्छिंदति तस्य कथायां रतिं को न कुर्यात् १५ छ छ श्री



भा० प्र०  
१०

उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यं सह्यं तमाह पार्थिवात्स्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहितात् दारुणः काश  
तत्काष्ठकाशात् धूमः प्रवृत्तिस्वभावस्वयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासन्नेः तस्मादपि अ  
ग्निस्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवं तमसः सकाशाद्ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्रकाशकं तु शब्देन  
लयात्मका तमसः सकाशाद्ब्रह्मसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेन किंचिद्ब्रह्मदर्शनं प्रत्यासंनिधिमात्रमुक्तं न तस्य  
वशात् तत्प्रकाशकत्वं विक्षेपकत्वात् यत्सत्त्वं तत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनं अतस्तत्तद्गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्रयीमयः तमसस्तुरजस्तमात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनं  
२४ भेजिरमुनयो याग्रे भगवंतमधोक्षजं सत्त्वं विष्णुं ह्येमाय कल्पंते ये तु तानिह २५  
मुमुक्षवो रूपा नृहिता भूतपती तथ नाणयणकलाः शान्ता भजंति ह्यनस्यवः २६

यथोत्तरवैशिष्ट्यमिति भावः २४ वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति भेजिरिति अथातो हेतोः अग्रे  
पुनर्विष्णुसत्त्वमूर्तिभगवंतं अधोक्षजं अतो ये तानमुनीननुवर्त्तन्ते ते इह संसारे ह्येमाय कल्पंते २५  
नन्वन्यान्पिकेचिद्भजंतो हश्यंते सत्त्वं मुमुक्षवस्तु अन्यान्भजंति किंतु सकामा एवेत्याह मुमुक्षव इति  
श्रुत्या भूतपतीति पितृप्रजे प्रादीनां उपलक्षणं अनस्यवो देवतां तानि दकाः संतः २६ ॥ ॥

॥ १० ॥



ज्ञानफलमाह भिद्यते इति हृदयमेव ग्रंथिः चिज्जडग्रंथनरूपोऽहंकारः अतएव सर्वसंशयाः अ  
संभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मानि स्वरूपभूते ईश्वरे हृदये एव कारेण ज्ञानानंतरमेवेति  
दर्शयति २१ अत्र सदाचारं दर्शयन्नुपसंहरति अत इति आत्मनः प्रसादनी मनःशोधिनी

भिद्यते हृदयग्रंथिश्चिद्यते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि हृदये एव  
त्मनीश्वरे २१ अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा वासुदेवेभ  
गवतिकुर्वन्त्यात्मप्रसादनी २२ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः प  
रुषु रूपा एव कदाहं स्पधत्ते स्थित्या दये हरि विरिंचि हरति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र  
खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः २३

वासुदेवे भक्तिं कुर्वन्तीति भजनीयविशेषो दर्शितः २२ तदेवमुपपादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणां  
मेकात्मत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह सत्त्वमिति इह यद्यप्येवमपरः पुमान् अस्य विश्वस्य स्थि  
त्या दये स्थितिं सृष्टिं प्रलयार्थं संज्ञां केवलं भिन्ना धत्ते हरि विरिंचि हरति वक्तव्ये संधिगर्भः तत्र तेषां म  
ध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव स्युः २३







रजस्तम सीप्रकृतिः स्वभावो येषां ते अतएव पितृभूतादिभिः समंशीलं येषां ते श्रिया सह ऐश्वर्यं प्रजा  
श्रद्धं स्पृतीति तथा ते २७ तत्त्वतो मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवो भजनीय इत्युक्तं सर्वशस्त्रतात्पर्यमेव रत्वात्पी  
त्याह दृष्ट्यां वासुदेवपरः तात्पर्येणोच्यते येषां ते ननु वेदमखपरादृश्यं तद्व्याशंक्यं ते पितृदाराध  
नार्थं तत्रात्र परावेत्युक्तं योगयोगशास्त्राणि तेषामप्यासतप्राणायामादिक्रिया परत्वमाशंक्यता साम

रजस्तमः प्रकृतयः समशीला भजंति वै पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्चर्य्य प्रजेसवः  
२७ वासुदेवपरावेदा वासुदेवपरा मखाः वासुदेवपरायोगा वासुदेवपरा क्रियाः २८  
वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः वासुदेवपरा धर्मा वासुदेवपरा गतिः २९ ॥

पितृत्वात्पुपायत्वात्परत्वमुक्तं २८ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रं ननु च तज्ज्ञानपर इत्याशंक्य ज्ञानस्यापितत्प  
रत्वमुक्तं तपो व्रतज्ञानं धर्मो धर्मशास्त्रं दानव्रतादिविषयं ननु तत्स्वर्गपरमित्याशंक्य गम्यत इति गतिः  
स्वर्गादिफलसापितदानं दंशरूपज्ञानत्परैवेत्युक्तं यद्वा वेदा इत्यनेनैव तन्मूलत्वात्सर्वाप्यपि शास्त्राणि  
वासुदेवपरा इत्युक्तं तत्र ननु तेषां मखयोगक्रियादीनां नानार्थपरत्वात् न तदेकपरत्वमित्याशंक्य मखा  
दीनामपितत्परत्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं २९



भा० प्र०  
१२

कीदृशं रूपं तदाह यस्येति ननु कीदृशो विग्रहस्तस्य यो भसि शोते स्म तदाह तत्र स्पभगवतोरूपं तु विशुद्धं रज  
आद्यसंभिनं अतएवोर्जितं निरतिशयं सत्त्वं ३ एतच्च योगिनां प्रत्यक्षमिति याह पश्यंतीति अदभ्रमन  
त्यज्ञानात्मकं यच्च हस्तेन सहस्रं अपरिमितानि यानि पादादीनि तैरद्भुतं सहस्रं मूर्द्धादयो यस्मिन् तत् ॥  
सहस्रं यानि मौल्यादीनि तैरुत्तमं तत् शोभमानं ४ एतत्तु कूटस्थं न त्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदि

यवः  
यस्यावयवं संस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः तद्वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितं ३  
पश्यंतीति रूपमदभ्रं चक्षुषा सहस्रपादो रुभुजानाद्भुतं सहस्रमूर्द्धं श्रवणादि  
नासिकं सहस्रमौल्यं वरकुंडलोत्तमं ४ एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं  
यस्यांशोऽनेन सृज्यंते देवतिर्यङ्मुरादयः ५ स एव प्रथमं देवः कोमारं सर्गमाश्रि-  
तः च चारदुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं मखंडितं ६

त्याह एतदिति आदिनारायणरूपं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं कार्योवसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः बी-  
जमुद्गमस्थानं बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं किंत्वव्ययं न केवलमवताराणामेव बीजं किंतु सर्वप्राणिनामपि  
त्याह यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मूर्ध्यादिस्तन ५ सनत्कुमाराद्यवतारतत्त्वरितं चाह स एवेति कोमाश्चि-  
तः प्रासापत्योमानवदत्यादीनि सर्गविशेषनामानि यः पौरुषं रूपं जगद्दे स एव देवः कोमाश्चि-  
तः सनत्

स  
च चारदुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं मखंडितं ६  
१२



इदानीं सूतजानासीति प्रश्नोत्तरमाह भावयति पालयति एतन्नुसर्वावतारसाधारणं प्रयोजनं विशेषतः कृष्णावता  
रस्य प्रयोजनं कुंतीस्तु तौ वक्ष्यते लोकभावनः लोककर्ता देवादिसुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ३४ इति प्र  
थमे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ अवतारकथाप्रश्ने तृतीये तु जराभिधा पुरुषाद्यवतारेभ्यस्तत्र चारित्र्यवर्णनैः १ यदुक्तं  
अख्याहिरेधीमन्नवतारकथाः शुभादितितदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन् प्रथमं पुरुषावतारमाह जगद्हर  
तिपंचभिः महदादिभिः महदहंकारपंचतन्मात्रैरेकादेशेन्द्रियाणि पंच महद्भूतानीति षोडशकलाः श्रेष्ठ

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान वैलोक्य भावतः लीलावता एनुरतो देवतिर्यङ्मणदिषु ३४  
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः  
२ सृजत उवाच जगद्देवौ रूपं रूपं भगवान्महदादिभिः संभूतं षोडशकलमादौ लोक  
सिस्तथा १ यस्याभासि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः नाभिर्द्रुमां बुजादासीद्ब्रह्मावि  
ष्णुस्तथापतिः २

यस्मिन् यद्यपि भगवद्दिग्रहे नैवं भूतस्तथापि विरटि जीवोन्तर्यामिणो भगवतो विरट्पेणोपासनार्थमेव मुक्तमि  
ति दृष्ट्यै १ कौसोभावानित्यपेक्षायान्तं विशिनष्टि यस्यां भसि एकार्णवेशयानस्य विश्रान्तस्य तत्र च योगः समा  
धिः तद्रूपानिद्रो विस्तारयतः तस्य नाभिरेव द्वादस्तस्मिन् यद्वुंजंतस्मात्सकाशात् ब्रह्मा आसीदभूत्  
पादो कल्पे स पौरुषं रूपजगद् ॥ २ ॥ श्री एम एम एम एम श्री एम एम एम एम एम एम एम एम एम एम एम



भा० प्र० दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठमिति अत्रैरपत्यत्वं तेनैववृत्तः सन् प्राप्तः अत्रैरपत्यमभिकांक्षतआह  
१३ तुष्टइतिवक्ष्यमाणत्वात् कथंप्राप्तः अनस्ययामत्सदृशापत्यमिषेणाहमेवापत्यत्वेनवृत्तइतिदोष  
दृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकी आत्मविद्या प्रह्लादादिभ्यश्च ११ यत्तावतारमाह सयज्ञः यामाद्यैः च  
स्यैवपुत्रायामानामदेवाः तदाद्यैः सहस्वायंभुवेमन्तरं पालितवान् तदास्यमिन्द्रोः भूदित्यर्थः १२ अ

षष्ठमत्रैरपत्यत्वंवृत्तः प्राप्तोऽनुस्यया आन्वीक्षिकीमलर्कायप्रह्लादादिभ्य ऊचि  
वान् ११ ततः सप्तमश्राकृत्यांरुचेर्यज्ञोभ्यजायत सयामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांत  
रं १२ अष्टमेमेरुदेवांतुनाभेर्जातउरुकमः दर्शयन्वर्त्मधीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतं १३  
ऋषिभिर्यार्चितोभेजेनवमं पार्थिवंवपुः दुग्धे मामौषधीर्विप्रास्तेनायंसउषत्तमः १४

अथभावतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतं अंत्याश्रमंपारमहंसं वर्त्मधीराणां दर्शयन् नाभेरग्निधूपुत्रात्  
ऋषभोजातः १३ दृष्टवतारमाह पार्थिवंवपुः राजदेहं दृष्टुरूपं पातंतरे दृष्टोरिदं पार्थिवं औषधीरित्युप  
सहस्रं इमोऽष्टिर्वीर्यसर्वलिवस्तुनि दुग्ध अदुग्ध अदुग्धमाभावस्तार्पः देविप्रास्तेन दृष्टिवीरोहतेन सोय १३  
मवतारः उषत्तमः कमनीयतमः वशकोतावित्यस्मात् १४ एमर एमर एमर एमर एमर एमर एमर



प्रथमद्वितीयादि आद्येति हे शमात्रापेक्षया न तु क्रमोक्तिः वाराहावतारमाह अस्य विष्णुस्य भवाय उद्वायस ही  
मुद्गरिष्यन्नितिकर्मोक्तिः एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्मचोक्तमित्यनुसंधेयं ७ नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसं  
गमसुपेत्य तत्रैव देवर्षित्वसुपेत्येत्यर्थः सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंच एवागमं आचष्ट उक्तवान् यतस्तत्राभिर्गतं कर्म  
बंधहेतुत्वं येभ्यस्तानि निःकर्मोक्तिरेषां भावो नैकस्य कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदा चष्ट इत्यर्थः ८ नर

द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगातां महं उद्गरिष्यन्तु पादत्रयक्षेत्रः सौकरं वपुः ७ त  
तीयं मृषिसर्गं वै देवर्षित्वसुपेत्यसः तंत्रं सात्वतमाचष्ट नैकस्य कर्मणामेव यतः ८ तुर्यं  
धर्मकलासर्गं नरनारायणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दृश्यं तपः ९ पंचमः क  
पिलो नाम सिद्धेशः कालविभ्रुतं प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामं विनिर्णयम् १०

नारायणावतारमाह तुर्यं इति तुर्येवतारे धर्मस्य कलात्रंशः भाष्येत्यर्थः अर्द्धे वा एष आत्मनो य  
त्पत्नीति श्रुतेः तस्याः सर्गे ऋषीभूतित्येकावतारताम् दर्शयति ९ कपिलावतारमाह आसुरये  
तत्त्वग्रामे ब्राह्मणाय तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिंस्तत्सांख्यम् १० एमरा मरा मरा मरा मरा



भा० प्र०  
१४

परसुरमावतारमाह अवतार इति त्रिभिर्गुणैर्यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः २०  
व्यासावतारमाह अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञानपुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखाचक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वंग  
वरूपाप्तः स न अतः परं अष्टदशे २२ रामकृष्णावतारमाह विंशतितम इति वक्तव्ये तत्कारणोपपत्त्ये नुरोधेन ॥

अवतारे षोडशे मे पश्यन् ब्रह्मदुहो नृपान् त्रिः सप्तकृत्वः कृपितो निःक्षत्रामकरोत्तमं २०  
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसो ल्यमेधसः २१  
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्यारण्यतः परं २२ ए  
को न विंशे विंशति मे रूष्मिषु प्राप्य जन्मनी रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्वरं २३ त  
तः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरहिषां बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति २४ ॥  
अथासौ युगसंध्यायो देस्यु प्रायेषु राजसु जनिता विस्मयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २५

रामकृष्णावित्ये म नाम्नी जन्मनी प्राप्य २३ बुद्धावतारमाह अजिनस्य सुतः जिनसुत इति पा  
दे जिनः स एव कीकटेषु मध्ये गया प्रदेशे २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायां कलेरंते विस्मयशशो वा  
ह्मणात् सकाशात् जनिता जनिष्यते २५

१४



मत्स्यावतारमाह चाक्षुषमन्तरेयउदधिसंप्लवः तस्मिन् यद्यपि मन्तरेयवसाने प्रत्ययो नास्ति तथापि केनचित्को  
तुकेन सत्यव्रताय सायादर्शिता यथा अकाले मार्केडेयायेति द्रष्टव्यं महीमय्यानाविनौकारूपायां मस्यामित्यर्थः अ  
पाद्रक्षितवान् वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा १५ कूर्मावतारमाह कमठः कूर्मस्तद्रूपेण एकादशवतारे विभुर्दधेद  
धार १६ धन्वंततयवतारमाह धान्वन्तरं धन्वंतरिरूपं द्वादशमादिप्रयोगस्तार्घ्यः त्रयोदशमेवरूपं तच्चरितेन

रूपं सज्जगद्देमात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्देवस्वतं मनुं १५ सुरा  
सुराणामुदधिं मथुतां मंदराचलं दधे कमठरूपेण एष एकादशे विभुः १६ धान्वन्तरं  
द्वादशमंत्रयोदशममेव च अपाययत्सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया १७ चतुर्दशं  
नारसिंहं विभ्रद्दैत्यैर्द्रुमर्जितं दद्वारकाजैर्वक्षस्यैरकांकरैश्च यथा १८ पंचदशं वामनकं  
कृत्वा गादध्वरं वलेः पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं १९ श्रीहरये नमः ॥

सहदर्शयति अपाययदित्यत्र सुधामित्यध्याहारः मोहिन्यास्त्रियास्तद्रूपेण अन्यान् असुरान् मोहयन् धा  
न्वंतरिरूपेण मृतमानीय मोहिन्या अपाययदित्यर्थः १७ नृसिंहवतारमाह नारसिंहं स्वरूपं विभ्रत् एकां  
निर्गच्छितरं १८ वामनावतारमाह दुष्टानां मंदं वामयतीति वामनकं रूपं द्रुमं वा प्रत्यादित्सुः तस्माद्  
छिद्यगदितुमिष्टुः १९



भा० प्र०  
१५

दुःखप्राप्तात्संसारद्विमुच्यत इत्युक्तं तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिरित्याशंक्य देहद्वयसंबंधस्य भगवत्  
समायोक्त्या विद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणदिज्जनितविद्यया तन्निवृत्तिरूपपद्युत इत्याशयेनाह एतदिति पं  
चभिः अरूपस्य चिदेकात्मस्य तन्मोक्षो जीवस्य एतत्स्थूलरूपशरीरं भगवतो यामाया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितं क  
आत्मनि आत्मस्थानि शरीरं कृतमित्यर्थः ३० कथमित्यपेक्षायां स्वरूपावरणनतदध्यासत इति सदृशं समाह यथा नभ  
सीति यथा वायुप्रितो मेघो घोनभसि आकाशे अबुद्धिभिरज्ञैरपि तः यथा वायुप्रितो रेणुस्तद्वत्तंध्रसरेत्वादि अ  
तिले एवं दृष्टि आत्मनि दृश्यत्वादि धर्मकं शरीरमा रोपितमित्यर्थः ३१ किंच अतः स्थूलाद्रूपात् परमन्यदीपिरू

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः मायागुणैर्विरचितं महदादिभिर्गुणैर्वि ३० य  
थानभसि मेघो घोरैर्गुणैर्वापार्थिवो निले एवं दृष्टि दृश्यत्वात् आरोपितमबुद्धिभिः ३१  
अतः परं यदव्यक्तमव्यूहगुणवृंहितं अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवो यत्पुनर्भवः ३२

पे आरोपितमित्यनुषंगः कथं भूतं तत् यदव्यक्तं सत्संतत हेतुः अव्यूहगुणवृंहितं व्यूहः करचरणादिपरि  
णामः तथा अपरिणताः अव्यूहाः ये गुणास्ते वृंहितं रचितं आकारविशेषरहितत्वादेव व्यक्तमित्यर्थः एतदेव कुतः  
तत्राह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वाद्ये आकारविशेषवद्वस्तुतदस्मादिव दृश्यते श्रूयते वा इन्द्रादिवत् इदं तु न तथा त  
द्विज्ञस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह स जीवः जीवोपाधिः जीवो जीवेन निर्मुक्तः जीवो जीवं विहायेत्यादि जीवोपाधौ लि  
गदेहे जीवशब्दस्य प्रयोगात् जीवोपाधितया कल्पत इत्यर्थः ननु स्थूलमेव मीमाणा यत न त्वत् जीवोपाधिरस्ति कि  
यकल्पनपेक्षेनाह यद्यस्मात्संज्ञात् पुनर्भवः पुनर्जन्म उत्क्रांतिगत्या गतीनां तेन विना संभवादिति भावः

१५  
३२



अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवतार इति असंख्येयत्वे दृष्टान्तः यथेति अविदासिनः अपक्षयशून्यात्  
दसु उपक्षय इत्यस्मात्सरसः सकाशात् कुल्याः ह्युदप्रवाहाः २६ विभ्रती एह ऋषय इति २७ तत्र विशेष  
पमाह एते चेति पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केतिकलाः विभ्रतयश्च तत्र मत्स्यादीनामव  
तारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्या विष्करणं कुमारनारददिष्वधिकारि

अवतारास्तु संख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्र  
शः २६ ऋषयो मनोदेवामनुपुत्रा महैजसः कलाः सर्वे हरेर्वसप्रजापते  
यस्तथा २७ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं इंद्रारिवाकुलं लो  
कं मृडयंति युगे युगे २८ जन्मगुह्यं भगवतो यत्प्रयतो नरः सायं प्रातर्गणनम  
त्पादुःखगामात्प्रमुच्यते २९

केषु यथोपयोगमंशकलावेशः पृथ्यादिषु शक्त्यावेशः कृष्णस्तु भगवान् साक्षान्नारायण एव आ  
विर्भूत सर्वशक्तित्वात् सर्वेषां प्रयोजनमाह इंद्रारयोदैत्यास्तैर्वाकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयंति सु  
खिनं कुर्वन्ति २८ एतत्कीर्तने फलमाह जन्मेति गुह्यमतिरहस्यं जन्मप्रयतः शुचिः सन् २९ ॥ १० ॥



कर्मभिर्विषयः

भा. प्र.  
१६

तर्हि जीवादीभ्यः स्य को विशेषः स्वातंत्र्यमेव विशेष इत्याह सवा इति षाड्गिकं इंद्रिय षड्ग विषयं जिघ्रति  
दूरादेव गंधं वह्नुह्नुति न तु सज्जत इत्यर्थः कुतः षड्गेषाः षडिंद्रिये नियंता ३६ ननु किं मीश्वरस्य स  
ष्टादिभोगो वा तत्राह न चेति धातुर्जगद्दिधातुरीश्वरस्य ऊतीर्जगद्दीनाः कुमनीषं कुबुद्धिर्निपुणेन तत्कादिको  
शब्देन न अवेति न जानाति मनसा रूपाणि वचसानामानि संतनुतः विस्तारयतः वचो भिरिति वदुत्वं श्रुत्यभिप्रायेण  
मनो वचोभिः सह इति वा ३७ भक्तसुकथं चिज्जानातीत्याह सवेदेति अमायया अकुलभावेन संततया निरंतरया

त

सकारं विष्णुममो घत्नीलः सज्जत्यवत्यस्मिन् सज्जते स्मिन् भूतेषु चांतर्हित आत्मतंत्रः षाड्गि  
कं जिघ्रति षड्गेषाः ३६ नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवेति जंतुः कुमनीष ऊतीः नामानि  
रूपाणि मनो वचोभिः संतनुतो न दृश्यं मिवाज्ञः ३७ सवेदधातुः पदवीपरस्य दुरंतवीर्यस्य  
रंथांगपाणेः यो मायया संतयानुवृत्या भजेत तत्पादसरोजगंधं ३८ अथेह धन्या भगवंतः  
त्ययह सुदेवे खिललोकनाथे कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त्त उग्रः ३९

अनुवृत्या आनुकुल्येन भजेत ३८ भक्तिमार्गे प्रवृत्तान् धीनमिहं दति अथेति यतो भक्त एव भग  
वत्तत्त्वं जानाति अथ अतः भगवंतः सर्वज्ञाः भवंतो धन्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मात् इत्थं प्रश्नेर्वा  
सुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वन्ति सर्वात्मकम् ऐकान्तिकं यत्र यस्मिन् भावे सति भूयः परिवर्त्तो  
जन्ममरणव्यावर्त्तान् भवति ३९ राम राम हरे गोविंद माधव मधुसूदन राम हरे ॥ श्री श्री श्री

१६



तदेवमुपाधिद्वयमुक्तात्तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह यत्र यदा रमे स्थूल सूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा स्वरूपज्ञानेन प्र  
 तिषिद्धे भवतः ज्ञानेन प्रतिषेधाहं चेत्तमेव हेतुमाह अविद्ययात्मनिकृते कल्पिते इति हेतोः तद्वत् तदा जी  
 वो ब्रह्मेव भवतीत्यर्थः कथं भूते दर्शनं ज्ञानैकस्वरूपं ३३ तथापि भगवन्मायायाः संसृति कोरणभूता  
 याः विद्यमानत्वात् कथं ब्रह्मता तत्राह यदीति असंदेहे संदेहं यदि वेदाः प्रमाणं स्युरिति वत् वैशारदीवि  
 शारदः सर्वज्ञ ईश्वरः तदीया देवी संसारचक्रं क्रीडन्ती एषा माया यद्युपरता भवति किमित्युपरता अभसत्राह

यत्र मे सदसद्रूपे प्रतिसिद्धे स्वसंविदा अविद्ययात्मनिकृत इति तद्वत् दर्शनं  
 ३३ यद्येषोपरता देवी माया वैशारदीमतिः संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वेमहीय  
 ते ३४ एवं जन्मानिकर्माणि कर्तुं जनस्य च वर्णयेति स्म कवयो वेदमुद्यानिह  
 त्यतेः ३५

मतिर्विद्या अयं भावः यावदविद्यात्मना आवरणं विज्ञेयौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्या रूपेण प  
 रता तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिद्वयानि रंधनाग्निवत् स्वयमेवोपरमेदिति तदा संपन्नं ब्रह्म स्वरूपं प्राप्नु एवे  
 ति विदुस्तत्त्वज्ञाः किमतो यद्येवं स्वेमहिम्नि परमानंदस्वरूपं महीयते पूज्यते विराजते इत्यर्थः ३४ यथा  
 जीवस्य जन्मादिमाया एव मीश्वरस्यापि जन्मकर्मादिमाया इत्याह एवमिति अकर्तुः कर्माणि अजनस्य  
 जन्मानिहृत्यतेः अंतर्गमिणः ३५



भा० प्र० १९ तुर्ये भागवतारंभकारणत्वेन वर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्तुतः प्रवचनादिभिः १ इत्येवं प्रसन्नतया श्रावयि  
 १९ ष्यामीति ब्रुवाणं मुनीनां वदूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो बृहः बृहदेषापि वक्तुसुयः कुलपतिर्गणमुख्यः तेष्वपि  
 वदुषु यो वक्तव्यः स्रग्वेदीतेन वक्तव्ये अतएवं भूतत्वात् शोणकोः ब्रवीत् १ यत् यां कथामाह २ कस्मिन्वा  
 स्थाने केन हेतुनेति महाभारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणे किं कारणमित्यर्थः ॥

व्यास उवाच इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणां बृहः कुलपतिः सतं बह्वचः  
 शोणको ब्रवीत् १ शोणक उवाच सतसत्तमहाभाग वद नो वदतां वर कथां भा  
 गवतीं पुण्यां यदा ह भगवान्मुमुक्षुः २ कस्मिन् युगे प्रवृत्ते यं स्थाने वा केन हेतुना कु  
 तः संचोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ३ तस्य पुत्रो महायोगी समद्विद्वि  
 कल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रो गृहो मूढ इवेत्यते ४

ना २  
 कुत इत्यपेक्षायां सार्वविभक्तिकस्तसि केन प्रवर्तित इत्यर्थः कृष्णो व्यासः ३ यदुक्तं सै संश्रावयामासेति तत्  
 शुकस्य व्याख्यादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुं तस्यासंगो ह्यसीनतामाह ह्यभ्यां तस्येति समद्विद्वत्संभवं पश्य  
 ति अतो निर्विकल्पकः स्वार्थकः निरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेव अंतः समाप्तिर्यस्यास्तथा भूतामतिर्यस्य सः ॥  
 यत्तु निद्रः मायाशयनादुदुधः यानि शास्त्राणि सर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंश्रमीति स्मृतेः अतएव गृहः अप्रकटः १९

महर्षयः प्रणीयते ४

१



सुतकिमेतच्छास्त्रमपूर्वकथयसित्नाह इदमिति ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यं उत्तमश्लोकस्यचरितं यस्मिंस्तत्  
ऋषिर्वांसः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति स्युं शुकं ४१ प्रायेणमृत्युपर्यन्तानाशकेनोपविष्टमिति

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः निःश्रेय  
सायलोकस्य धन्यं स्वस्य यत्नं महत् ४० तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतो वरं सर्ववे  
देतिहासानां सारं सारं समुद्धृतं ४१ स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितं प्रायोप  
विष्टं गंगायां परितं परमर्षिभिः ४२ कस्मै स्वधामोपागते धर्मज्ञानादिभिः सह क  
लौनष्टदृशामेषः पुराणकोधुनोदितः ४३ तत्र कीर्तयतो विप्राविप्रर्षेभिरिते जेसः  
अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुज्ञया ४४ सो हं वः श्रावयिष्यामि यथा धीतं य  
थामतिः ४५ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नाम तृतीयोऽध्यायः ३

परमवैराग्योक्तिः ४२ ४३ हे विप्राः विप्रर्षेः सकाशात् अध्यगं ज्ञातवानस्मि तत्र कीर्तयतः तत्र निविष्ट  
इति चान्वयभेदात् तत्र पदार्थवृत्तिरदोषः ४४ यथा धीतं न तु स्वमतिविलसितं तत्र तु यथामतिस्वमत्यनुसारेण  
संक्षेपतः कथितं विस्तरतः श्रावयिष्यामि ४५ इति श्रीप्रथमे तृतीयः ॥ ३ ॥



भा० प्र०  
१८

श्रोतुश्चरितं प्रतीवाश्च य्यं अतः कथयइत्याह अभिमन्युसुतमिति पंचभिः गृह्णहि कथय ९ सम्राट् चक्रवर्ती  
वेति वितर्कं कस्य वा हेतोः कस्मात् कारणात् अधिराट् श्रियं अधिराज्ञो श्रियं संपदं अनादृत्य १० यस्य पादनि  
केतं चरणपिठं हस्फुटं धनान्यानीयशत्रुचो न मेति अंगं हेतुत युवातरुणः एव एष त ए छत् आत्मनेपदमार्धम  
सुभिः प्राणैः सह ११ विशक्तस्य किं धनादिभिरिति चेन्न ब्राह्म शिवायेति लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय स

अभिमन्युसुतं सत प्रादुर्भा गवतोत्तमं तस्य जन्म महाश्रुय्यं कर्माणि च गृह्णहि नः  
९ स सम्राट् कस्य वा हेतोः पांडुनां मानवर्द्धनः प्रायोपविष्टो गंगायामनादृत्याधिराट्  
श्रियं १० न मेति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः कथं सवीरः श्रि  
यमंगदुस्त्यज्ञो युवैष तोत्स्वष्टु महो महासुभिः ११ शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उ  
त्तमश्लोकपरायणा जनाः जीवन्ति नोत्सार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरं १२  
तत्सर्वेनः समाचक्ष्व पृष्टो यदि ह किंचन मन्येत्वा विषये वाचां स्नातमन्यत्र छांदसात् १३

१ ति

१८ छे भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवं न त्वार्थं एवं सति असौ राजानिर्विद्य विरज्यापि विरक्तस्य किं परेषा माश्रयक  
लेवरं कतो हेतोर्मुमोच नहि परेष जीवतं स्वयं त्यक्तुमुचितमित्यर्थः यत्किंचन पृष्टो सितत्सर्वतोः सम्यं स हि  
माचक्ष्व यद्यस्माद्वाचां विषये गिरंगोचरोऽर्थं स्नातं पारंगतं त्वां मन्ये छांदसादन्यत्र वैदिक्यतिरेकेण अत्रैव वारि  
॥ १८ ॥



निर्विकल्पकत्वं प्रपंचयति दृष्टेति आत्मजं शुक्लं प्रव्रजंतं अनुयांतं अनुगच्छंतं रूपिं व्यासं अनग्नमपि  
दृष्ट्वा जले क्रीडत्यो देवोऽथ रसः क्रियालज्जया च सुपरिधानकृतवत्यः अनग्नमपीत्यनेन अर्थोक्त  
सुतो नग्न इत्युक्तं नग्नस्य पुरतो गच्छतः सुतस्य च क्रियानपरिदधुः तच्चित्रं वीक्ष्य यं स्त्री श्रयं पुमा नि  
तिभेदाभेदमतिस्तवास्ति सुतस्य तु पुनर्भेदमतिर्नास्ति विविक्ता एतादृष्टिर्यस्य सः ५ एवं भूतो सौ कथमा

दृष्ट्वा अनुयांतमपि मात्मजमप्यनग्नं देवो क्रियापरिदधुर्न सुतस्य चित्रं तद्वीक्ष्य ए  
च्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति स्त्रीपुंभिर्दानतु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ५ कथमालसि  
तः परैः संप्राप्तः कुरुजांगलान् उन्मत्तमूकजडवद्विचरन् गजसाकृये ६ कथं  
वा पांडवे यस्य राजर्षेर्मुनिना सह संवादः समभूत्ता तय त्रैषा सात्वती श्रुतिः ७  
स गोरोहनमात्रे हि गृहेषु गृहमेधिना अवेक्षते महभाग स्तीर्थी कुर्वन् सदा श्रमं ८

लक्षितः ज्ञातः कुरुजांगलाश्च देशविशेषास्तां संप्राप्तः प्रथमं न तो गजसाकृये विचरन् गजेन सहितश्चाक  
योनामयस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे हस्तिनामराजा तेन निर्मितत्वात् ६ एवं भूतेन मुनिना सह यत्र संवाद एषा सा  
त्वती भागवती श्रुतिः संहिता ७ एतद्व्याख्यानं बहुकालावस्थानात् पेशंतस्य तु एकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स  
रति गोरोहनमात्रकालं प्रतीक्षते न दपि न भित्ताय किं तु तेषामाश्रमं गृहं तीर्थी कुर्वन् तस्मादेवं भूतो ब्रवत्तेत्या



भा० प्र० ततश्चातुर्होत्रोपलक्षिताश्चत्वारः ऋत्विजश्चातुर्होतारस्तेरुष्टेयं कर्म चातुर्होत्रं शुद्धं शुद्धिकरं यज्ञसंतत्येय  
१६ ज्ञानामविष्टेदाय १६ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उच्यताः एथकृताः २० तत्रेति निस्मातः पारंगतः २१ दा

सं २

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकं व्यदधाद्यज्ञसंतत्येवेदमेकं चतुर्विधं १६ ऋ  
ग्यजुः सामाथर्वीणा वेदाश्चत्वार उच्यताः इतिहासपुरा च पंचमो वेद उच्यते २० त  
त्र वेदधरः पेलः सामगो जैमिनिः कविः वैशंपायन एवैको निस्मातो यजुषामुत २१ ॥  
अथर्वाङ्गीरसामासीत्सुमंतुर्दरुणो मुनिः इतिहासपुराणानां पिता मेरो महर्षणः  
२२ त एत ऋषयो वेदं स्वस्वव्यस्यन्त नैकधा शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तं  
खिनोऽभवन् २३ त एव वेदादुर्मध्ये धीर्यते पुरुषे र्यथा एवं चकार भगवान्व्या  
सकृपणवत्सलः २४ स्त्रीश्च दृढिजवंधनोत्रयान्श्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिम्  
हानां श्रेय एव भवेदिह २५

रुणः अथर्वोक्ताभिचारादिप्रवृत्तैः २२ शाखाभिचारमाह त एत इति व्यस्यन् विभक्तवन्तः २३ वेदविभा  
यप्रयोजमाह त एवेति ये पूर्वमतिमेधाविभिर्धोर्यते त एव २४ किंच स्त्रीश्च दृढिजवंधवस्त्रेव २५ ॥ ॥ ॥ ॥



कस्मिन् युगे रत्यादिप्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापरे समनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीयेयु  
गपर्ययेपरिवर्त्तवासव्या उपरिचरस्यवसोवीर्याज्जातायां सत्यवत्यां योगीशानीव्यासो जातः १४ जलमुपस्पृश्य ज  
लेस्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः आसीनो बभूवेति शेषः विविक्ते देशे रत्यादिचित्तैकाग्रार्थमुक्तं अनेनैव वदरिका स्था

स्तत उवाच द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये जातः पराशरायोगीवासव्या कलया  
हरेः १४ सकदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचि विविक्त एक आसीन उदिते रविमं  
दुले १५ परावरजः सश्रुषिः कालेना व्यक्तरं हसा युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगेयु  
गे १६ भौतिकानां च भावानां शक्तिङ्का संचते कृतं अश्रद्धा नान्तिः सत्त्वान् दुर्मे  
धान् क्रसिता युषः १७ दुर्भागांश्च जतान् वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा सर्ववर्णां  
श्रमाणं यद्वद्ध्यौ हितं तममोघहृक् १८

नमुक्तं सचितं १५ तत्र सचश्रुषिः युगधर्मव्यतिकरादिकं वीक्ष्य सर्ववर्णां श्रमाणं यद्वितं तद्वद्ध्यौ हितं तद्वद्ध्यौ हितं तद्वद्ध्यौ हितं  
तीयेनान्वयः परावरजः अतीतानागतवित्त अव्यक्तरं होवेगो यस्य तेन कालेन युगधर्माणं व्यतिकरं संकरं  
प्राप्तं वीक्ष्य युगेयुगे १६ भौतिकादीनां शरीरादीनां तत्कृतं कालकृतं निःसत्त्वान् धैर्यं शून्यान् दुर्मेधान्  
मंदमतीन् १७ अमोघहृक् सर्वज्ञानसंपन्नः १८



भा० प्र०  
२०

असंपन्नेहेतुं स्वयमेवाशंकते किंचेति प्रायेण भयस्तेन हि यस्मान्न एव धर्माः अच्युतस्य प्रियाः ३१  
खिलं न्यूनं खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः क्लमस्य व्यासस्य प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं ३२ तं नारदमा  
गतमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत् पूजयामासेति ३३ इति प्रथमे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ पंचमे सर्व  
धर्मेभ्यो हरिकीर्तनं गौरवं व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते १ उपसमीपे आसीनं विप्रं वि व्यासं

किंवा भागवता धर्मान् प्रायेण निरूपिताः प्रिया परमहंसानां त एव ह्यच्युत प्रियाः  
३१ तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमनस्य खिद्यतः क्लमस्य नारदोभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं  
३२ तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय गतं मुनिः पूजयामास विधिवन् नारदं सुरपूजितं ३३  
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नारदव्याससंगमे नाम चतुर्थोऽध्यायः ४  
स त उवाच अयं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रुवाः देवर्षिः प्राह विप्रर्षि वीर्यापाणिः  
स्मयन्ति व १ नारद उवाच पारशर्य महाभाग भवतः क्वचिदात्मना परितुष्यति शरीरं  
आत्मा मानस एव वा २

ता २

बृहच्छ्रुवामाहायशाः स्मयन्तीष ह सन् इव इत्यनेन मुखप्रसन्निर्योष्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थं अ  
हो महानपि मुह्यति स्मयमानः १ शरीरं शरीरमिमानि आत्मा आत्मना तेन शरीरेण कश्चित् किं  
परितुष्यति मानस आत्मा मनोभिमानो तेन मनसा परितुष्यति नोवेति कश्चिन्नोवेति २ एमे रा मरा मरा

२०



अतएवतेषांकृपयाभारताख्यानंमुनिनाकृतं भूतानांश्रेयसिहिते सर्वात्मकेनापिकर्मणा नातिप्रसीदद्दृश्यं  
यस्यसः २६ चित्ताप्रसन्नोहेतुवितर्कयन् इदमुवाचस्वगतं २७ मानितांयुजिताः निर्व्यलीकेन निष्कपटे  
न २८ २९ दद्योदेहेभवः आत्माजीवः वस्तुताविभुः परिपूर्ण एव आत्मनास्वेनरूपेण असंपन्नः ता

इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतं एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्धिजाः  
सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्दृश्यंततः २६ नातिप्रसीदद्दृश्यःसरस्वत्यास्तदेशुचो  
वितर्कयन्निविक्रस्यइदंश्रीवाचधर्मवित् २७ धृतव्रतेनहिमयाछंदसिगुरवोग्ग  
यः मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशाशनं २८ भारतव्यपदेशेनह्याम्नायार्थ  
श्रद्धार्थितः दृश्यतेयत्रधर्मादिःस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९ तथापिव्रतमेदैह्य  
ह्यात्माचैवात्मनाविभुः असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ३०

एतन्ममप्राप्तइवभाति ब्रह्मवर्चसम् वेदश्रवणध्यापनोत्कर्षजम् तेजः तत्रसाधवोब्रह्मवर्च  
स्याः तेषुसत्तमः अतिश्रेष्ठेपि यद्वा नकेवलमसंपन्नइवाभाति प्रत्युतब्रह्मवर्चस्वी ब्रह्मवर्च  
सवानपि असत्तमइवाभाति पाठांतरेकमनीयतमोपीति ३० श्रीरामरामरामरामरामराम



भा० प्र० किंच त्वं त्रिलोकीपर्यटनं अर्क इव सर्वदर्शी योगवलेन च प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामेतश्च  
 २९ रः सन् आत्मसाक्षी बुद्धिदत्तिः श्रुतः परे वसाधर्मतः योगेन निष्ठातस्य तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ३४  
 ज्ञाचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणं अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति अवरेच ब्रह्म

त्वं पर्यटनं अर्क इव त्रिलोकीमेतश्च योगवायुरिव आत्मसाक्षी परावरो वृहस्पतिध  
 र्मतो ब्रूतेः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व १ श्रीनारद उवाच भवतानु  
 दितप्रायं यशो भगवतो मलम् येनैवा सौ न तुष्येत मन्येत दर्शनं न खि  
 लम् ८ यथा धर्मादयश्चार्या मुनिवर््या नुकीर्तिताः न तथा वासुदेव  
 स्य महिमा नुवर्णितः २

एवेदाख्ये ब्रूतेः स्वाध्यायनियमैः निष्ठातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व वितर्कय १ अन्वदित  
 प्रायं अनुक्तप्रायं भगवद्विशिष्टं विना येनैव धर्मादिज्ञानेनासौ भगवान् तुष्येत तदेव दर्शनं न ज्ञानं  
 खिलं न्यूनमन्ये ८ ननु भगवद्विशिष्टं एव तत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति च स्याद् धर्मादि साधना  
 निच तया धर्मादिवत् प्राधान्येन वासुदेवस्य महिमानोक्त इत्यर्थः २



तेजिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादियत् तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यग्ज्ञातं अपिशब्ददनुष्ठितं चेत्त्यर्थः ॥  
यीति पाठे संवोधनं सुसंपन्नत्वे हेतुः महद्दुत्तमित्यादिसर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिवर्तितं परिपूर्णं  
३ किंच यत्सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तं चेत्त्यर्थः  
तथापिशोचसितत्किमर्थमिति शेषः ४ आत्मा शरीरो मानसश्च तन्मूलं तस्या अपरितोषस्य कारणं ॥

जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महद्दुत्तं कृतवान्भारते यस्त्वं सर्वार्थपरिवर्तितं ३ ॥  
जिज्ञासितमधीतं ब्रह्म यत्तत्सनातनं तथापिशोचस्यात्मानमकृतार्थं इव प्रभो ४ श्री  
वासुदेवाय अस्यैव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे तन्मूलमव्यक्तमगाध  
बोधं पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतं ५ सर्वैर्भवान्नेदं समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ॥  
परावरो मनसैव विश्वं स्रजत्पवत्यतिगुणैरसंगः ६

अथ कं अस्फुटं हेनारदत्वा त्वां पृच्छाम आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहाद्भूतः तं अतएवागाधो अतिगंभी  
रे बोधो यस्य तं त्वां ५ अगाधबोधतां प्रपंचयन्नाह सचा इति द्वाभ्यां सर्वगुह्यज्ञाने हेतुः यस्मात्पुराणपुरुषज  
पासितः त्वया कथं भूतः परावरोऽस्यः कार्यकारणनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं स्रजतीत्यादि ६



भा० प्र०  
२२

भक्तिहीनकर्मबंधनमेवेति केमुतिकन्यायेन दर्शयति नैष्कर्म्यमिति निष्कर्मवत्तदेवाकारत्वा  
निष्कर्मतारूपं नैष्कर्म्यं अज्यते अनेनेति अंजनमुपाधिः तन्निवर्तकं निरंजनं एवं भूतमपि ज्ञानं अ  
च्युते भावो भक्तिस्तद्वर्जितं चेत् अलसत्यर्थे न शोभते सम्यक्परोक्षाय न कल्पत इत्यर्थः तदा शब्दत्वा  
लेफलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत्काम्यं कर्म यद्यप्यकारणं अकाम्यं तच्चेति चकार स्यान्नयः तदापि कर्म  
ईश्वरे नार्पितं चेत् कुतः पुनः शोभते वहिर्मुखत्वेन सत्त्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेव भक्तिशून्यानि ज्ञा

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं कुतः पुनः शब्ददभद्रमीश  
रे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं १२ अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्च वाः सत्यरतो  
धृताव्रतः उरुक्रमस्यारिवलंबं धमुक्तये समाधिना नुस्मरत द्विचेष्टितं १३ ॥ श्री ॥

ज्ञानवाक्चातुर्ये कर्मकोशलानि वार्यो न्येव यतः अतो हरे श्रित मेवानुवर्णयेत्याह अथो अतः कारण  
त् अमोघायथार्थो दृक्धीर्यस्य शुचिश्च अयो यशो यस्य सत्यरतः धृतानि व्रतानि येन स भवानेव महागु  
णस्तावत् अतः उरुक्रमस्य विविधं चेष्टितं अमुं स्मरन्तीत्यां समाधिना चित्ते कायेणाखिलस्य वंधमुक्तये  
त्वमनुस्मर स्मत्वा वर्णयेत्यर्थः एतच्च वाक्यं तरमिति मध्यमपुरुषप्रयोगानुपपन्नः १३ श्री राम राम राम

२२



वासुदेवव्यतिरिक्तादन्यविषयवदेवान्यविषयं वा कथातुर्यं च खिलमेवेत्याह नेति चित्रपदं मपि यः  
 द्वयोहरेर्यशोनप्रगृणीत तद्वयसंतीर्थं काकतुल्यानां कामिनारतिस्थानं उशंतिमन्यंते कुतः मानसाः  
 सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसाः यतयः यत्र न निरमंति कर्हिचिदपि नितरां नरमंते उशिकृत्तयाः उश  
 कृकमनीयं ब्रह्मदयोनिवासोपेक्षां ते तथा प्रसिद्धा हंसा मानसे सरसि चरन्तः कमनीयपदपंडनिवासाः त्य  
 क्तविचित्रान्नादियुक्तेषु विष्टगते काकक्रीडस्थाने नरमंते इति शेषः १० विनापि पदचातुर्यं भगवद्वयः

नयद्वयश्चित्रपदं हरेर्यशोनगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् तद्वयसंतीर्थं मुशंतिमा  
 नसानयत्र हंसा निरमंत्युशिकृत्तयाः १० तद्वयसर्गो जनताद्यविप्रवो यस्मिन्  
 ति श्लोकमवद्ववत्यपि नामान्यनंतस्य यशोकिता नित्यं च एवं ति गा यंति गृणंति साध  
 वः ११

प्रधानं वचः पवित्रमित्याह तद्वयसर्गः सचासौ वाग्विसर्गश्च वाचः प्रयोगः जनानां समूहो जनता  
 तस्या अर्थं विप्रावयति नाशयतीति तथा यस्मिन् वाग्विसर्गो अवद्ववत्यपि अपशब्ददियुक्तेषु प्र  
 ति श्लोकं अनेन तस्य यशोकिता नित्यानि भवन्ति तत्र हेतुः यत्र यानि नामानि साधवो महान्तः वक्त  
 रसन्ति शृण्वन्ति श्रोतारि सन्ति गृणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गा यंति कीर्त्तयन्तीति ११ ॥ श्री ॥



भा० प्र०  
२३

अनुपपद्येवंप्रवृत्तिमार्गेति न्युतेतर्हि निवृत्तिमार्गे<sup>ण</sup> सर्वक्रियात्यागेनैव परमेश्वरसुखरूपानुभूतेः किंतद्यशः  
कथनेनापितत्राह विचक्षणोऽतिनिपुणोपि कश्चिदेव निवृत्तः सर्वक्रियानिवृत्त्या अस्य विभोः सुखं निर्विकल्पकं स  
खात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति न पुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः विभुत्वे हेतुः न श्रंतः कालतः पारं च देश  
तो यस्य तस्य विभोश्चेष्टितं ततः कारणतः हे विभो अनात्मनः देहाद्यभिमानिनः अतएव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्तमानस्य  
जनस्य दर्शय भवानिति त्वमित्यर्थः पारं तरे हे भवन्नितिसंबोधनं १६ एवता वत्काम्यकर्मादेरनर्थहेतुत्वात् तं विहा  
य हरेर्लीलेव वर्णनीयेत्युक्तं इदानीं तु नित्यनैमित्तिकस्वकर्मनिष्ठा मय्यनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशये

विचक्षणोऽप्यर्हति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तः सुखं प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो  
भवान्दर्शय चेष्टितं विभो १६ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणं बुजं हरेर्भजनपक्षोऽथ पतेत्ततो यदि य  
त्र कवाः भद्रमभद्रमुष्प किं को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः १७

आह त्यक्तेति ननु स्वधर्मत्यागेन भजनभक्तिरपि या केन यदि कृतार्थे भवेत्तदा न काचिच्छिंता यदि पुनरपक्वमेव  
स्त्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंकाह ततो भजनात् कथंचित्पतेत्तत् भ्रश्येत्  
स्त्रियेत वा यदि तदपि भक्तिरसिकस्य कर्मनधिकारान्नानर्थशंका श्रंगिकृत्याप्याह वाशब्दः कलहे यत्र क  
वा नीचयोनावपि अमुष्प भक्तिरसिकस्य अभद्रमभ्रत्किं नाभ्रदेवेत्यर्थः भक्तिवासना सद्भादिति भावः  
हारं अभजद्भिः तु केवलं स्वधर्मतः को वार्थः आप्तः प्राप्नोः न कोपीत्यर्थः अभजतामिति षष्ठीतु संबन्ध

मात्रविवक्षया १७

२३



विपक्षेदेषांतरमाह ततउरुक्रमविचेष्टितात् एथकृदशः अतएवान्यथाप्रकारंतरेणयत्किंचिदर्थीतरंवि  
वक्ष्याकृतेः स्फुरितैः रूपैर्नामभिश्च वक्तव्यत्वेनोपस्थितै दुत्थितानवस्थितासतीमतिः कदाचित्कापिविशेषे  
आस्पदंस्थानंनलभेत वातेनाहताआधृष्टितानौरिव तदुक्तंगीतासु व्यवसायामिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन  
वकुशाखाद्यनंताश्रुबुद्धयोव्यवसायिनामित्यादि १४ तदेवंहरियशोविनाभारतादिषुकृतंधर्मादिवर्णनम  
किंचित्करमित्युक्तं प्रत्युतविरुद्धमेवजातइत्याह जुगुप्सितंनिधं काम्यकर्मादि स्वभावतएवरक्तस्यतत्र

ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षितः एथकृदशसक्ततरूपनामभिः नकुत्रचित्कापिचदुत्थिताम  
तिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदं १४ जुगुप्सितंधर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्यमहान्  
व्यतिक्रमः यद्वाक्यतोधर्मइतीतरःस्थितोतमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५ ॥ श्री॥

गिरः पुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थं अनुशासतस्त्वमहानयंव्यतिक्रमः अन्यायः कुतइत्यतआह यस्यवाक्यतो  
यमेवमुखोधर्मइतिस्थितः इतरः प्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेः अन्येनतत्त्वज्ञेनक्रियमाणंनिवारणंस्व  
यमेववाच्यक्रियमाणं यद्वा नकर्मणनप्रजयाधनेनत्यागेनैकेनअमृतत्वमानश्रुत्यादिक्रियमाणं यथा  
यमेतदितिनमन्यतेकिंतुप्रकृतिमार्गानधिकृतविषयंतदितिकल्पयति तदुक्तंमतांतरोपन्यासेभट्टैः तत्रैवं  
शक्यतेवक्तुयेत्येवंप्रवादयोनराः गृहस्थत्वंनशक्यतेकर्तुंतेषामयंविधिः नैष्टिकं ब्रह्मचर्यंवापरिव्राजकतापिवा॥

तत्रैवसंप्रष्टुतव्यातिनादावेनदुश्चयतइत्यादि १५



भा. प्र. ०  
२४

तदेवं भगवद्गीताप्राधान्येनानुवर्णयेत्युक्तं तत्र को भवान् काश्चित् स्य लीला इत्यपेक्षायामाह इदं विश्वं भगवाने  
व सत्तु अस्माद्विश्वादितरः ईश्वरात्प्रपञ्चो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपञ्चात्पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः यतो भगवतो हे  
तो जगतः स्थित्यादयो भवन्ति अनेनैव लीला अपि दर्शिताः यद्वा इदं विश्वं भगवान् इतरवद्यः स जीवोऽपि भग  
वान् चेतना चेतनप्रपञ्चस्तद्वातिरेकेण नास्ति स एवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हि शब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिप्रमाण  
सूचितं तद्विषयमेव भवान्वेद प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रं आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादना

व ३

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरेण यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्विषयं वेदभवांस्तथापि वै प्रा  
देशमात्रं भवतः प्रदर्शितं २० त्वमात्मानात्मानमवैद्यमोघदृक् परस्पृशः परमात्मनः कलां  
अंजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभांभुदयोधिगण्यतां २१ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुत  
स्ववास्तिष्ठस्य सक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुण  
नुवर्णनं २२

यप्रदर्शितम् २० न च तवाचार्योपेक्षा ईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हे अमोघदृक् त्वं आत्मानास्वयं  
आत्मानमजमेवासंतेजगतः शिवाय जातमवैहिकतः परस्पृशः कलां अंशभूतं तत्तस्मान्महानुभा  
वस्पहरेरभ्युदयपरक्रमः अधिअधिकंगण्यतानिरूप्यतां २१ अनेनैव तपश्चादिसर्वतपसफलं स्यात्  
दित्याह इदं हि श्रुतादयोभावेनिष्ठा इदमेव हितयः अवर्णनं देरविच्युतोऽनित्यार्थः फलं किंतत् उत्तमश्लोकस्य

पुण्यनुवर्णनमिति यावत् २२  
२४



ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः पितृलोकप्रप्तिः फलमस्यैव तत्राह तस्यैव हेतोस्तदर्थं  
यत्नं कुर्यात् यत् उपरिब्रह्मपर्यंतं अधःस्थावरपर्यंतं च भूमिर्जीवैर्न लभ्यते वष्टीतुं सर्ववत् तत्तु वि  
षयमुखं अन्यतएव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्व  
त् तद्वत्कं अप्रार्थितानि दुःखाति यथैवायांति रेहिनां सुखान्यपि तथा मन्येदेन्यमत्रातिरिच्यत इति १८ ॥

तस्यैव हेतोः प्रयतेत को विदो न लभ्यते यद्भूमतामुपर्यधः तल्लभ्यते दुःखददन्यतः सुखं  
कालेन सर्वत्र गभीरं हसा १८ न वै जनो जातुकथं च नाव्रजेन्मुकुंदसेव्यवदंगसंसृतिं  
स्मरन्मुकुंदाद्युपगृह्णन् पुनर्विहन्तुमिच्छेन्नरसगृहो यतः १९ श्रीहरये परमात्मने ॥

यदुक्तमत्र कृत्वा भद्रमभूदिति तदुपपादयति न वा इति मुकुंदसेवी जनः जातुकदाचित् कथंचन कुयो  
निगतोपि संसृतिं नाव्रजेत् नाविशेत् अंगग्रहे अन्यवत्केवलकर्मनिष्ठवत् इति वैधर्म्यं दृष्टान्तः कुतश्च  
त्यक्त आह मुकुंदांघ्र्याः उपगृह्णन् आलिंगनं यत् पुनस्मरन् विहन्तुं नैच्छेत् यतोऽयं जनो रसगृहः रसेन  
रसनीयेन गृह्यते वशीकृत्यते यद्वा रसनीये गृहः आगृह्येयस्य तदुक्तं भगवता यतते च ततो भयः संसिद्धौ कुरु  
नंदन पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवसोपि स इति १९



भा० प्र०  
२५

प्रियंश्रवो यशो यस्य तस्मिन् भगवति लब्धं रुचेर्ममास्वलिताः प्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः यथा मत्यापरे प्र  
पंचातीते ब्रह्मरूपे मयि सदसत्सुलं सत्सु च एतच्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं न तु वस्तुतोऽस्तीति तद्व  
द्वाणमेव पश्यामि २७ एवं शुद्धं त्वं पदार्थं ज्ञाते देहादिकृतविज्ञापनिवृत्ते स्तत्कारणभूतजस्तमो निवर्त्तिका

तस्मिंस्तदालब्धं रुचेर्महामुने प्रियश्रवस्य स्वलितामतिर्मम यथाह मे तत्सदसत्स्वमा  
यथा पश्ये मयि ब्रह्मणिकल्पितं परे २७ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तहरे विश्व एव तो मे तु संव  
यशोमलं संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिं प्रवर्त्तन्मरजस्तमोपहा २८ तस्यैव मे  
नुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतेन सः श्रद्धाभक्त्या लस्य दानस्यानुचरस्य च २९ ज्ञानं गुह्यत  
मं यत्तत्साक्षाद्भगवतो दितं श्रुत्वा बोधनं गमिष्यंतः कृपया दिनवत्सलाः ३० येनैवा  
हं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः मायानुभावमविदं येन गच्छंति तत्पदं ३१ श्री राम

रुद्राभक्तिर्ज्ञातेत्याह इत्थमिति हरेर्यशः श्रुत्वा संवत्त्रिकालं २८ तस्येति विज्ञातशुद्धं त्वं पदार्थं स्पष्टं भक्तिमतो  
मे प्रश्रितस्य विनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यतत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तस्या  
प्येष्वरज्ञानं गुह्यतमं भगवतो दितं भागवतं शास्त्रं श्रुत्वा बोधनं उपदिष्टवन्तः ३० तदेवं ज्ञानपूर्वोक्तं त्वं पदा  
र्थं ज्ञानात्तत्तत्वेकेन दर्शयति येनैवेति अविदं ज्ञातवानहं ३१ श्री श्री राम राम राम राम राम राम राम

२५



सत्संगो तो हरिकथा श्रवणदिफलं सवृत्तांतेन प्रपंचयति अहंपुर ए पूर्वकल्पे अतीत भवे पूर्वजन्म निवेदवा  
दिनां दृष्ट्याः सकाशाद् भवं जातोऽस्मि निरूपितो नियुक्तः कृ योगिनां शुश्रूषणे प्राप्तिवर्षोपलक्षिते चानुमा  
स्य निर्विविक्ततां निर्विशं एकत्र वा संकर्तुं मिष्टतां २३ अयेतानि अखिलानि चापलानि यस्मात्तस्मिन्निय

अहंपुर एतीत भवेऽभवं मुने दृष्ट्यास्तु कस्याश्च न वेदवादिनां निरूपितो बालक एव योगिनां  
शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्ततां २३ ते मय्यपेताऽखिल चापले भर्मे केदांतेऽधृत क्रीडन केऽनु  
वर्तिनि चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्य दर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयो ल्यभाषिणि २४ उच्छिष्टले  
पाननुमोदितो द्विजैः सकृत्समभुंजेत्तदपास्त कित्त्विषः एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म  
एवात्मरुचिः प्रजायते २५ तत्रान्वहं कृष्णकथा प्रगायतामनुग्रेहेण शृण्वं मनोहरः ताः  
श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रिय श्रवस्य गममाभवद्गुचिः २६

तेदिये अधृत क्रीडन केत्यक्त क्रीडा साधने अनुवर्तिनि अनकले २४ उच्छिष्टस्य लेपान् पात्रलग्नान्  
ते द्विजैरनुज्ञातः सन् सकृत्समभुंजेत्स तेन भोजनेनापास्त कित्त्विषो जातोऽस्मि ते पांधर्मे परमेश्वर भज  
ने एव आत्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुषंगः २५ अशृण्वं श्रुतवानस्मि मे श्रद्धया ममेव स्वतः सिद्ध  
यान्त्वत्येन वलाज्जनितया अतो ममेत्यस्या यो न रुक्त्यं २६ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥



भा. प्र. ०  
२६

भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति यत्र यदा भगवतः शिष्या कर्म  
णि कुर्वाण भवन्ति तदा कृष्णस्य गुणानामा निगणन्ति अनुस्मरन्ति च कृष्णमित्यर्थः इयं च भगवच्छिष्या यत्क  
रेष्वियदस्मासि यज्जुहोषि ददासि यत्र यत्र स्पसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्थेण मिति ३६ कीर्तनस्मरणरूप भक्ति  
हेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्यां नम इति नमो धीमहि मनसानमनं कुर्वीमहि ३७ अमूर्तिकं संत्रोक्तव्यति।

कुर्वाण यत्र कर्माणि भगवच्छिष्या सकृत् गणन्ति गुणानामा निगुणानुस्मरन्ति च ३६ ॐ  
नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति मूर्त्यः।  
निधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकं यजते येन पुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८ इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्  
वेत्यमदनुष्ठितं अदभ्रमनं लयं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुतं विभो विभोः  
समाप्यते येन विदं विदुषां बुभुक्षितं प्रख्यादिदुःखैर्मुदुरर्हितात्मनां संक्लेशनिर्माणमुशन्ति नान्यथा ४०

मूर्तिमूर्तिमूर्त्यं यजते पूजयति स पुमान् सम्यग्दर्शनो भवति ३८ एवं च कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादि  
कंदलवानित्याह इममिति इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मया तुष्टितं अवेत्यज्ञात्वा भावं प्रीतिं च ३९ अतस्त्व  
मप्येवं कुर्वित्याह त्वमिति अदभ्रमनं लयं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुतं विभो विभोः यशः प्रख्यादि कथयये  
न विश्रुतेन बुद्धेन विदं विदुषां बुभुक्षितं वोढुमिच्छां समाप्यते यतः दुःखैः पीडितानां क्लेशशान्तिं प्रकारं २६

४०  
२६



तत्साधनधर्मरहस्यं च सूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यामिकादेश्चिकित्सितं भेषजं निवर्तकं सत्त्वशोधकमि  
त्तियावत् किंतु भगवति भावितं समर्पितं यत्कर्म तत् कथं भूते भगवति ईश्वरे सर्वनियंतरे एवमपि च ब्रह्मणि च  
प्रच्युतपूर्णरूपे ३२ ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तापत्रयनिवर्तकत्वं सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टान्तमाह द्वा  
भ्यां यत्र आमयो रोगः येन घटादिना जायते तदेव केवलमामयकारणभूतं द्रव्यं तसामयं न पुनान्तिन निवर्तये

एतत्संस्चितं ब्रह्मन् तापत्रयचिकित्सितम् यदीश्वरे भगवति कर्मब्रह्मणि भावितं ३२  
आमयो येन भूतानां जायते यश्च सुव्रतः तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनान्ति चिकित्सितं ३३ ए  
वं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे ३४  
यद्वक्त्रियते कर्म भगवत्परितोषणं ज्ञानं यत्तदधीने हि भक्तियोगसमन्वितम् ३५

तीत्यर्थः किंतु चिकित्सितं द्रव्यांतरे भावितं सत्पुनान्ति एव यथा ३३ तथा आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये  
कल्पंते समर्था भवन्ति परे ईश्वरे कल्पिता संतः अत्र च प्रथमं महासेवा ततस्तत्कृपा ततस्तद्धर्मश्रद्धा ततो भ  
गवत्कथा श्रवणं ततो भगवत्तिरतिः तथा च देहद्वयविवेकज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्क  
पया सर्वज्ञत्वादि भगवद्गुणविर्भाव इति क्रमो दर्शितः ३४ ननु ज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति  
कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यान्न ब्राह्म यद्वेति ३५



भा० प्र०  
२०

तत्र तावत्किंचित्कालं तत्रैव मातृस्नेहयंत्रितो न्यवसमित्याह त्रिभिः एक एवाह मात्मजो यस्यास्सा योषित्स्नेहे  
ति च स्नेहानुबंधहेतुः ६ किंकरीत्यस्यार्थं प्रपंचयति अस्वतंत्रासा अतो न कल्याणसमर्थो आसीत् दारुम  
यी योषेत्यतिपारवश्येदृष्टं तस्ते देवं सास्नेहं चक्रे ७ अहंचदिगादिघनभिज्ञः अतस्त्रैव न्यवसमित्याह

द्यौ

एकात्मजा मे जननी योषित्मूला च किंकरी मय्यात्मजेनान्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनं ६ सास्त्र  
तंत्रानकल्याणी गौतमे मम मेष्टी ईशस्य हिवशे लोको योषा दारुमयी यथा ७ अहं  
चतद्रूपकुले ऋषिवांस्तदेवैक्षया दिग्देशकालाव्युत्पन्नो वालकः पंचहायनः ८ एक  
दानिर्गतांगो गेहदुहंती निशि गां पथि सर्पोऽदशत्यदा स्पृष्टः कृपणं कालचोदितः ९  
तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीषतः अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तरम् १०

अहंचतस्मिन्नक्षत्रकुले तस्यामातुः स्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदा विरमेदि प्रतीक्षयादित्यर्थः ऋषिवान्  
वासं कृतवान् पंचहायनः पंचवर्षः गेहान्निर्गतांगो दुहंती हेतोः शतप्रत्ययः दोग्धुनिर्गतामित्यर्थः प  
दापादेन आस्पृष्टः ईषदाकृतः अदशतः ९ तत्र मातृमरणं शंकल्याणं मभीषत ईशस्यानुग्रहं मन्यमानः  
प्रातिष्ठं प्रस्थितोस्मि १०



इति प्रथमे पंचमः ५ व्यासस्य प्रत्ययार्थं च षष्ठे प्राज्ञमसंभवं स्वभागेनारदः प्राह कृत्स्नसंकथनो  
द्वं १ स्वयमपितथा चिकीर्षुर्गुरुपदेशानंतरं भावितचरितं पृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसिते दुरदे  
शगमने कृते सति विज्ञानस्योपदेष्टुभिः २ परंवय उत्तरमायुः ते त्वया कथं वर्तितं नीतं ३ इति दा

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे व्यासनारदसंवादे नाम पंचमोऽध्यायः ५ सतत  
वाच एवं निशम्य भगवान् देवर्षे जन्मकर्म च भूयः प्रष्टुं ब्रह्म व्यासः सत्यवती सुतः १  
श्रीवेदवा स उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुभिस्तव वर्तमानो वयस्योद्योततः  
किमकरोद्भवान् २ स्वायं भुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परंवयः कथं चेदमुदस्राक्षीः काले  
प्राप्ते कलेवरं ३ प्राकृत्य विषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम नद्येष्ववधात्काल एष सर्वम  
रकृतिः ४ नारद उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुभिर्मम वर्तमानो वयस्योद्योत  
त एतदकारणं ५

सी पुत्रभूतं कलेवरं उदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एष कल्यांतलक्षणकालः ते स्मृतिं कथं न यवधा  
न खंडितवान् अङ्गमाभावस्त्वार्षः यत एष सर्वस्य निरकृतिरपलापो यस्मात्सः ४ अकारणं क  
तवानहं रेफकारयोर्विशेषः छंदो नुरोधेन ५ श्रीरामनाथयणवासुदेवगोविंदवैकुण्ठमुकुं



भा० प्र०  
२८

घोरंदुःसहं प्रतिभया कारं भयं करूपव्यालादीनामजीरं कीडास्थानं एव दृष्टवानोस्मि १४ परिश्रान्तीन्द्रिया  
णि आत्मादेहश्च यस्य तृषापरीतो व्याघ्रः उपस्पृष्ट आघातः १५ पिण्डलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रित उप  
पविष्टः आत्मना बुद्ध्या आत्मस्थं हृदि स्थं आत्मानं परमात्मानं १६ भावेन भक्त्या निर्जितं यश्चेतस्तेन श्रौ

एकपवातियातो ह मद्राक्षं विपिनं महत् घोरं प्रतिभया कारं बालोत्कृष्टाजिरं १७ प  
रिश्रान्तीन्द्रियात्मा हं तृषापरीतो बुभुक्षितः स्नात्वा पित्वा द्रुदेन द्या उपस्पृष्टो गतश्चमः १८ त  
स्मिन्निर्मनुजैरेणैपिण्डलोपस्थ आश्रितः आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिंतयं  
१९ ध्यायतश्चरणं भोजं भावनिर्जितचेतसा श्रौत्वा श्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मेशनैर्हरिः ॥  
२० प्रेमातिभरेण निर्भिन्नपुलकांगीतिनिर्वृतः आनंदसंज्ञवेत्ती नो नापश्य मुभयं मुने १८ ॥  
रूपं भगवतो यत्तन्मनःकांतं शुचापहं अपश्यन्सहसोत्तस्थे वै क्लव्यादुर्मना इव १९ ॥ ॥

त्वं योगान् अश्रुकलायुक्तेः श्रुतिण्यस्य २० प्रेमातिभरेण निर्भिन्नपुलकानि अंगानियस्य आनंद  
नो संज्ञवे महारूपे परमानंदे उभयं आत्मानं परं च २० मनसः कांतमभिष्टुचाशोकः तामपहंती  
ति तया तत् उत्तस्थे व्युत्थितोस्मि २१ ॥

२८



स्फीतान्नजनपदादीन् अतिघातः सन्महद्विपिनमद्रक्षमिति चतुर्थे नान्वयः जनपदादिषु नानागुणदोष  
युक्तेषु समदृष्टिः सन्गतो ह्यमिति तात्पर्यार्थः स्फीताः समदृष्टान् देशान् तत्र तस्यां दिशि पुरग्रामव्रजाकरण  
तत्र पुराणि राजधान्य ग्रामाः भगुप्रोक्ताः विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसंतिते स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां  
वास एव चेति व्रजागो कुलानि आकराः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि तान् खेटा कर्षकग्रामाः खर्वटा गिरितर  
ग्रामाः भगुप्रोक्ता वा एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितं मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी गिरिसमाश्रयमिति ॥

स्फीतान्नजनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरण खेटखर्वटवादीश्ववनान्युपवनानि च ११ चि  
त्रधातुविचित्राद्रीनिभभगतभुजद्रुमान् जलाशयान् शिवजलान् नलिनीः सरसेविताः  
१२ चित्रस्वनेः पत्ररथैर्विभ्रमद्रुमरश्मियः नलवेणुशरस्तं वकुशकीचकगद्वरं १३ ॥

वायः पूगपुष्पादीनां वाटिकाः ताः वनानि स्वतः सिद्धवृक्षाणां समूहाः उपवनानि रोपितवृक्षाणां समू  
हाः तानि च ११ चित्रैः धातुभिः स्वर्णरजताद्यैर्विचित्रान् द्रीश्च इमे भगताभुजाः शाखायेषां ते द्रुमा ये पुतान्  
शिवानि भद्राणि जलानि येषां तान् नलिनीः सरसीश्चिवाः स्वनायेषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रवृद्धैरित्यर्थः ॥  
विभ्रमद्रिर्धमरैः श्रीः शोभाया सां तानलिनीः १२ अतिघातः अतिकम्यगतः सन्महद्विपिनं वनमद्रक्ष कीदृशं नल  
वेणुशरणांस्तैः कुशैः कीचकैश्च गद्वरं दुर्गमं तत्र वेणुजातय एव विपुलां तशर्गर्भाः कीचकाः १३



भा० प्र०  
२६

तत्प्रसिद्धं महद्भूतं अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदा इत्यादि श्रुतेः कीदृशं ईश्वरं सर्वनियंत्तु  
नभसिलिंगं मूर्तिर्यस्य तत्र नभोलिंगं सन्निहितं मयि नलिंगात् इत्यलिंगं तस्मै च दृष्टाय अवनामं प्रणामं विद  
धे कृतवानहं ते नानुकंपितः सन् २६ हतत्रयस्य कलज्जः विमत्सरे जातोऽस्मीति शेषः २७ काले स्वावसरे

एतावदुक्तोपरममहद्भूतं नभोलिंगमलिंगमीश्वरं अहंच तस्मै महतां महीयसे श्री  
र्माः वनामं विदधे नुकंपितः २६ नामान्यनंतस्य हतत्रयः पठनगुह्यानि भद्राणि कृता  
नि च स्मरन् गां पर्याटं सुष्टमनागतसुहः कालं प्रतीक्षन् विमदो विमत्सरः २७ एवं  
कृत्वा समते वै ह्यनू सक्तस्यामलात्मनः कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौक्ष्मनीयया २८

कालो मृत्युः प्रादुरभूत्तद्विर्वभूत् अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टान्तः विद्युदिवेति सौदामिनीति वि  
शेषं स्फुरत्प्रदर्शनार्थं सुदामा माला तत्र भवा सौदामिनी मालाकारेत्यर्थः यद्वा सुदामा पर्वतः  
तेनैकदिगिति सत्रेण स्फटिकादिमयपर्वतप्रान्ते भवादिविद्युदति स्फुटा भवति तद्वदित्यर्थः २६  
यद्वा तडित्पतितिकद्वत्यर्थः तडित्पतितिवज्रं योरिति नैरुक्तस्मरणान्न २८



हृदि मनःप्रणिधाय स्थिरीकृत्य अविच्छिन्नो ह मातुर इव अभवदतिशेषः २० गिरामगोचरः संवेदनस्या  
विषयभूत ईश्वरः २१ हंतेति सानुकंपसंबोधने मा इति मांद्रष्टुना हति यतः न विपक्वा दग्धाः कषायाः मलाः  
कामादयो येषां तेषां कुर्यादिति अनिव्यक्तयोगानां २२ कुतस्तर्हि दृष्टेः सितत्राह सकृत् दर्शितं मयेति यत्

दिदृक्षुस्तदहं भयः प्रणिधाय मना हृदि वीक्ष्यमाणोऽपि नापश्य मवित् स इवातुरः २० एवं य  
तंतं विजने मामाहा गोचरो गिरां गंभिरश्रुत्वा वाचा मुच्यः प्रशमयन्निव २१ हंतास्मि  
न जन्तानि भवान् मामांद्रष्टुमिहा हति अविपक्वा कषायाणां दुर्दर्शो हं कुर्यादिति २२ सकृ  
द्यदर्शितं रूपमेतत्कामाय ते न घ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुच्यति हृष्टयान् २३ सत्से  
वया दीर्घया ते ज्ञाता मयि दृढमतिः हित्वाऽवद्यमिमं लोकं गता मज्जनता मसि २४ मति  
मयि निवहेयं न विपद्येत कर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् २५ ॥

एतत्कामाय मेयि अनुरणय त्वत्कामेन किमित्यत आह मत्कामः प्रमान् दृष्टव्यान् कामान् २३  
अदीर्घयापि सतां सेवयाऽवद्यं निंद्य लोकं देहं मज्जनतां मत्पार्थितां पार्श्वदतां गतासि २४ प्रजानां स  
र्गस्थो निरोधे संदरेऽपि प्रजासर्गस्य निरोधे इति वा २५ श्रीरत्नारायणकृष्णसहस्रनामोदरमाधव



भा० प्र०  
३०

ये कर्मिणस्ते वहिर्नयंति तपश्चादिभिः वहिर्लोकं गताः अंतर्नयंति अहं तु महाविष्णोः अनुग्रहात् अखंडित  
ब्रह्मचर्यव्रतः सन्ततं वहिश्च पर्येति पर्यटामि क्वचिदपि अविद्विषात्ता प्रतिहता गतिर्यस्य सः ३२ किमिति  
पर्यटसि इत्युक्त्या लोकमंगलार्थमित्याह चतुर्भिः देवेन ईश्वरेण दत्ता स्वराः निषादर्वभगाधारषड्  
मध्यमधोवतपंचमा इति सप्तम एव ब्रह्म ब्रह्माभिव्यञ्जकत्वात् तेन विभूषिता स्वतः सिद्धसप्तस्वरमित्य

अंतर्वहिश्च लोकांस्त्रीन्यर्थे मयस्कंदितव्रतः अनुग्रहान्महाविष्णोः विद्यातगतिः क्वचि  
त् ३२ देवदत्तामिमां वीर्यांस्वरब्रह्म विभूषिता मूर्धयित्वा हरिकथां गायमानश्च एम्यहं  
३३ प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्च वाः आकृत इव मेशी घृंदर्शनं याति चेत्  
सि ३४ एतद्यातुरचित्तानां मात्रास्यंशे छया मुहुः भवसिंधुप्रवोदष्टो हरिचर्यो नुवर्णनं ३५

र्थः मूर्धयित्वा- मूर्धना लापवती कृत्वा ३३ स्वप्रयोजनमाह प्रगायत इति ३४ परप्रयो  
जनमाह एतद्धीति मात्राः विषयास्तेषां स्पर्शाः भोगाः तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानि येषाम्  
हरिचर्यो नुवर्णनं यतः एतदेव भवसिंधुप्रवोदः यतः न केवलं श्रुतिप्रमानेन किंच न्वयव्यतिरेका  
भ्यां दृष्ट एवेत्यर्थः ३५



प्रयुज्यमाने मयितामिति अयमर्थः हित्वा वद्यमिमं लोकं गतामज्जनतामसीति भगवत्पार्षदरूपाशुद्ध  
सत्त्वमयितनुः प्रतिश्रुतातां प्रति भगवतामयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं स  
माप्तिं यस्य एकस्यां सौहृदिन्यां तदैवान्या सौहृदिनी कदाचिद्यथा भवति तथैव मम पांचभौतिकदेहभंगका  
ल एव शुद्धपार्षददेहप्राप्तिकालो युगपदभूदिति आर आरब्धकर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणं यस्येति वासः पंच  
भक्तात्मको देहो न्यपतत अनेन पार्षदतनूनामकमोरब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वं नित्यादिसूचितं २९ इदं त्रैलोक्य

प्रयुज्यमाने मयितां शुद्धां भागवतीं तनुम् आरब्धकर्म निर्वाणे न्यपतत्यांच भौतिकः २९  
कल्पात्तद्देहमाद्ययशयाने भस्युदन्तः शिशयिषोरनुप्राणं विविशेंतरहं विभोः ३०  
सहस्रयुगपर्यंत उत्थायेदं सिसृक्षतः मरीचिमिश्राः ऋषयः प्राणेभ्यो हंच जज्ञिरे ३१

आद्यपुत्रदन्तः एकार्णवस्यां भसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छे विभो ब्रह्मणः  
तः मध्यं अनुप्राणं निश्वासेन सह विविशे प्रविष्टो हं ततो वतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः अवाप वै सर्वं  
निष्कं एकीभूयाथ विष्णुनेति कर्मोक्तेः स्वायने भसीति पाठे स्वायने स्वस्यायने अभसि शिशयिषोः ब्र  
ह्मण इति श्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमिति अवगंतव्यं ३० प्राणेभ्यः इंद्रियेभ्यः अहं मरीचि  
मिश्राः तन्मुख्याः ऋषयश्च जज्ञिरे ३१



ब्रह्मनद्या ब्रह्मदेवतायां ब्राह्मणेन वितायां वा सत्रं कर्म वर्द्धयतीति तथा ॥ २ ॥ वदरीणां वंदेन समूहेन मंडिते ॥ मनः  
प्रणिदध्यो स्थिरीचकार ॥ समाधिना नुस्मरेति नारदो यदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रणिहिते निश्चले ॥ अत्र हेतु  
भक्तियोगेनामले पूर्वप्रथमं तु तस्मिन् पश्यते ॥ पूर्णमिति वा पाठः ॥ तदप्यश्रया ॥ ईश्वराश्रया तदधीना माया चापश्य  
त ॥ ४ ॥ ईशमाया कृता च जीवानां संसृतिमपश्यदित्याह ॥ यया समोहितः ॥ स्वरूपा वरणेन विहितः ॥ परोऽपि ॥ गुरुत्र  
या द्यतिरिक्तेऽपि ॥ तत्कृतं त्रिगुणोत्थाभिमानकृतमनर्थं च वर्द्धत्वादिकं प्राप्नोति ॥ ५ ॥ अनर्थं पशमयति ॥ योऽधो

सूत उवाच ॥ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्या माश्रमः पश्चिमेतटे ॥ शम्पा प्राशरतिप्रोक्तः ऋषीणां सत्रवर्द्धनः ॥ २ ॥ त  
स्मिन्ब्रह्माश्रमे व्यासो वदतीति ॥ वंदेन मंडिते ॥ आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यो मनः स्वयं ॥ ३ ॥ भक्तियोगे  
न मनसि सम्यक् प्रणिहिते मले ॥ अपश्यत्पुरुषं पूर्णमायां च तदप्यश्रयां ॥ ४ ॥ यया समोहितो जी  
व आत्मानं त्रिगुणमकं ॥ परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपश्यते ॥ ५ ॥ अनर्थो पशमं साक्षाद्वक्तियो  
गमधोक्षजे ॥ लोकस्याजानतो विद्वांश्च क्रेसात्वनसंहिताम् ॥ ६ ॥ क्षजे साक्षाद्वक्तियोगसंचापश्यत् ॥ एत

सर्वं स्वयं दृष्ट्वा एवमजानतो लोकस्यार्थं ॥ सात्वतसंहितां श्रीभागवतार्यां च के ॥ तदनेन प्रोक्तं त्रयेण भागवतार्थः  
संक्षेपतोदाहृतः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ विद्याशक्त्या माया नियन्तानित्या विभक्तयामानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वर  
स्तन्मायायां समोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मो जीवस्तस्य चेश्वरभक्त्या लब्धं ज्ञानेन मादौ इति तदुक्तं स्वा  
तिनांकादिन्यासविद्याश्रवणैः सच्चिदानंदेश्वरः ॥ स्वाविद्यासवृत्तो जीवः स लेशनिकरकरः ॥ १ ॥ तथा सर्वशो यद्वशो मायास

स्वाविद्यासवृत्तो जीवः स लेशनिकरकरः ॥ १ ॥ तथा सर्वशो यद्वशो मायास



एतदेव उक्तमवधारणमनुभवेन दृश्यति यमादिभिर्नयानशाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवया अहंसाद्यात् आ-  
त्मा मनःशाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति किंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेति भावः ॥ ३६ ॥ भवतो मनःपरितोष-  
कं चाख्यातं ॥ ३७ ॥ आसं च अनुज्ञाप्य यादृष्टिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ॥ ३८ ॥ हरिकथा गायक भाग्यं प्राप्नोति  
त्मा ९

यमादिभिर्योगयथैः कामलोभहतो मुहुः ॥ मुकुंदसेवया यद्वत्तथा ह्यनशाम्यति ॥ ३६ ॥ सर्वं  
तदिदमाख्यातं यत्पृष्टो हंत्वयानेघ ॥ जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणं ॥ ३७ ॥ स त उ-  
वाच ॥ एवं संभाष्य भगवान् नारदे वासवीसुतं ॥ आसं च वीर्यं रणयन् ययौ यादृष्टिको  
मुनिः ॥ ३८ ॥ अहो देवर्षिर्धन्यो सौ यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्यनः ॥ गायन्माद्यन्ति दंतं तं आरमय-  
त्पातुरंजगत् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ शौन-  
क उवाच ॥ निर्गते नारदे स त भगवान्वा दरागणः ॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्भिः ॥ १

अहो इति माद्यन् दृष्यन् तं आवीर्य ॥ ३९ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अथ भागवत श्रोतुर्जन्मवक्तुं परीक्षि-  
तः सुप्रबालवधादौणे दंडं सप्तम उवाच ॥ १ ॥ तस्य नारदस्य अभिप्रेतं श्रुतवान् सन् ॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः



परीक्षितेर्जन्मनिरूपयिष्यन्तादौ तावद्भर्गस्य एवाश्वत्याम्नो ब्रह्मास्त्रात्कस्मेनरक्षित इति वक्तुं कथां  
प्रस्तौति ॥ यदेत्यादिना ॥ यदा द्वौ शिरश्च त्यामा कस्मा सुतानां ॥ दोष दीपुत्राणां शिरां सुपा हरत् ॥ तदा ते त्मा  
ता अरुदत् ॥ तां च सांत्वयन् किरीटमाली ॥ अर्जुन आहति तृतीयेनान्वयः ॥ किमिति बालानां शिरां स्यातीत वा  
न ॥ इत्यपेक्षायामाह ॥ मध्ये युद्धे ॥ यद्यपि पांडवा अपि कौरवा एव तथापि संजय वंशजो धृष्टद्युम्नः पांडवा

यदा मध्ये कौरव संजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ॥ वृकोदरा विद्वग्दाभिर्मर्शभग्नोरुदं  
डेधृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥ भर्तुः प्रियं द्वौ शिर इति स्मपश्यन् कस्मा सुतानां स्वपतां शिरां सि ॥ उपा ॥  
हरद्विप्रियमेव तस्य तज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयंति ॥ १४ ॥ माता शिशूनां निधनं सुतानां निशम्य  
घोरं परितप्यमाना ॥ तदारुदद्वष्य कलाकुलाक्षी तां सांत्वयन् आह किरीटमाली ॥ १५ ॥

नां सेनापतिरिति संजयानामित्युक्तं ॥ वीरगतिं स्वर्गं अथो अनंतरं वृकोदरेणाविद्धायाः क्षिप्त्वा यागदायागदाया  
अभिर्मर्शेन पातेन भग्नारुदं डीयस्य ॥ तथा भूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने सति ॥ १३ ॥ भर्तुः दुर्योधनस्य स्मेति  
वितर्के इति एवं स्यादिति पश्यन् ॥ तस्य तद्विप्रियमेवेति वाक्यांतरं ॥ विप्रियत्वे हेतुः ॥ जुगुप्सितमिति ॥ १४ ॥ घोरं  
दुःसहं यदा भवति ॥ वाष्पकलाभिर्विन्दुभिर्गकुले अक्षिणीयस्याः सा किरीटस्यैकत्वे पितृदगाणां वदुत्वा किरीटमा



संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति ॥ यस्यां श्रूयमाणायामेव किंपुनः श्रुतायामित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनुक्रम्य शो  
धयित्वा ॥ ८ ॥ कस्य वा हेतोर्महतीं विततां ॥ ९ ॥ निर्ग्रन्थाः ग्रंथेभ्यो निर्गताः ॥ तदुक्तं गीतासु ॥ यदा ते मोहकलिलं बु  
द्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यं स्पृशतस्त्वचेति ॥ यद्वा ॥ ग्रंथिरेव ग्रंथः निवृत्तहृदयं ग्रंथयत्य

यस्यां वै श्रूयमाणयां कस्मै परमपूरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥ स  
संहिताभागवती कृत्वानुक्रम्य चात्मजं ॥ शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ॥ ८ ॥ शो न क  
उ वाच ॥ सर्वे निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ॥ कस्य वा महती मेता मात्तारासः समभ्यसतः ॥ ९ ॥  
स उवाच ॥ आत्तारा माश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ॥ कुर्वन्त्यहेतुं कीं भक्तिमित्यं भूतगुणे हरिः ॥ १० ॥  
हरेर्गुणादिप्रमतिर्भगवान्वा दरायणिः ॥ अध्यागान् महद्वाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥ परीक्षि  
त्वाथ राजर्षे जन्तुर्कविलापनं ॥ संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कस्मै कथोदयं ॥ १२ ॥

र्यः ॥ ननु मुक्तानां किं भक्तेरप्य  
दिसर्वोत्तेयपरित्यगार्थमाह ॥ इत्यं भूतगुणरतिः ॥ १० ॥ भक्तिं कुर्वन्तु नाम एतच्छास्त्राभ्यासेषु कस्य किं कारणमित्यत आह हरे  
रिति ॥ अध्यागतं अधीतवान् ॥ विष्णुजनाः प्रियायस्येति ॥ आख्यानादिप्रसंगेन तत्संगतिकमइति भावः ॥ ११ ॥ एतेन तस्य पु  
त्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य आख्याप्रवृत्तिः ॥ कथमिति ॥ यत्पुष्टं तस्योत्तरमुक्तं यदन्यत्पुष्टं परीक्षितः ॥ प्रायोपवेशोऽप्यश्रव  
णकथमिति ॥ तस्य जन्ममहद्वाख्यानमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह ॥ परीक्षित इति ॥ विलापनं मुक्तिं गेत्युवा ॥ संस्थां महद्प्रस्था

॥ १२ ॥



33

का हो

यदाशरणमात्मानमैक्षतश्रान्तवाजितं ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरोमेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९ ॥ अथो  
पस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः ॥ अजानन्तपि संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥ ततः प्रा  
दुरभूत्तेजः प्रचंडं सर्वतोदिशं ॥ प्राणपदमभिप्रेक्ष्य विस्मृजिस्मुरुवाच ह ॥ २१ ॥ अर्जुन उवाच ॥  
कस्मकस्ममहाभागभक्तानामभयंकर ॥ त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोसि संसृतेः ॥ २२ ॥ त्वमा  
द्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ॥ मायां व्युदस्य चिच्छत्तया केवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥ स एव  
जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ॥ विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयोधर्मादित्थं ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ss

जावलाकस्यमायामाहितचित्तसजाविद्यस्त्विनवाच्यलक्षणप्रधानावर्णनम् ॥ २१ ॥  
 कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेक्ष्य ततः प्राणापदं चाभिप्रेक्ष्य ॥ २२ ॥ प्रस्तुतं विज्ञापयितुं प्रथमं सौति ॥ कस्मेति चतुर्भिः  
 संसृते हेतोर्देहमानां तस्या अप्यवर्गोपवर्जयित्वा नाशक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अतस्त्वमीश्वरः साक्षात्कृतः यतः प्रकृतः परः पुन  
 षः तत्कृतः यतः आद्यः कारणः कारणत्वेन विकारितामाह ॥ मायां व्युदस्य अभिभूय कैवल्यरूपे आत्मन्येव स्थित  
 इति ॥ २४ ॥ द्विवर्गदातापित्वमेवेत्याह ॥ स इति ॥ यस्त्वं मायां अभिभूय स्थितस्य जनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन् विद्य

सि॥ नी॥ र्गो॥ ए॥ प्रभा॥ ने॥ २४॥



शुचः शोकाश्रुणिप्रमृजामि॥ परिमार्जयामि॥ यत्र यदा वृक्षवंधो ब्रह्मणा धर्मस्य॥ आततायिन इति॥ अग्निदो गार्दभेव  
शस्त्रपाणिर्धनापहः॥ क्षत्रहारहरश्चैव षडेते आततायिन इति स्मरणात्॥ अत्राततायी शस्त्रपाणिः॥ तेन च पुत्रहंतृत्वं ल  
क्ष्यते॥ गांडीवात् धनुषो मुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्समीपमा नयामि॥ यत्र शिरः आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रा सती  
१६॥ वल्गवोरम्याविचित्रजत्न्याः भाषणानितैः॥ सञ्जुनः॥ अच्युत एव मित्रं सतश्च यस्य दंशितः सकवेचः॥ उग्रं धनुश्चायं  
यस्य कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सः॥ मुरोः पुत्रं रथेनान्वद्वत्॥ अन्वधावत्॥ १७॥ आपतंतं आधावतं सद्रौणिः॥ कुमारहो वाल

गुरुपुत्रं ३

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्वृक्षवंधोः शिर आततायिनः॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्य  
यस्त्रास्यसि दग्धपुत्रा॥ १६॥ इति प्रियां वल्गुविचित्रजत्नैः संसात्वयित्वाः च्युतमित्रसतः॥ अन्वाद्रवदं  
शित उग्रधन्वा कपिध्वजोरथेन॥ १७॥ तमापतंतं सविलस्य दूरात् कुमारहो द्विग्नमनारथेन॥ परा  
द्रवत्प्राणा॥ परीसुरुवां यावद्गमं रुद्रभयाद्यथा कः॥ १८॥

घाती॥ उद्विग्नमनाः कंपितदृष्टयः प्राणापरीसुः  
प्राणान् लब्धमिच्छुः॥ ननु कीर्तियावद्गमं यावद्गंतुं शक्यतावत्॥ उवाच पिराद्रवत्॥ अपलायत॥ कः ब्रह्मा॥ मृगो भू  
त्वासुतां यश्च मुद्यतः सन्॥ रुद्रस्य भयात् यथापलायते स्म॥ अर्क इति पावे गमनपुराणो कथास्तु चित्तान्था हि॥ विद्यु  
न्मालीनामकश्चिद्राक्षसो माहेश्वरस्तस्मै रुद्रेण सौवर्णविमानं दत्तं ततोऽसावर्कस्य पृष्ठतो भ्राम्यन्॥ विमानदीप्यार  
त्रिविलोपितवान्॥ ततोऽर्कं ए निजतेजोभिर्द्रवयित्वा॥ तद्विमानं पातितं॥ तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रैर्भयादर्कः पर्याद्रव  
त्॥ ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या ददृष्टमानः पतन्॥ वाणस्यापतितो लोलाकं नान्ना विख्यातो जातः॥ १८॥ ॥ ॥



भा० प्र०  
३४

मत्तम्यउभयोर्वेनास्त्रयोः तेजसीशरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा वृद्धाते अवर्द्धतां किंकृत्वा रोद  
सीद्यावापृथिव्योरुभं तरिचं आरुत्य यथा प्रलये संकर्षणमुखाग्निः उपरि स्थितो र्कश्च संहृत्य वर्द्धते तद्व  
त् ॥ ३० ॥ तयोर्द्वौ हि फालगुनयोः तेन दह्यमानाः सांवर्तकं प्रलयाग्निं असंसतमेतिरे ॥ ३१ ॥ लोकानां व्या  
तिकरं व्यत्ययं नाशमित्यर्थः वासुदेवस्य मतं चालक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥ गौतमवंशजा  
संहृत्या न्योन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते आरुत्य रोदसीं च वृद्धाते र्कवज्जिवत् ॥ ३० ॥ दृष्ट  
स्वतेजस्तुतयोस्त्रीलोकान्प्रदहमहत् दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकं समंसत ॥ ३१ ॥ प्रजोप  
वमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तं मतं च वासुदेवस्य संजहार ज्जेनोदयं ॥ ३२ ॥ तत आसाद्य तरसा  
दारुणं गौतमीसुतं ववन्धामर्षेताम्राक्षः पशुरसनया यथा ॥ ३३ ॥ शिविराय निनीषंतं रज्वा  
वध्वारिपुं वलात् प्राहर्ज्जुनं प्रकुपितो भगवानं बुजे क्षराः ॥ ३४ ॥ मेनं पार्था हे सित्रातुं ब्रह्मबंधु  
मिमं जहि यो सावनागसः सुपानवधीनि शिवालकान् ॥ ३५ ॥  
गौतमीकृपीतस्याः सुतं अमर्षेण को  
पेनतामे अक्षिणीयस्य सः निष्कृपते दृष्टांतः यशुं यथेति तस्य बंधनं धर्म इत्यत्र दृष्टांतः यथा याज्ञिकः पशु  
मिति रसनया रज्वा ॥ ३३ ॥ शोको रोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्य धर्मविख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्ये तदाह षड्विः ॥  
शिविराय राजनिवेशाय मेतुमिच्छंतं प्रकुपित इव ॥ ३४ ॥ अनागसो निरपराधान् ॥ ३५ ॥ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥



तथा चानेनावतारेण तव साधुपक्षपातोत्तस्य ते इत्याह ॥ तथेति ॥ किं भूभारहरणतदिमात्रेण न भवति तत्रा  
ह ॥ स्वानां ज्ञातीनां भक्तानां अनुध्यानाय च ॥ तथा अनन्यभावानां एकात्मतां च ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा प्रस्तुतं वि  
ज्ञापयति किमात्मकमिदं कुतो वा आयातीति स्मिन्नवितर्के ॥ २६ ॥ इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्मणसंज्ञेन च प्राणवाधे  
प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं ॥ ननु तस्मै योगे कुशल इत्यर्थः ॥ यतोऽसावुपसंहारं न वेद एतच्च त्वं वेत्स्य जानासि ॥ २७ ॥ प्रत्येव

तथा यंचावतारस्ते भुवो भारजिहीषेया ॥ स्वानां चानन्यभावानां अनुध्यानाय चासकृत् ॥ २५ ॥  
किमिदं स्मिन् कुतो वेति देवदेवनवेद्यं सर्वतो मुखमायाति तेजः परमदारुणं ॥ २६ ॥ श्रीभग  
वानवाच ॥ वेत्स्येदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्मणसंज्ञेन च प्राणवाध उपस्थिते ॥ २७ ॥  
न ह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्येव कर्शनं ॥ जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रं ज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥ सूत उ  
वाच ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरह ॥ स्पृष्ट्वा पस्तपरिक्रम्य ब्राह्मणं ब्राह्मणाय संदधे ॥ २९ ॥

प्रत्येवमर्शनं कुशलं करं निवर्तकमित्यर्थः ॥ अतस्तदस्त्रतेजः उन्नद्धं उत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसा जहिघातय ॥ त  
त्प्रयुक्तं चास्त्रं तदुपसंहृत्य ॥ स्वयमुपशम्येत् ॥ यतस्तु मस्त्रं ज्ञोसि ॥ २८ ॥ परेश ब्रह्मस्त्रं एव वीरस्तान् हन्तीति त  
था ॥ फाल्गुनोऽर्जुनः ॥ अपः स्पृष्ट्वा आचम्य ॥ तं श्रीकृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ब्रह्मण्य ब्रह्मास्त्रं निवर्तयितुं ॥ २९ ॥



उवाचवेति चकाराभ्यां संभ्रमः सचितः वंधनेनानयनमसहमाना ॥ ४३ ॥ सरहस्यः शोष्यमंत्रसहितः विस  
 र्जः स्वप्रयोगः उपसंयम उपसंहारः ताभ्यां सहितो सुसमूहश्च ॥ ४४ ॥ तस्य दोषस्यात्मा देहस्तस्यार्द्धकपी आसे  
 ष्चर्द्धलेहेतुः पत्नी ॥ अर्द्धावा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः ॥ जायापत्नी अग्नीमा दधीयातामिति श्रुतेः ॥ उभयोरैक  
 कारकत्वाद्यगमाच्च ॥ ननु भर्तृरिमृते कथं सा जीवतीति तत्राह ॥ नान्वात् ॥ भर्तारं यतो वीरसः पुत्रवती ॥ ४५ ॥

उवाचचासहस्यस्य वंधनानयनं सती ॥ मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥ सर  
 हस्यो धनुर्वेदः स विसर्गोपसंयमः ॥ अस्त्रग्रामश्च भवता शिहितो यदनुग्रह्यत् ॥ ४४ ॥ स एष  
 भगवान्दोषः प्रजारूपेण वर्तते ॥ तस्यात्मनोर्द्धपत्न्यास्ते नान्वागाद्वीरसः कपी ॥ ४५ ॥ तद्  
 र्मज्जमहाभाग भवद्विगौरिवं कुलं ॥ रजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यं मभीक्षाशः ॥ ४६ ॥ मागे दी  
 दस्य जननी गोतमी पतिदेवता ॥ यथा ह मृतवत्सा तौ रोदिम्यशुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥ येः को  
 पितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः ॥ तत्कुलं प्रदहत्याशुसानुबंधशुचार्पितं ॥ ४८ ॥

तत्तस्मात् ॥ गौरवं ॥ गुरोः कुलं ॥ भवद्विः कर्त्तृभिः ॥ रजिनंदुःखं ॥ प्राप्तुं नार्हति ॥ किंतु पूज्यं वंद्यं च ॥ ४६ ॥  
 मृतवत्सा ॥ मृतपुत्रा ॥ ४७ ॥ विपक्षे दोषमाह ॥ येरिति ॥ तेषां राजन्यानां कुलं ॥ कर्म कथं भूतं सानु  
 बंधं ॥ सपरिवारं शुचा ॥ शोकेनार्पितं ॥ व्याप्तं ब्रह्मकुलं प्रदहति ॥ ४८ ॥ श्रीहरये परमात्मने नमः ॥ ३५ ॥



रिपोरपिसुतस्यवालस्यवधोनधर्म इत्यन्यथैर्दर्शयति॥ मत्तं मद्यादिना प्रमत्तमनवहितं॥ उन्म  
त्तं गृहवातादिना जडं॥ अनुद्यमं प्रपन्नं शरणागतं॥ विरथं॥ भग्नरथं॥ ३६॥ तद्वधोदण्डरूपस्तस्यैव श्रेयः॥ पुरुषा  
थे॥ यद्यतोदण्डप्रायश्चित्तरहितदोषात्स पुमानधोयति॥ तथा च स्मरति॥ राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानि

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडं॥ प्रपन्नं विरथं भीतं नरिपुं हंति धर्मवित्॥ ३६॥ स्वप्राणान्  
यः परप्राणैः प्रपुष्मात्यघराः खलः॥ तद्वधस्तस्य श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान्॥ ३७॥ प्रतिश्रुतं च भ  
वतापांचालैश्च एवतो मम॥ आहरिष्ये शिरस्य यस्ते मानि निपुत्रहा॥ ३८॥ तदसौ वध्यतां पाप  
आतताय्यात्मबंधुहा॥ भर्तुश्च विप्रियं वीरकृतवान् कुलपांसनः॥ ३९॥ स त उवाच॥ एवं परीक्ष  
ता धर्मपार्थः कस्मै न चोदितः॥ नैकं हंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान्॥ ४०॥ अथोपेत्य स्वशिवि  
रंजो विंद प्रिय सारथिः॥ न्यवेदय तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान् हतान्॥ ४१॥ तथा हतं पशुवत्या  
शवहं मवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन॥ निरीक्ष्य कृष्णपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावाकृपयाननाम च॥ ४२॥

मानवाः विधुत कल्मषायांति स्वर्गसुकृतिनो यथेति॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ यद्यपि चोदितस्तथापि हंतुं नैष्ठित्॥ आत्म  
हनं पुत्रहं सारमपियतो महान्॥ ४०॥ गोविंदः प्रियः सारथिर्यस्य॥ आत्मजान् पुत्रान् शोचंत्यै॥ ४१॥ तथापरिभवेन  
आहतमिति॥ कर्मणो जुगुप्सितेन दोषेणावाङ्मुखं॥ अपकृतं॥ अपकारिणं॥ कृपयानिरीक्ष्य॥ वामः शोभनः स



भा० प्र०  
३६

नवप्रतिज्ञां परयेत्याह॥ प्रियां सां तयता त्वया यत्प्रतिश्रुतं हननं तच्च सत्यं कुरु मद्यं मम तत्र वधे भीमस्य  
प्रियं भवति॥ अवधेदोपया॥ द्वये श्रीकृष्णस्य॥ हादीं अभिप्रायं॥ आशाय ज्ञात्वा॥ नद्य पाक्य मुभयं विदध्यात्॥ अ  
तोयमभिप्राय इति ज्ञात्वेत्यर्थः॥ ५४॥ असिना खड्गेन मूर्धन्यं मूर्ध्नि जातं॥ सह मूर्धजं॥ सकेशं॥ ५५॥ मणिना च  
हीनं॥ निरयापयत्त निःसारितवान्॥ ५६॥ अनेन श्रीकृष्णोक्तं सर्वं संपादितमित्याह॥ वपनमिति॥ ५७॥

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सां त्वया प्रिया॥ प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्यामद्यमेव च॥ ५४॥ सूत उवा  
च॥ अर्जुनः सह सा जाय हरे हो दे मया सिना॥ मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सह मूर्धजं॥ ५५॥ विमुच्य  
शना वद्ध्वा लहत्या हत प्रभं॥ तेजसा मणिना हीनं शिबिरा निरयापयत्त॥ ५६॥ वपनं द्रविणा द  
नं स्थानान्ति योपरांतथा॥ एष हि वत्सवं धूनां वधो नान्योस्ति देहिकः॥ ५७॥ पुत्रशोकात्तुरास्स  
र्वे पांडवाः सह कृष्णया॥ स्वानां मृतानां यत्कृत्यं च कुर्निर्हरणादिकं॥ ५८॥ इति श्रीमद्भगवत्सं  
हापुराणे प्रथम स्कंधे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥ अथ ते संपरंतानां स्वानां मुदकमिच्छतां॥ दातुं स  
कृष्णं गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः॥ १॥

निर्हरणं हाहार्थं नयनं॥ ५८॥ इति श्रीप्रथमे सप्तमः॥ ७॥ ॥ ७॥  
अथ मे कुपिता द्वौ गौरस्त्राद्रक्षापरीक्षीतः॥ श्रीकृष्णेन स्तुतिः कुंत्याराजः शोकश्च कीर्त्यते॥ १॥ ते पांडवाः संप  
रंतानां मृतानां गायां मुदकं दातुं सकृष्णं कृष्णेन सहिताः स्त्रियः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन्कार्ये स्त्री

परत्विधानात्॥

३६



धर्ममित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्कद्रष्टव्याः तत्र धर्मधर्मोदनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति  
न्यायं न्यायादनपेतं सरहस्यं इत्यादिकरुणं तस्य आत्मनोर्धर्ममिति निर्व्यलीकं निष्कपटं तद्धर्मजेति  
समं पक्षपातशून्यं मारोदीदिति दुःखसाम्योक्तेः महत्तयैः कोपितमिति निष्ठुरेत्पाहितोपदेशात् एवं  
भूते रज्याः वचः हे हिजाः प्रत्यनंदत अनुमोदितवान् ४६ नकुलादयश्च प्रत्यनंदन युयुधानः सौमिकः ५०

सूत उवाच ॥ धर्म्यन्यायं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् राजा धर्मसुतो रज्याः प्रत्यनंदद  
को हिजाः ४६ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनं जयः भगवान् देवकीपुत्री ये चान्ये याश्च  
योषितः ५० तत्राहमर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः न भर्तुर्नात्मनश्चार्थो हन्तुं प्राप्नुषि  
शून्यवृथा ५१ निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः आलोक्य वदनं स खुरिदमाह हस  
न्निव ५२ श्रीभगवानुवाच ॥ वसवंधुर्न हंतव्य आततायीर्वधाहरेण मयैवोभयमाप्नोत परिणय  
नुशासनम् ५३

तस्य तथाविधस्य द्रौणोर्वधश्रेष्ठः अन्यथा स्य नरकपातप्रसंगात् तदाह न भर्तु  
रिति अहं जघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयं भावः भीम एनं हन्तुं प्रवृत्ते द्रौपद्या च सहसा तन्निवारणे प्रवृत्ता  
यामुभयोः संवारणाया विष्कतचतुर्भुज इति संदिहानस्य स खुरज्जुनस्य ५२ वधाहरेण वधाहः मयै  
वशास्त्रकृता ब्राह्मणेन हंतव्यः तथा आततायिनमाप्नोत मपि वेदांतपारंगं जिघांसंतं जिघांसीयान्तेन व

तुभ्यमप्यतु  
५३  
शान्तिवदन्तं तुभ्यमप्यतु  
५३



भा० प्र०  
३९

रथमास्थितः सन् उत्तरांपरीक्षितमातरं अभिमुखं धावन्ती उपलेभे ददर्श ॥ ८ ॥ उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थ  
यते ॥ पाहि पाहि ति हाभा ॥ अगस्त्य प्रार्थना योग्यो नास्तीत्याह ॥ त्वत्त्वत्तः ॥ अन्यं अभयं ॥ भय रहितं न  
न पश्यामि ॥ यत्र लोके परस्परं मृत्युर्भवति तत्र ॥ ९ ॥ प्रसूतं भयमावेदयति ॥ अभिद्रवति ॥ अभिद्रव

उत्तरावाच

गंतुं कृतमतिं ब्रह्म न दारकां रथमास्थितः ॥ उपलेभे मिधावन्ती मुत्तरां भयविह्वला ॥ ८ ॥ उत्त  
रे वाच ॥ पाहि पाहि महायोगिन देव देव ज्ञातये ॥ नान्यं त्वदभयं पश्येयत्र मृत्युः परस्परं ॥ ९ ॥  
अभिद्रवति मामीश शरत्प्रयाय सौविभो ॥ कामे दह तु मां नाथ मामे गर्भे निपातयतां ॥ १० ॥ सत  
उवाच ॥ उपधार्य वचसं स्या भगवान् भक्तवत्सलः ॥ अपांडवमिदं कर्तुं द्रौणो रसुमवुध्यत  
११ ॥ तर्ह्येव मुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंचसायकाश्च ॥ आत्मनोभिमुखान् दीप्तानां लक्ष्यास्त्राणुपाद  
दुः १२ ॥ व्यसनं वीक्ष्य तत्रैषामनन्यविषयात्मनां ॥ सदृशेनैव तस्मात्स्वेण स्तानां रक्षां व्यधादिभुः ॥ १३ ॥

य ५

ति ॥ अभिमुखमायाति ॥ तत्र मायसंलोहमयं शल्यं यस्य सः ॥ अतिकार्य एवमाह ॥ काममिति कामं यथेष्टं ॥ १० ॥ परमं भवे  
मातिकुपितस्य द्रौणोः ॥ अपांडवं पांडवं अन्यं रदं विप्रं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मा सुमवुध्यत ॥ ११ ॥ अतएव अभिमुखं तदा  
गतमित्याह ॥ तर्ह्येव ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रं शास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात् ॥ तत्तदुः परिहरं व्यसनं वीक्ष्य ॥ अनन्यविषय आत्माये

॥ १३ ॥ अतिकार्य एवमाह ॥ काममिति कामं यथेष्टं ॥ १० ॥ परमं भवे

३७



निनीयदत्वाहरिपादाव्रजोभिः पूतायासरित् गंगा तस्याः जले पुनर्गृहणात् आदावपि स्नाता इति गम्य  
ते ॥ २ ॥ कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं भीमादिभिः सहितं ॥ ३ ॥ मुनिभिः सहितः सांत्वयामस क्लमः किं कुरु  
र्वन् ॥ अप्रतिक्रियां कालस्य गतिं दर्शयन् ॥ ये पि शोचयन् शक्ताः समुद्रं ग्राह्यं संकुलं ॥ उद्धर्तुं धराणि पृ  
क्ता ग्रसितुं चंद्रभास्करं प्रविष्टा ॥ तेषां काले न कृतांतवदनं शुभे ॥ एवं कालं गतिं बुध्वा न त्वं शोचितुं महे

ते निनीयोदकं सर्वं विलप्य च भृशं पुनः ॥ आक्षुता हरिपादाव्रजः पूतसरिज्जले ॥ २ ॥ तत्रा  
सीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजं ॥ गांधारीं पुत्रशोकात्तापसां कृष्णं च माधवः ॥ ३ ॥ सांत्व  
यामास मुनिभिर्हृतवंधून् शुचाप्यितान् ॥ भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन् प्रतिक्रियां ॥ ४ ॥  
साधयित्वा जातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतं ॥ घातयित्वा सतो राज्ञः कचस्य प्रीतितायुषः ॥ ५ ॥ याज  
यित्वा मृगं मेघैस्तं विभिरुत्तमं कल्पकैः ॥ तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥ आमंत्र्य  
पांडुपुत्रांश्च सैनेयो हवसंयुतः ॥ द्वेपायनादिभिर्विप्रेः प्रपूज्यैः प्रतिपूजितैः ॥ ७ ॥ ॥ ५५

सि ॥ ४ ॥ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ॥ ५ ॥ याजयि  
त्वेत्यादिभाविकथासंदेपः ॥ सतमन्योः शतक्रतोरिव ॥ ६ ॥ सैनेयः सैनेर्न प्राप्त्यात्यकिस्तेन संयुतः ॥ ७



भा० प्र०  
३८

किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां॥ ततो मुनीनां मतनशीलानामपि ततश्चामलात्मनां॥ निवृत्तरागादीनामपि  
तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे॥ अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम॥ यद्वा॥ परमहंसानामपि  
भक्तियोगविधानार्थं त्वां आगमाणामपि अचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं कारयितुं सवतीर्यमित्यर्थः॥ २०॥  
ज्ञानभक्त्योराशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति॥ श्रीकृष्णायैति द्वाभ्यां॥ २१॥ पंकजनाभो यस्य॥ पंकजवत्प्रसन्ने

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां॥ भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय॥ २०॥ कृ  
ष्णाय वासुदेवाय देवकी नंदनाय च॥ नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः॥ २१॥ न  
मः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्तं पंकजांघ्रये॥ २२॥ यथा  
दृषी केशखलेन देवकी कंसेन रुद्धाति चिरं सुचारिता॥ विमोचिता हं च सदात्मजा विभो

त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात्॥ २३॥

नेत्रे यस्य॥ पंकजां किं तावंधीयस्य तस्मै॥ २२॥ तत्कृतोपकारानुस्मरति॥ यथेति द्वाभ्यां॥ अयमर्थः॥ मातृतो  
पिमय्यधिका तव प्रीतिः॥ हे दृषी केशयथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वया विमोचिता॥ अहं च तथैव किं मोचितेति का  
कामदानविशेष उक्तः॥ तं दर्शयति॥ सा अतिचिरं रुद्धा सती तस्माद्देवसंकुदिमोचिता॥ तथा सुचारिता सती  
न च तस्याः पुत्रारक्षिता अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः॥ अहं तु विपद्गणात्॥ तत्रापि मुहुः शीघ्रं वसात्मजा च त्वयैव ना

॥ २३ ॥  
॥ २४ ॥  
॥ २५ ॥  
॥ २६ ॥

३८



वेश्या उत्तरायाः श्रंतस्यः सन्गर्भमावृतवान् तत्र हेतुर्यत आत्मा श्रंतर्थासी योगेश्वर रतिवहिस्यस्यापि प्रवे  
शघटनार्थमुक्तं कुरुणां तंतवे संज्ञानाय पांडवानामपि कुरुवंशजत्वादेव मुक्तम् ॥ १४ ॥ अमोघमप्रतिक्रियंच स  
मशाम्यत् संज्ञां तमासीत् ॥ १५ ॥ एतत् वृत्तात् शमनं श्रुत्वा ममं स्याः नमन्यस्व ॥ १६ ॥ कस्मया सह ॥ १७ ॥ त्वात्मा

श्रंतस्यः सर्वभूतानां मात्मयोगेश्वरो हरिः स्वमायया वृणो हर्भं वै रद्याः कुरुतंतवे ॥ १४ ॥ यद्यप्यसं  
वृत्तमशिरस्तमोघं चाप्रतिक्रियं वै सवंते जमासाद्य समशाम्यद्गृह्ण ॥ १५ ॥ मामं स्याद्येतराश्च  
य्यं सर्वाश्च मयेऽव्युते यद्दं मायया देव्या सृजत्यवतिहंत्य ज ॥ १६ ॥ वृत्ततेजो विनिर्मुक्तं  
रात्मजैः सह कस्मया प्रयाणाभिमुखं कस्मिदमाह पृथास ती ॥ १७ ॥ कुंतु वाच न  
मस्ये पुरुषत्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परं अलक्ष्यं सर्वभूतानां मंतर्वहिरवस्थितं ॥ १८ ॥ माया  
जवनिकाश्च नमज्ञाधो हजमव्ययं नलक्ष्यते मूढदृशानतो नाद्यधरो यथा ॥ १९ ॥

नमस्ये नमस्करोमि ननु कतिप्यं मां कथं नमस्करोषित्वाह आद्यं पुरुषं कुतः प्रकृतेः परं तत्कुतः इ  
श्वरं प्रकृतेरपि नियंतारं अतएव सर्वभूतानां मंतर्वहिरवस्थितं तथाप्यलक्ष्यं ॥ १८ ॥ त  
त्र हेतुः मायै वजवनिका निस्करणीतया आवृत्तं अतो ह मज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि  
अधोऽज्ञा ज्ञानेयस्मात् अव्ययं अपरिचिन्तं तत्प्रपञ्चः मूढदृशा देहभिमानीनापुंसात्वं नलक्ष्यते य



भा० प्र०

३६

ननु देवकी पुत्रं मां कथमेवं सौ पितत्राह॥ मन्येत्वा कालं ननु देवकी पुत्रं तत्र हेतुवः ईशानं नियंतारं अनादिनि  
धनं आद्यं तत्सन्धिविभुं॥ समं यथा भवति तथा सर्वत्र चरंतं॥ ननु पार्थसारथेः कथं मम साम्यं॥ तत्राह॥ यद्यतस्त्वने  
निमित्तभूतात्॥ भूतानामेव मिथः कलिः॥ कलहो भवति न तु त्वयि वैषम्यं॥ २८॥ ननु निग्रहात्तु ग्रहरूपं मयि प्रसि  
द्धं वैषम्यं अत आह न वेदेति॥ नृणां विडम्बनमनुकरणमीह मानस्य कुर्वतः॥ यस्मिंस्त्वयि विषमामतिरनुग्रहनिग्र

मन्येत्वा कालमीशमनादिनिधनं विभुं॥ समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः॥ २८॥ न वेद  
कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेह मानस्य नृणां विडम्बनं॥ न यस्य कश्चिद्दयितोस्ति कर्हि चिद्द्वेषश्च यस्मि  
न्विषमामतिर्नृणां॥ २९॥ जन्म कर्म च विश्वात्मन जस्य कर्तृरात्मनः॥ तिर्य्यङ्मृषिषु यादसु  
तदत्यंतविडम्बनं॥ ३०॥ गोप्याददेत्वयि कृतागसिद्धमवावृत्ताते दशाश्रुकलिलं जनसंभ्र  
मात्॥ चक्रं निनीय भवभावनया स्थितस्य सामां विमोहयति रपियद्विभेति॥ ३१॥

भी१

रूपा भवति॥ २९॥ अजस्य जन्म अकर्तुः कर्म तिर्य्यङ्मृषादिरूपेण नृपुणमादिरूपेण अर्षिषु वामनादिरू  
पेण यादसु मत्सादिरूपेण॥ ३०॥ नरविडम्बनमत्याश्रयमित्याह॥ गोपीयशोदात्त्वयि कृतागसिद्धिभांडस्फोट  
नं कृतवतियावत्॥ दामरज्जु आददेजग्राह॥ तावत्तत्तत्क्षणमेव ते यादशा अवस्था मां विमोहयति किं भूतस्य॥  
अश्रुकलिलं व्यामिश्रं अजनं ययो सैव ते संभ्रमे व्याकुले अक्षिणी यस्मिंस्तद्वक्रं निनीय अधः कृत्वा ताडयिष्य  
तीति भयस्य भावनया स्थितस्य॥ यत् यतः त्वत्तः भीरपि स्वयं विभेति तस्य ते दशा॥ ३१॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

३६



विषद्वयमेव दर्शयति ॥ विषात् भीमस्य विषमोदकदानात् ॥ महाग्नेः जतु गृहदाहात् ॥ पुरुषादाहिडं वा  
दयोराक्षसाः ॥ तेषां दर्शनात् ॥ असत्सभायाः ॥ पुनस्त्यानात् ॥ अभितोरक्षिताः ॥ आसभवामः ॥ २४ ॥ यत्तया  
सुविपत्सु कीदृशं दर्शनं नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् ॥ अथवा पुनर्भवमोक्षं दर्शयतीति ॥ ननु संप  
त्स्ववपरमेश्वरदर्शनं युज्यते ॥ स्वस्थचित्तत्वात् ॥ तत्किं विषदः प्रार्थते ॥ २५ ॥ संपदस्तु श्रेयः परिपंचिन्य रत्या

विषात् महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभायावनवासकृष्टतः ॥ मृधेमृधेनेकमहारथास्व  
तो द्वौ गयस्व तश्चासहरेभिरक्षिताः ॥ २४ ॥ विषदः संतुनः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ॥ भव  
तो दर्शनं यस्यादपुनर्भवदर्शनं ॥ २५ ॥ जनैश्चर्यश्रुतश्रीभिरधमानमदः पुमान् ॥ नैवा  
हृत्यभिधातुं वै त्वामकिंचन गोचरं ॥ २६ ॥ न मो किंचन विज्ञाय निवृत्तगुणवृत्तये ॥ आत्मा  
रमाय शांताय कैवल्यपतये नमः ॥ २७ ॥

ह ॥ जन्मसत्कुलजन्मादिभिरेधमानो महोयस्यसः ॥ अभि  
धातुं श्रीकृष्णगोविंदेति वक्तुमपि अकिंचनानां गोचरं विषयभूतं ॥ २६ ॥ प्रस्तुतमनोरथ पूरणाय प्रणम  
ति ॥ अकिंचनाज्जनारववित्तं सर्वसंयस्यतस्मै ॥ ततः किं निवृत्ताः गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषयाय  
स्मात्तस्मै कुतः ॥ आत्मारमाय तत्कुतः ॥ शांताय रागादिरहिताय ॥ किंच कैवल्यदातुं समर्थाय ॥ २७ ॥



इदानीं तवास्मत्प्रागेन चित इत्याशयेनाह ॥ अपीति चतुर्भिः ॥ हे प्रभो सुहृदो नु जीविनश्च नोऽपि खिक्किंस्वित  
त्वे जिहाससि ॥ येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्तिकृतः ॥ राजसुयोजितमंहो दुःखं ये ॥ स्वानां कृतमीहित  
मपेक्षितं येनेति ॥ संबोधनं ॥ विसर्गांत पाठेत्वं विशेषणं ॥ ३९ ॥ ननु तव वंधवो यो दवाः पुत्राश्च पांडवाः शूराः सम  
र्थाश्च तत्किं कार्यं भाषसे अत आह ॥ केवयमिति ॥ यदियर्हि भवतो दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि

अप्यद्य न स्त्वं स्वकृते हित प्रभो जिहाससि स्वित सुहृदो नु जीविनः ॥ येषां न चान्यद्रवतः पदां वुजात  
परायणं राजसुयोजिता हंसां ॥ ३९ ॥ केवयं नाम रूपं भाषयदुभिः सह पांडवाः ॥ भवतो दर्शनं यर्हि  
दृष्टीकाणामिव शितुः ॥ ३८ ॥ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ॥ त्वत्पदैरंकिता भाति स्तल  
क्षणाविलक्षितैः ॥ ३९ ॥ इमे जनपदाः सृष्टाः सुपक्वौषधि वीरुधः ॥ वनाद्रिनद्युदन्तं तोह्येधंते त  
व विक्षितैः ॥ ४० ॥ अथ विशेषश विश्वात्मन्निष्प्रमर्तस्वकेषु मे ॥ स्नेहपाशमिमं धिं धिदृढं पांडुषु दृष्टिषु

तदानीं भाविष्यातां रूपेण समृद्धा वयदुभिः सहिता पांडवानां मे केवयं न केपि ॥ अतितुच्छा इत्यर्थः ॥ नामेत्यत्र  
देवो दृष्टीकाणामिव शितुं जीवस्यादर्शने यथान किंचित् ॥ नाम च रूपं च तद्वत् ॥ ३८ ॥ किंच यथेदानीं नियमसम्याभ्यां  
भिः स्नेहसाधारणैर्वज्राकुशादिभिर्लक्षणे विलक्षितैश्चिद्रितैस्त्वत्पदैरंकिता समीभाति ॥ तत्र तदा त्वयि निर्गते स  
न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥ अपि च इमे जनपदादेशाः सृष्टाः सुसमृद्धाः संतः ॥ ४० ॥ गमने पांडवानां सकुशलं मगमने च या  
दवानां मितुं भयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते ॥ अथेति ॥ विशेषशेत्यादिसंबोधनानि स्नेहछेदे ॥ सा

मथीत्यापनायदृढं संतं ॥ ४१ ॥  
४०



अतएवजगन्मोहनतयादुर्ज्ञेयत्वात्जन्मादिवदुधावर्णयंतीत्याह॥केचिदितिचतुर्भिः॥पुण्यश्लोकस्य  
प्रियस्ययुधिष्ठिरस्यकीर्तयेइति॥यदोरेवकीर्तयेइतिवा॥मलयस्यकीर्तयेवंशेवाचंदनं॥३२॥तथावसुदे  
वस्यदेवक्याभार्यायांअजएवत्वमभ्यगात्॥पुत्रत्वमितिशेषः॥प्रथमपुरुषस्त्वार्षः॥अर्भत्वमितिपाठः॥सुग  
मं॥ताभ्यामेवपूर्वेसुतपः॥एस्मिभ्यांयाचितः॥सन्॥अस्यजगतःक्षेमाय॥३३॥आत्मभुवेतिब्रह्मप्रार्थनस्यप्राधान्य

केचिदादुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्तये॥यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचंदनं॥३२॥अ  
परेवसुदेवस्यदेवक्यायाचितोभ्यगात्॥अजस्त्वमस्यक्षेमायवधायचसुरद्विषां॥३३॥भारव  
तारणयान्येभुवोनावरवोदधौ॥सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभुवायितः॥३४॥भवेस्मिन्  
क्षिप्यमानानामविद्याकामकर्मभिः॥प्रवणास्मरणाहर्णिकरिष्यन्नितिकेचन॥३५॥शृ  
एवंतिगायंतिगणंत्यभीक्षाशः॥स्मरंतिनंदतितवेहितंजनाः॥तएवपश्यंत्यचिरेणताव  
कंभवप्रवाहोपरमंपदांबुजम्॥३६॥

चिवक्ष्यामतांतरे॥३४॥परमानंदस्वरूपाज्ञानमविद्यात  
तोदेहाद्यभिमानात्कामः॥ततःकर्माणितैः॥क्षिप्यमानांतन्निवृत्तयेप्रवणाहर्णिकरिष्यन्॥३५॥  
अस्यपक्षस्यसिंहंततामभिप्रेत्यप्रवणादिफलमाह॥शृएवंतीतिनंदंतिअन्यैःकीर्त्यमानमभिनंदंतियेज  
नाः॥ईहितंचरितं॥तावकंक्षीयपदांबुजंतएवपश्यंत्येव॥अचिरेणैवेतिचसर्वत्रावधारणंकीदृशंभवप्र

३६  
३७  
३८  
३९  
४०  
४१  
४२  
४३  
४४  
४५  
४६  
४७  
४८  
४९  
५०  
५१  
५२  
५३  
५४  
५५  
५६  
५७  
५८  
५९  
६०  
६१  
६२  
६३  
६४  
६५  
६६  
६७  
६८  
६९  
७०  
७१  
७२  
७३  
७४  
७५  
७६  
७७  
७८  
७९  
८०  
८१  
८२  
८३  
८४  
८५  
८६  
८७  
८८  
८९  
९०  
९१  
९२  
९३  
९४  
९५  
९६  
९७  
९८  
९९  
१००



भा. प्र.  
४९

अथभीष्मनिर्याणोत्सवं वक्तुं उपोद्वात कथां प्रस्तौति ॥ व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपि शुचाव्याप्तः सन्नावु  
ध्यत ॥ विवेकं न प्राप ॥ कुतः ॥ इत्यरेहाज्ञैः स्वभक्ताभीष्मनिर्याणमहोत्सवाय राज्ञो सह कुरुक्षेत्रं गत  
व्यं ॥ तन्मुखेनेवायं प्रबोधनीयस्तीश्वराभिप्राये कार्यद्वयविधा कस्तमजानद्विरित्यर्थः ॥ श्रीकृष्णे  
नपि प्रबोधितो नाबुध्यत ॥ तत्र हेतुरद्भुतकर्मणा यथा कुरुपांडवसंधानार्थं गतोऽपि यथोचित  
तमेव वदन्नुपि विग्रहमपि दृढीकृतवान् ॥ एवमत्रापि प्रबोधयन् ॥ अबोधमेव दृढीचकारेत्यर्थः ॥

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रबोधितोऽपीति हासैर्नाबुध्यत शुचापितः ॥ ४६ ॥  
आह राजा धर्मसुतश्चित्तयत्सुहृदां वधं ॥ प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशांगतः ॥ ४७ ॥  
अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रुढं दुरात्मनः ॥ पारक्यस्यैव देहस्य वक्ष्ये मे दौहिणीर्हताः ॥ ४८ ॥

अबोधमेव प्रपंचयति ॥ प्राकृतेन ॥ अविवेकप्राप्तेन ॥ आत्मना चित्रेन ॥ हे विप्राः ॥ ४७ ॥ पारक्यस्य श्वश्रुगाल  
द्याहारस्य देहस्यार्थमेमया ॥ अदौहिणीः ॥ अदौहिण्यः ॥ अदौहिणीप्रमाणं व्यासेनोक्तं ॥ अदौहिणीप्रसं  
ख्यातारथानां द्विजसत्तमाः संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ शतान्युपरि चैवाद्यौतेयाभ्य  
श्च सप्ततिः ॥ गजानां च प्रसंख्यानमेतदेव प्रकीर्तितं ॥ ज्ञेयं शतसहस्राणि न वैवतुः ॥ नराणामपि पंचाशत्  
शतानि त्रीणि चैव हि ॥ पंचषष्टिसहस्राणि तथ्यास्वानां शतानि च ॥ दशैत्रराणि षट् प्रादुः संख्यातत्त्वविदो ज्ञे  
नाः ॥ एतामदौहिणीप्रादुर्गणयति ॥ ४८ ॥

४९



ततः किमत्र आह त्वयीति अनन्यविषयासतीमेमतिः रतिमुद्धृतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिकरोत्वित्यर्थः ॥ श्री  
 चंपूरं यथागंगप्रतिबंधं न गणयति ॥ एवं मतिरपि विघ्नान्न गणयत्विति भावः ॥ ४२ ॥ एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रण  
 मति ॥ श्रीकृष्णतेनमः उपकाराननुस्मरती ॥ वंदुधांस बोधयति ॥ कृष्णसखश्चर्जनस्य सखे ॥ वस्मीनां रूप  
 मश्रेष्ठ ॥ अवन्ते भूम्ये दुष्टं तिये राजन्याः ॥ तेषां वंशदहन एवमप्यननपवर्गवीर्य ॥ श्रीरामप्रभाव ॥ गोविंद  
 प्राप्तकामधेनौ चैवार्थगो द्विजसुराणामात्रिहरोऽवतारो यस्येति ॥ ४३ ॥ कलानिमधुराणि पदानि येषु ते

त्वयि मे नन्यविषयामतिर्मधुपतेऽसकृत् ॥ रतिमुद्धृतादृष्टा गंगेवो घमुदन्वति ॥ ४२ ॥  
 श्रीकृष्णकृष्णसखवत्स्युषमाऽवनिध्रुक् राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ॥ गोविन्दगे  
 द्विजसुरात्रिहरावतारयोगेश्वराखिलगुंभगवन्तमस्ते ॥ ४३ ॥ स त उ च ॥ पृथयेत्येक  
 लपदैः परिणताखिलोदयः ॥ मंदजहास वैकुण्ठे हयनिवमायया ॥ ४४ ॥ तद्वाटमित्युपामयप्र  
 विषयगजसादय ॥ स्त्रियश्च सपुरयास्य न्ये मणाराज्ञो निवारितः ॥ ४५ ॥

वोक्तेः परिणतः स्तुतोऽखिलउदयो म  
 हिमायस्यसः ॥ एतुतावित्यस्मात् ॥ परिणतेति वक्तव्ये दीर्घं छंदो नुरोधेन ॥ मंदमीषततस्य हासरवमाया ॥ वक्ष्य  
 ति हि ॥ हासो जनोन्मादकरीचमायेति ॥ ४४ ॥ त्वयि मेऽनन्यविषयामतिर्यत्प्रार्थितं ॥ तद्वाटमित्यंगीकृत्य रथस्था  
 नात् ॥ गजाद्वयमागत्य ॥ पश्चात्ताश्च ॥ अन्याश्च सुभद्राप्रमुखास्त्रियउपामयश्च अनुज्ञाप्य स्वपुरयास्य न ॥ राज्ञो युधि

श्री ३  
 श्री २

प्रतिबंधं न गणयति ॥ अनवच्छिन्नां प्रीतिकरोत्विति संप्राप्त्य निवारि  
 तः ॥ ४५ ॥



भा० प्र०  
४२

युधिष्ठिरायभीषेणसर्वधर्मनिरूपणं कृत्स्नस्तुतिश्चमुक्तिश्चनवमेतस्यवर्णनं ॥ १ ॥ यदर्थं तस्यावि-  
विवेकः श्रीकृष्णेन संवर्द्धितस्तद्दर्शयति ॥ इतीति सर्वेषां धर्माणां विविक्त्या वेदितुमिच्छया विनश-  
नं कुरुक्षेत्रं देवव्रतोभीषः ॥ १ ॥ संतः श्रेष्ठा अश्वायेषु तैरथैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्र तदा सन् तत्क्षणमेव गता

स तत्र वाच ॥ इति भीतः प्रजादोहात्सर्वधर्मविविक्त्या ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोः पत-  
नं ॥ १ ॥ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदृशैः स्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन्त्येवं प्राच्यासधौ म्यादयस्तथा ॥ २ ॥ भ-  
गवानपि विप्रर्षेरथेन सधनं जयः ॥ स तैर्व्यरोचत नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा निपतितं भूमेदि-  
वश्च्युतमिवामरं ॥ प्रणेमुः पाण्डवाभीषं सानुगाः सह वक्रिणः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षय-  
श्च संतमः ॥ राजपथश्च तत्रासन्दुर्ध्वं भरतपुंगवं ॥ ५ ॥ पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्वा दरायणः  
बृहदश्वभरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६ ॥ वशिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसिधुः कक्षी-  
वानुगोतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥ ७ ॥ अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयो मलाः  
शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः ॥ ८ ॥ तान्समेतान् महाभागानुपलभ्य वसन्तमः ॥  
राजयामास धर्मज्ञो देवाकालविभागवित् ॥ ९ ॥

इत्यर्थः ॥ भरतपुंगवं भीषं ॥ ५ ॥ रेणुकासुतः परशुरामः ॥ ६ ॥ ब्रह्मरातः शुकः आंगिरसो बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ते ४

४२



सुहृदःसंवंधिनःमित्राणिसखायःपितरःपितृव्या॥४९॥द्विषांवधएवनःपापंनभवतीतियत्शस  
नंशिद्वारूपंवचःकुतो न कल्पतेयतस्त्वद्वचःप्रजाभर्तुरेव॥अयंभावः॥स्वप्रजानामन्यतोवाधेप्रसक्तैतद्व  
धोनुज्ञातःदुर्योधनेनतुप्रजायापाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवजातंचेदमि  
ति॥५०॥किंच॥युद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मः॥स्त्रीणां तुमयाहतावंधवोयासांयोःसौद्रोहोःनुदिष्टेषु

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः॥नमेस्यान्निरयानोहोह्यपिवर्षीयुतायुतैः॥४९॥  
नैनोराज्ञःप्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धवधोद्विषा॥इतिमेनानुवोधायकल्पतेशासनंवचः॥५०॥  
स्त्रीणांमहतवंधनाद्रोहोयोसाविहोत्थितः॥कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्योव्यपोहितुं॥५१॥य  
थापंकेनपंकंभःसुरयावासुराकृतं॥भूतहत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्माकुंमर्हति॥५२॥इतिश्रीम  
द्भागवतमहापुराणेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिराचुतापोनामाष्टमोऽध्यायः॥८॥ॐ॥७॥

त्थितः॥तंव्यपोहितुंअपाकर्तुंकल्पःसमर्थोनाहं॥गृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः॥५१॥ननुचसर्वपाप्मा  
नंतरत्तिव्रह्महत्यायोश्चमेधेनयजतेयत्तुच्चैनमेववेदेतिश्रुतेः॥पापमश्चमेधेननश्येदेवेत्याशंक्याविवेकावच्छे  
दितंहेतुवादमाश्रित्यतिराकरोति॥यथायनपंकंकेनपंकंभोनमृज्यते॥यथावासुरालेशकृतमप्राशस्त्यवद्व्यास  
रयानमृज्यते॥तथैवभूतहत्यामेकांप्रमादतोजातावुद्धिः॥पूर्वंहिसाप्रार्थयज्ञैर्माकुंशोधयितुंनार्हतीति॥

॥८॥ॐ॥७॥



भा० प्र०  
४३

ननु कस्मै कथं कालोतिकमेदित्यपेक्षायामाह ॥ न ह्यस्य श्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यनिर्दिशति ॥ विधित्सितस्य विजितासया  
१६ ॥ देवतंत्रमीश्वराधीनं व्यवस्थानिश्चित्य ॥ तस्यैश्वर्यानुविहितः ॥ अनुवर्त्ती स न कर्तृरिक्तः ॥ हे नाथ कुलपरंपरागतस्वा  
मिन् ॥ प्रभो समर्थ ॥ अनाथाः प्रजाः पाहि ॥ १७ ॥ अनुविधेयः परमेश्वरश्च श्रीकृष्ण एवेत्याह ॥ एष एव भगवान्सर्वे  
श्वरः यतः आद्यः पुमान् ॥ तच्च यतो नारायणः साक्षात् ॥ १८ ॥ तदुपपादयति ॥ अस्मेति ॥ अनुभावं प्रभावं ॥ १९ ॥ त्वमज्ञाना

न ह्यस्य कर्हि चिद्राजनपुमान्वेदविधित्सितं ॥ यद्विजितासया युक्ता मुह्यंते कवयोपि हि ॥ १६ ॥ तस्मा  
दिदं देवतंत्रं व्यवस्थानिभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितो नाथानाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥ १७ ॥ एष वै भगवान्सा  
क्षादाद्यो नारायणः पुमान् ॥ मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति दृष्टिषु ॥ १८ ॥ अस्यानुभावं भ  
गवान्वेदगुह्यतमं शिवः ॥ देवर्षिर्नोरदः साक्षाद्भगवान्कपिलोत्तप ॥ १९ ॥ यमन्यसे मातुलेयं प्रियं मि  
त्रं सुहृत्तमं ॥ अकरोः सचिवं हृतं सोऽहं ददयं सारथिं ॥ २० ॥ सर्वात्मनः समदृश्येद्यद्वयस्यानहंक  
तः ॥ तत्कृतमतिवैषम्यं निरवयस्य न कंचित् ॥ २१ ॥

तयमेवंमन्यसे ॥ मातुलेयं देवक्याः सुतं प्रियं प्रीतिविषयं ॥ मित्रं प्रीतिकर्तारं ॥ सुहृत्तममुपकारनपेक्षोप  
कारं च ॥ सोऽहं तं विश्वासान् ॥ अकरोः कृतवानसि ॥ सचिवं मंत्रिणं ॥ २० ॥ नन्वीश्वरश्चेत्कथं नीचे सारथ्यादे  
प्रवृत्तः तत्राह सर्वेति ॥ तत्कृतं नीचैश्च कृतं ॥ मम योग्यमयोग्यमिति वैषम्यं ॥ कचिदपि नास्ति कुतः निरवयस्य  
रागादिभ्यस्तत्कुतः ॥ अनहंकतेः ॥ तच्च कुतः ॥ अद्वयस्य ॥ तदपि कुतः ॥ शमदृशः ॥ तत्रापि हेतुः ॥ सर्वस्यात्मनः ॥

॥ २१ ॥ तत्कृतमतिवैषम्यं निरवयस्य न कंचित् ॥ २१ ॥

४३



हृदि स्थं संतं पुरत आसीनं पूजयामास ॥ १० ॥ उपासीतान् समीपे उपविष्टान् प्रश्रयो विनयः प्रेम स्नेहः ताभ्यां संग  
ताभ्यां संगतान् उपसन्नान् पाठांतरे ताभ्यां सवनतान् अभ्याचष्ट अभ्याभाषत ॥ अनुगतास्त्रैः स्नेहाश्रुभिः ॥ अंधी भूतेन  
चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शेति वा ॥ ११ ॥ अभिभाषणमाह ॥ अहो इति एकादशभिः ॥ हे धर्मतंदनाः ॥ किं वृथा भवत्येवं जी

कृष्मंचतत्प्रभावत्त आसीनं जगदीश्वरं ॥ हृदि स्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहं ॥ १० ॥ पांडुपुत्रानु  
पासीतान् प्रश्रय प्रेम संगतान् ॥ अभ्याचष्टानुगतास्त्रैरंधी भूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥ अहो कष्टमहो न्याय  
यद्ययं धर्मतंदनाः ॥ जीवितुं नार्ह्य किं वृथा विप्रधर्मो व्युत्पन्नाः ॥ १२ ॥ संस्थितेति रथे पांडो एथावाल  
प्रजावधः ॥ युष्मत्कृते वदुः क्लेशान् प्राप्ता तो कवती मुदुः ॥ १३ ॥ सर्वकालकृतं मन्ये भवतां वयदप्रियं  
सकालो यदृशे लोको वा योरिव घनावलिः ॥ १४ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वकोदरः ॥ कृष्माः स्त्रीणां

उभंचापं सह कृष्मस्ततो विपत् ॥ १५ ॥

वितुं नार्ह्य एतदहो कष्टं जुगुप्सितं अन्याय्यं चैतत् ॥ यतो ययं विप्रधर्मो व्युत्पन्नाः ॥ १२ ॥ किंच संस्थिते  
तिवालाः प्रजायस्याः सावधूश्चेति दैन्यदर्शितं ॥ तोकान्यपत्या नितद्वती ॥ अपत्यैः सह क्लेशान् प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालकृतं  
चिनशो कंवारयति सर्वमिति ताभ्यां भवतामपि ॥ यदृशे यस्य वशवती ॥ १४ ॥ अहो दुर्घट घटनापटुः काल इत्याह ॥ यत्रेति  
कृष्मः अज्जनः अस्त्रीधन्वीतते ॥ तत्रापि विपत्तुः खं पुण्यशरवलने पुण्यशरीरवलने पुण्यशस्त्रदेवसंपन्नावपीत्यर्थः ॥ १५ ॥



भा० प्र०  
४४

पुनस्तत्रैव विशेषमाह दानेति॥ मोक्षधर्मान्शमदमादीन्॥ भगवद्धर्मान्हरितोषणान्हादश्यादिनियमरूपा  
न्समासव्यासौ॥ संक्षेपविस्तारौ॥ तावेवयोगोऽप्ययौतत्ताभ्यां॥ २७॥ धर्मोदीश्रययाधिकारप्रतिनियतोपाय  
सहितान्॥ यथायथावेत्॥ नानारूपानेषुयेदतिहासास्तेषुयथासंतितथावर्णयामास॥ २८॥ छंदेनैश्रयामृत्युर्यस्य

दानधर्मान् राजधर्मानोक्षधर्मान्निभागशः॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः॥ २९॥ धर्मोर्ध  
काममोक्षाश्रमसहोपायान्पथ्यामुते॥ नानारूपानेषुयेदतिहासास्तेषुवर्णयामासतत्त्ववित्॥ ३०॥ धर्मप्रवदत  
स्तस्यसकालः प्रत्युपस्थितः॥ योयोगिनश्चंद्रमृत्योर्वांछितस्तत्ररायणः॥ ३१॥ तदोपसंहृत्यगिरः  
सहस्रणीर्विमुक्तसंगंमनश्चादिपूरुषे॥ कृष्णैस्तस्यपीतपदेचतुर्भुजेपुरःस्थितेमीलितदृग्य  
धारयत्॥ ३२॥ विष्णुद्वयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयै॥ वायुगतायुधव्यथः॥ निवृत्तसर्वेन्द्रि  
यरुत्तिविभ्रमस्तुष्टावजन्यविसृजन्जनार्दनम्॥ ३३॥

३३॥ सहस्रणीयुद्धेसमीपस्थान्सहस्ररथि  
नोत्तपतिपालयतीति॥ सहस्रणीभीष्मः॥ सहस्रगीरिति पाठे॥ सहस्रोर्ध्ववतीगीर्यस्य तसंतोपीतौपदौयस्य  
तस्मिन्॥ अमीलितदृगेवमनोवधारयत्॥ ३०॥ अनयैवविष्णुद्वयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयै॥ तस्यश्रीकृष्णस्य  
इक्ष्वाकुरूपदृष्टौवगतआयुधममोयस्यसः॥ अतएवनिवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनांविभ्रमः विविधंभ्रमणाय

३३॥ सहस्रणीयुद्धेसमीपस्थान्सहस्ररथि  
नोत्तपतिपालयतीति॥ सहस्रणीभीष्मः॥ सहस्रगीरिति पाठे॥ सहस्रोर्ध्ववतीगीर्यस्य तसंतोपीतौपदौयस्य  
तस्मिन्॥ अमीलितदृगेवमनोवधारयत्॥ ३०॥ अनयैवविष्णुद्वयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयै॥ तस्यश्रीकृष्णस्य  
इक्ष्वाकुरूपदृष्टौवगतआयुधममोयस्यसः॥ अतएवनिवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनांविभ्रमः विविधंभ्रमणाय

४४



तथापि समवेपि हे भूप ॥ अनुकंपितमनुकंपां यतो मेः सन् प्राणं स्य जतः साक्षात् स्वयमेव न त्विंद्रादिरूपे  
रा ॥ २२ ॥ इदानीं देहत्यागपथ्यं श्रीकृष्णवस्थानं प्रार्थयते ॥ भक्त्येति द्वाभ्यां ॥ २३ ॥ यावदिति विलंबं द्योतयति  
अहं हि नो मित्यजामीति स्वातंत्र्यं ॥ इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातं ॥ प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां उल्लसत् ॥ रुचि

तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूषणानुकंपितं ॥ यन्मे संस्य जतः साक्षात् कृष्णो दर्शनमागतः ॥ २२ ॥  
भक्त्यावेश्य मनो यस्य स्मिन्वाचा यन्नामकीर्तयेत् ॥ त्यजन् कलेवरं योगी मुच्यते का सकर्मभिः ॥ २३ ॥  
स देवदेवो भगवान्प्रतीक्ष्यतां कलेवरं यावदिदं हि नो मय हं ॥ प्रसन्नहासा रूणलोचनो लसन्नु  
खां बुजे ध्यानपथ्यश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ युधिष्ठिर सदा कर्णशयानं शरपंजरे ॥ अ  
पृच्छ द्विविधान् धर्मान् नृषीणामनुशृण्वतां ॥ २५ ॥ पुरुषस्वभावविहितान् यथा वर्णं यथाश्रमं ॥  
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाप्तातो भयलक्षणान् ॥ २६ ॥

रं मुखं बुजे स्पृध्यानस्य पंथाविषयः ॥ यो नैश्चिंत्यते केवलं सो गतः स न मां प्रतीक्ष्यतामित्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्र तस्म  
सानुकंपं वाक्यमाकर्ण्य ॥ २५ ॥ पुरुषस्वभावेन विहितान् नरजातिसाधारणान् वर्णयामासेति तृतीयो नान्वयः  
यथा वर्णधर्मान् यथाश्रमं ॥ आश्रमधर्माश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाप्तातं उभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं ल

सांख्येयानां ॥ २६ ॥



भा० प्र०  
४५

विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् रतिं प्रार्थयते ॥ युधियुद्धे तुरगाणां रजस्तुरगरजसेन विधूय सखित्वमेव विधूय कुरुतस्त  
तश्च लंतः कचाः कुंतलाः तैर्लुस्तितं विकीर्णं ॥ अमवारि खदविंदु युक्तं तेन भक्तवात्सल्य द्योतकेनालंकृतमास्यं य  
स्यतस्मिन् ॥ श्रीकृष्णममात्मा मनोस्तुरमतामित्यर्थः ॥ पुनः किं भूते ॥ मदीये निर्निशिते स्तीक्ष्णेः शरैर्विभिद्यमाना त्व  
गयस्य शरैरेव विलसत्कवचं यस्य तस्मिन् ॥ ३४ ॥ किंच ॥ सपदीति ॥ सेनयो रुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ याव  
देतान्निरीक्ष्य हं योद्धुकामो न वस्थितान् ॥ इति सत्पुरुर्जुनस्य वचो निशम्य ॥ सपदि तत्र हत एव त्वपरवलनयोर्मध्ये स्थिते पा

युधितुरगरजो विधूय विधूय कचलुलित अमवार्यलंकृतास्ये ॥ मम निशित शरैर्विभिद्यमान त्वचि विल  
सत्कवचेऽस्तु कृष्णे आत्मा ॥ ३४ ॥ सपदि सखित्वमेव निशम्य मध्ये निज परयोर्वलयोरथं निवेश्य ॥ स्थित  
वति परसैनिकायुरह्ण हतवति पार्थ सखे रतिर्ममास्तु ॥ ३५ ॥ व्यवहित पतना मुखं निरीक्ष्य स्व  
जनवधादिमुखस्य दोषबुद्ध्या ॥ कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥  
यसखेरतिरस्तु ॥ तत्र स्थित्वा कृतं सखं दर्शयति ॥ परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरह्ण कालदृष्ट्या हतवति ॥ असौ  
भीष्मः ॥ असौ द्रोणः ॥ असौ कर्णः ॥ इति तत्र दर्शनं व्याजेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायुरह्ण कृष्णार्जुनस्य जयं कृतवति ॥ ३५ ॥ न के  
वलं अर्जुनस्य सपत्न्यायुर्हणे नैव जयमावहनं ॥ किंच विद्याहरणे नापीत्याह ॥ व्यवहितादरे स्थिताया पतनात्  
स्या मुखमिव मुखं ॥ अत्र स्थितान् भीष्मादीन् निरीक्ष्यत्यर्थः ॥ सजनवधादिमुखस्य ॥ निवृत्तस्य ॥ तदुक्तं गीता  
सु ॥ एवमुक्त्वा र्जुनः सखेरथोपस्थ उपाविशत् ॥ तिसृजं सशरं चापं शोकं संविग्नमानसः ॥ इति कुमतिः ॥ अ

॥ ३६ ॥ त्रिभुक्ति ॥ ३६ ॥  
४५



परमफलरूपां श्रीकृष्णैरतिप्रार्थयितुं प्रथमं सुकृतमर्पयति ॥ इति नानाधर्माद्युपायैर्मतिर्मनोधारणस्तद्वत्ता  
उपकल्पिता समर्पिता ॥ किं सात्वतानां पुंगवे श्रेष्ठे भगवति ॥ वितस्मानिः कामा ॥ अविदस्मेति वाचेदः ॥ अविद  
नेत्यर्थः ॥ विगतो भूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्तीत्यर्थः ॥ तदेव परमेश्वर्यमाह स्वसखं स  
रूपभूतपरमानंदमुपगते प्राप्नवत्येव कृतिकदाचिद्विहर्तुं कीदृशं प्रकृतिमुपेयुषि स्वीकृतवति ॥ ननु स

भीष्म उवाच ॥ इति मतिरुपकल्पिता वितस्मा भगवति सात्वतपुंगवे विभ्रमि ॥ स्वसखमु  
पगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णं  
विकरगौरवगंवरंदधाने ॥ वयुरलककुलावृत्ताः ॥ न नावुं विजयसखे रतिरस्तु मे नवद्या

रूपतिरोधानेन जीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः ॥ विहर्तुमित्युक्तं प्रपंचयति ॥ यद्यतः प्रकृतेर्भवप्रवाहः ॥ सृष्टिपरंपराभ  
वति ॥ ३२ ॥ इदानीं श्रीमूर्तिवर्णयन् रतिं प्रार्थयते ॥ त्रिभुवनकमनं ॥ त्रिलोकामेकमेव यत्कमनीयं ॥ तद्वपुर्दधाने  
रतिमेस्तु तमालवन्नीलो लोवर्णो यस्य तत्प्रातः काशीनारवेः करश्च स्वतएव गोरे पीतेऽवरे यस्मिन् ॥ तत् ॥ अलककुले  
रूपार्णवतमाननावुं ॥ यस्मिन् तत् विजयसखे पार्थसारथौ श्रनवद्या अहेतुकी फलाभिसंधिरहितारतिरस्तु ॥ ३३ ॥



भा० प्र०  
४६

तदेवमन्यायेरपि भूत्यरक्षावग्रेकस्मिन्तिमाशास्ते विजयोऽर्जुनः तस्य रथ एव कुटुंबं अकृत्यैरपि रक्षणीयो यस्य  
तस्मिन् आततोत्रं प्रतोदयेन तस्मिन् धृताश्च ते हयानां रश्मयः प्रग्रहास्ते संतियस्य तस्मिन् व्रीह्यादिभ्यश्चेति न क  
रुतादपि रश्मिभ्यादिना तच्छिष्यतया सारथ्याश्रित्यार्क्षणीये शोभमाने मुर्मूर्षोर्मर्तुमिच्छोः न न्वन्यायवर्तिनि  
किमितिरतिः प्रार्थयते अत आह भगवति अचिंत्ये श्रये तदाह इह युद्धे हताः सर्वे यानि रीक्ष्य रूपं तत्समानं

विजयरथकुटुंबं आततोत्रे धृत हयरश्मिनि तच्छिष्येक्षणीये भगवति रतिरस्तु मे मुर्मूर्षोर्यमिह  
निरीक्ष्य हता गताः सरूपं ॥ ३९ ॥ ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणाकल्पितोरु  
मानाः ॥ कृतमनुकृतवत्यनुमदांधाः प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पंगताः प्राप्तरतिदिव्यदिष्ट्या पश्यन्नाह ॥ ३९ ॥ क्षत्रधर्मेण युध्यमानाः तत्स्वरूपं प्रापुरित्येतन्न चित्रं यतो मदांधा  
अपि प्रापुरित्याह ललितगतिश्च विलासश्च रासादिमंजुगत्यादिभिः आसीद्येस्तदीयेर्वाकल्पित उरुमानः पूजाया  
सांताः अत उक्तं तेन मदेतांधा अत एव तदेकचित्रत्वेन तस्य कृतं कर्म गोवर्द्धनोद्धरणदिकं अनुकृतवत्यो गोपवध्व  
र्यस्य प्रकृतिस्वरूपं अगन् यं अगमन् प्राप्ताः सकारलोपस्त्वार्षः किल प्रसिद्धं तस्मिन्नेमतिरस्त्विति पूर्वैर्लोचान्वयः



मममहंतमनुग्रहंकृतवानित्याह॥ द्वाभ्यां॥ स्वनिगमं॥ अशस्त्र एवाहं॥ साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवं  
भूतां स्वप्रतिज्ञां हित्वा॥ श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीदृत्येवं रूपां मत्प्रतिज्ञां मृतं सत्यं यथा भवति तथा  
अधिकां कर्तुं योरथस्थः सन्॥ अवधुतः॥ सन्॥ योऽभ्ययात्॥ अभिमुखमधावत्॥ इभं हंतुं हरिः सिंहद  
व॥ किं भूतः॥ धृतरथचरणश्चक्रयेन सः॥ तथाच संरंभेण मनुष्यमाद्य विस्मृतेरुदरस्य सर्वभूतभुवन  
भारेण प्रतिपदं चलद्दुश्चलंती गोपृथ्वीयस्मात्तेनैव संरंभेण पथिगतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य समुकुंदो

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञां मृतमधिकर्तुमवधुतो रथाद्यः॥ धृतरथचरणोभ्ययाच्चल  
द्दुर्हरिरिव हंतुमिभं गतोत्तरीयः॥ ३७॥ शितविशिखहतो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत  
आततायिनो मे॥ प्रसभमभिससारमद्वधार्थं सभवतु मे भगवान् गतिर्मुकुंदः॥ ३८॥

मे गतिर्भवत्तरेणान्वयः॥ ३७॥ एवं यदाभ्ययात् तदा स्मयमानः स्यात्तायिनो मे शितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हृत  
यतो विशीर्णदंशः॥ विध्वंसकवचः॥ क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः॥ व्याघ्रः सन्॥ प्रसभं वलात्वारयंत मज्जुन  
मतिक्रम्य महधार्थमभिससार॥ अभिजगाम॥ एवं यो लोकप्रतीत्या अर्जुनपक्षपासी बलक्षितः॥ वस्तु  
तस्तु ममेवानुग्रहंकृतवान्॥ यत्तममभक्तेन उक्तं वचः॥ मारुथास्तु स भगवान् मे गतिर्भवत्वित्यर्थः॥ ३८॥ ॥ ५३



निःकलेनिरुपाधौ संपद्यमानं मिलितं ॥ आजायबालद्वय ॥ ४४ ॥ देवैर्मानवैश्च वादिताः ॥ राज्ञां मध्ये ये साधवः ॥  
अनसूयवः ॥ ४५ ॥ निर्हरणानि ॥ संस्कारादीनि ॥ सम्यक् परेतस्य ॥ मुक्तस्पापीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पितरधृतगष्ट  
तपस्विनी संतापवती ॥ ४८ ॥ राजायुधिष्ठिरः ॥ ४९ ॥ इति प्रथमेन वमः ॥ ५० ॥ दशमेकृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः ॥

संपद्यमानमाज्ञायभीष्मव्रह्मणितिकले॥ सर्वेवन्तवुस्तेरस्मीवयांसीवदिनात्यये॥४४॥ तत्रदुंदु  
भयोनेदुर्देवमानववादिताः॥ शशंसुःसाधवोरज्ञांस्वात्येतुःपुष्परुष्टयः॥४५॥ तस्यतिर्हरणादी  
निसंपरेतस्यभागीव॥ युधिष्ठिरःकारयित्वामुद्गुर्नंदुःखितोभवत्॥४६॥ तदुवुर्मुनयोदृष्टाःकृष्णं  
तद्गुह्यनामभिः॥ ततस्तेकृष्णदृष्ट्याःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः॥४७॥ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णो ग  
जाह्वयं॥ पितरंसांत्वयामासगांधारीचतपस्विनी॥४८॥ पित्राचानुमतोरज्जावासुदेवानुमोदितः॥  
चकारगज्यंधर्मैरणपितृपैतामहंविभुः॥४९॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेनवमोऽध्या  
यः॥ ५॥ श्लोकः॥ कउवाच॥ हत्वोत्तरिक्वस्यधृष्टाततायिनोयुधिष्ठिरौधर्मविदांवरिष्ठः॥ सहानु  
जैःप्रत्यवरुद्धभोजनःकथंप्रवृत्तःकिमकारधीततः॥१॥

स्त्रीभिः संस्तवमानस्य वर्णने द्वारका गमः ॥ राज्ञं चकारे त्यक्तं तत्र दृष्टि ॥ हत्वेति ॥ स्वस्थिरिको धने स्पृहंत स्मयेते तथा ॥  
यद्वा ॥ स्वरिकायास्पृधः संप्राप्तायेषां ॥ अतएव धनादिहरणादात्ता यिनः ॥ तान् हत्वा प्रत्य वरुद्ध भोजनः ॥ बंधुवधदुःखेन संकु  
चित्तभोगः ॥ राज्यलाभेन प्राप्तभोगावा ॥ कथं राज्यं प्रवृत्तः ॥ प्रवृत्तो वा तदा किमपार्थीत ॥ १ ॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ७५ ॥



जगत्सृज्यतामनुस्मरन्नाह॥ मुनिगणैर्नपवर्ग्यैश्चसंकुले व्याप्ते॥ अंतःसदसिसभासध्येयुधिष्ठिरस्यराजसूये  
षांमुनिगणादीनां ईक्षणीयः॥ अहोरूपमहोसहिमेत्येवमाश्चर्य्येणविलोकनीयःसन्उपपेदेप्राप एषजगतामा  
त्मानमदृष्टिगोचरः॥ दृष्टिविषयःसन्आविःप्रकटोवर्तते॥ अहोमेभाग्यमितिभावः॥ ४१॥ सोहंकेतार्थोस्मीत्याह॥ त  
मिममजं॥ सम्यगधिगतःप्राप्नोस्मि॥ सम्यक्तामाह॥ विधृतभेदमोहः॥ तदर्थभेदस्योपाधिकत्वमाह॥ आत्मकल्पि

मुनिगणान्नपवर्ग्यसंकुलैःतःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषां॥ अहंरामुपपेदेईक्षणीयोममदृशि  
गोचरएषआविगत्ता॥ ४१॥ तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिधिष्ठितमात्मकल्पितानां॥ प्र  
तिहृशमिवनेकधाकमेकंसमधिगतोस्मि विधृतभेदमोहः॥ ४२॥ सत्तुवाच॥ कस्मएवंभगव  
त्तिसमोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः॥ आत्मन्यात्मानमावेश्यसोऽंतःश्चासउपारमत्॥ ४३॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५

तानांस्वयंनिर्गतानांशरीरभाजांप्राणिनांहृदिहृदिप्रतिहृदयंधिष्ठितंअकारलोपस्त्वार्थः॥ नेकधाऽधिष्ठानभेदाद  
नेकधाभातमित्यर्थः॥ अत्रदृष्टांतः॥ सर्वप्राणिनांहृदंशंप्रति एकमेवाकर्कं॥ अनेकधाप्रतीतमिवेति॥ ४२॥ मनो  
वाक्दृष्टीनांवृत्तिभिः॥ परमात्मनि॥ श्रीकृष्णेअंतरेवलीनः॥ आसोयस्यसः॥ ४३॥ रामरामरामरामरामराम



दृष्टानीद्वारकागमनंनिरूपयितुमाह॥उषित्वेति॥स्वसुः॥सुभद्रायाः॥७॥तंयुधिष्ठिरं॥८॥युयुत्सुः॥धृतराष्ट्रः॥  
द्वेश्यायांजातः॥गौतमः॥कपः॥यमौनकुलसहदेवौ॥९॥अन्याश्चत्त्रियः॥मत्स्यसुताउत्तरातस्याः॥पुनर्गृहणंगम  
रक्षककुलमविरहेमोहाधिक्यात्॥यद्दामत्स्यसुतासंत्यवती॥१०॥तेषांकुलमविरहासहनंकेमुत्थन्यायेना  
उषित्वाहास्तिनपुरेमासान्कतिपयानहरिः॥सुहृदांचविशोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया॥७॥आ  
मंयचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाचनं॥आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोभिवादितः॥८॥सुभद्रा  
द्रोपदीकुंतीकिशतनयातया॥गंधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ॥९॥चकोदरश्चधौ  
म्यश्चसुयोमत्स्यसुतादयः॥नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्दुधन्वनः॥१०॥सत्संगात्मुक्तदुः  
संगाहातुंनोसहतेबुधः॥कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदप्यकर्ण्यरोचनं॥११॥तस्मिन्त्यस्तधियः  
पार्थाःसहेरन्विरहंकथं॥दर्शनंस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः॥१२॥सर्वेतेनिमिषैरह्यैस्तम  
नुद्रुतचेतसः॥वीक्ष्यंतःस्नेहसंबंधाविचैरुस्तत्रतत्रह॥१३॥ह॥सत्संगादितिद्वाभ्यांसतांसंगाद्धेतोःमुक्तः  
पुत्रादिविषयोदुःसंगोयेनसः॥सद्भिःकीर्त्यमानंरुचिकरंयस्ययशःसकृदप्यकर्ण्यसत्संगंहातुंत्यक्तंनशक्नोति  
११॥दर्शनादिभिस्तस्मिन्प्रीकस्मेन्यस्ताअधस्ताधीयेषांते॥१२॥अतएवअनिमिषैर्नैत्रैस्तमेववीक्ष्यमाणस्तत्रतत्रह  
यानयनाद्यर्थेचलतिस्मयतःस्नेहेनसम्यग्वद्वाअतएवतत्रअनुगतानिचेतांसिषेपांते॥१३॥॥११॥१२॥१३॥॥११॥१२॥१३॥



राज्ये प्रवृत्तौ श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्तत्वा शये नोत्तरमाह ॥ वंशंकुरोः संरोहयित्वा परीक्षितं रक्षणेन  
संरोह्य ॥ अंकुरितं कृत्वा कथं भूतं ॥ वंशदवाग्निनिर्हृतं ॥ वंशखदबोवने तस्मादुद्धृतः ॥ क्रोधरूपोऽग्निस्तेन निर्हृतं द  
ग्धं ॥ निजराज्ये निवेश्य च ॥ २ ॥ प्रवृत्तौ हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह ॥ निशम्येति ॥ प्रवृत्तं यत्तु विज्ञानं परमे  
श्वराधीनं जगत् न स्वतंत्रमित्येवं भूतं ॥ तेन विधूतो विभ्रमोऽहं कर्त्तव्येवं भूतो मोहो यस्य सः ॥ अनुजेरनुवर्त्तितः सेवितः सन्

स ॥ ३ ॥ च ॥ वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः ॥ निवेशयित्वा निजराज्ये रश्मिरो  
युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह ॥ २ ॥ निशम्य भीष्माक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ शशा  
सगामिन्द्रवाजिताश्रयः परिध्युपांतामनुजाबुवर्त्तितः ॥ ३ ॥ कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदधाम  
ह ॥ सिधुचुस्मव्रजान् गावः पयस्वो धसती मुदा ॥ ४ ॥ नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्यति वीरुधः ॥ फलं  
तपो धयः सखाः काममन्दतुतस्य वै ॥ ५ ॥ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः ॥ अजातशत्रो

व भववर्जं तु नांशजि कर्हि चित् ॥ ६ ॥

अजितः श्रीकृष्ण एव प्रियो यस्य सः ॥ परिधिः समुद्रः तत्पर्यन्तांगां पृथ्वीपालयामास ॥ ३ ॥ तस्य राज्यं मनुवर्णयति  
काममिति विभिः ॥ मही सर्वकामदेग्रीव भव ॥ व्रजान् गोष्ठानि ॥ ऊधस्वतीः ॥ ऊधस्वत्यः ॥ ऊधः क्षीराशयः स्थलो धस  
रत्यर्थः ॥ सिधुचुः ॥ अभ्यर्षिचन ॥ ४ ॥ अन्तु ॥ स्तुतावृत्तौ ॥ ५ ॥ अधयो मनोव्याधयो रोगाः क्लेशाः ॥ शीतो  
स्मादिह तादैव भूतानि च ॥ आत्मा च हेतुर्येषां ॥ आधिदैविकादीनि ॥ ते जन्तूनां न अभवन् ॥ ६ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥



भा० प्र०  
॥ ४६ ॥

तत्र तेजः सौंदर्योद्यतिशयेन विस्मिता न्यः सखीभ्योऽन्यास्त्रियः कथयन्ति ॥ नात्र विस्मयः कार्यः साक्षादभ्य  
रत्वादस्येति सवादति चतुर्भिः वैस्मरणे किलेति प्रसिद्धः प्रमाणोद्योतनं य एक एवा द्वितीयः पुरुष आसीत् स  
एवायं श्रीकृष्णः कुत्रासीत् ॥ अविशेष आत्मनि निः प्रपंचे निजरूपे कदा ॥ अग्रे गुणेभ्यः गुणदोभात् सर्वं तथानि  
शि प्रलये च तस्य लक्षणं जगदात्मनि जीवे निमीलितात्मनितिलुप्तसुप्तम्यंतपदं जातवेकवचनं ईश्वरे स्तीन  
रूपेषु जीवेषु सत्स्वित्यर्थः ॥ ननु जीवानां ब्रह्मत्वात् कथं लयस्तत्राह ॥ सप्तसुशक्तिषु सतीषु जीवोपाधिभूतसत्त्वादिशक्तिलय  
स्त्रिय ऊचुः ॥ सर्वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ॥ अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमी  
लितात्मनि शिसुप्रशक्तिषु ॥ २१ ॥ स एव भूयो निजवीर्यवोदितं स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षती ॥ अनामरू  
पात्मनिरूपनामनीविधित्समानो नुससारणस्त्रिकर्तृ ॥ २२ ॥ एव जीवलयरत्यर्थः ॥ २१ ॥ तदेवं सृष्टेशदौ प्रलयानं  
तरंचनिः प्रपंचावस्थानमुक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपंचावस्थानमाहुः स एव अत्र प्रच्युतस्वरूपस्थितिरेव प्रकृतिः  
अनुससार अधिष्ठितवान् भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् ॥ कीदृशी निजवीर्यवोदितं ॥ स्वकालशक्तिप्रेरितं स्वाश्रभूतं  
जीवानां मायां मोहिनीं ॥ अतएव सिसृक्षती स्त्रियमिच्छती ॥ किमर्थं नुससार ॥ अनामरूपे आत्मनि जीवरूपनामनीविधातुमि  
च्छत् उपाधिसृष्ट्या भूतानां भोगायेत्यर्थः ॥ कर्माणि च विधातुं वेदान् कृतवानित्याहुः ॥ शास्त्रकदिति ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥  
श्रीरामजी ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामरामराम ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामरामेति ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामाय रामचंद्राय नमः ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥



अगारान्तिर्यातिनिर्गच्छति॥ श्रीकंकादेतोः॥ उद्गलत॥ अवतवाप्यं अश्रयसंधनेत्रे धेव रुधितवंत्यः॥ तत्र हेतुः॥ अ  
भद्रं नो स्यादमंगलं माभूदित्येतदर्थः॥ १५॥ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वमीक्षणांयासांताः॥ १६॥ गुडाका निद्रातस्पाईशोजि  
तनिद्रोऽर्जुनः॥ १७॥ व्यजनेचामरेजगहत्तुर्मधुपतिः श्रीकृष्णः॥ १८॥ सत्याः श्रीकृष्णेतासामव्यभिचारात् किंतु ना

न्यसंधन्तुद्गलद्वाप्यमौकंकादेवकीसुते॥ निर्यात्यगारान्नोभद्रमिति स्याद्वांधवस्त्रियः॥ १४॥ म  
दंगशंखभेय्यश्रवीणापरावगोमुखाः॥ धुंधुर्या नकघंटाद्यानेदुर्दुर्दुभयस्तथा॥ १५॥ प्रासाद  
शिखरारूढाः कुरुनार्योदिहक्षया॥ वदधुः कुसुमैः कृष्णं प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः॥ १६॥ सितात  
पत्रं जग्राहमुक्तादासविभूषितं॥ रत्नदंडंगुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्यह॥ १७॥ उद्वेगः सात्यकि  
श्रेयव्यजनेपरमाद्भुते॥ विकीर्यमाणः कुसुमैरेजेमधुपतिः पथि॥ १८॥ अश्रयंताशिषः सत्या  
स्तत्रतत्र द्विजेरिताः॥ नाचुरुपानुरुपाश्च निर्गुणस्यगुणात्मनः॥ १९॥ अन्योन्यमासीत्संजल्य  
उत्तमं स्नाकचेतसां॥ कौरवेंद्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः॥ २०॥

नुरुपाश्च नाचनुरुपाश्च निर्गुणस्य परमानंदस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरुपाः॥ गुणात्मनो मानुष्यताद्याव  
तारे नुरुपाश्चेत्यर्थः॥ संधिराषः॥ १९॥ सर्वासां श्रुतीनामनोहरा उपनिषदोपि मूर्तिमत्यः संजल्यः स्तुतिभाष

ज्ञातमभ्यनंदमिति लयः॥ २०॥



विशेषतः श्रीहस्तावतारसौभाग्यं वर्णयन्ति॥ अहो इति पंचभिः॥ यद्यस्मात् एष पुरुषो नमः प्रियः पतिः स्वजनना  
यदोः कुलं च विजयति॥ सत्करोति॥ अतिष्ठाध्यत संतरचक्रमणेन च मधोर्वनं मथुरां सत्करोति॥ अतस्तपु  
एतमिति तस्यैवार्थस्याप्यत्यन्तातिशये श्रुलमिति॥ तत्राप्याश्चर्यं अहो इत्युक्तं॥ २६॥ अहो वत इत्याश्चर्यं  
किंतर्कुशस्थली द्वारकासर्ग उक्ते इति यद्यशस्तस्य निरुक्षरी परिभवकर्त्री भुवश्च पुण्ययशः कर्त्री भवति

अहो अलं म्ना घातमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनं ॥ यदेव पुंसामृषभः श्रियः पतिः  
स्वभक्तानां चक्रमणेन वांचति ॥ २६ ॥ अहो वनं स्वर्गाय शक्तिरस्वरी कुशस्थली पुण्ययशस्वरी  
भुवः ॥ पश्यन्ति तित्यं यदनुग्रहे पितं स्मिता वलोकं स्वपतिं स्मयत्प्रजाः ॥ २७ ॥ नूनं ब्रतस्नानकु  
तादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ॥ पिवन्तियासस्य धरामृतं मुकुर्वजस्त्रियः सं  
मुमुक्षुर्पदाश्रयाः ॥ २८ ॥

यत्तु यतः॥ यत्रत्याः सर्वाः प्रजाः स्वानुग्रहेण ईषितं स्मितपूर्वो वलोकं यद्वा अनुग्रहार्थमिषितं द्रष्टुं स्वस्या  
त्मनः पतिं श्रीकृष्णं ननु पित्रादिव देहमात्रपाते नित्यं पश्यति स्म। उषितमिति पाठे। स्वानुग्रहार्थमुषितं। कज्ज  
निवासने तत्सर्वे स्तीत्यर्थः॥ २७॥ हे सखि अस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिः ईश्वरो यमेव नूनं जन्मान्तरेषु स  
मर्चितः॥ यस्मिन्नधरागृते आशयश्चित्रयासांतोः समो ह मा प्रा इति मनोहरत्वमुक्तम्॥ २८॥ ॥ ५५ ॥



अस्य दर्शनमिति दुर्लभं मस्माभिर्ज्ञेयमित्याहुः ॥ सर्वैश्च यं यस्य पदं रूपं च ध्रिं वा निज्जितो मातरिश्वा प्राणो यैः  
 द्रुस्वमायं ॥ सूर्य एव पश्यंति ॥ केन भक्त्या उत्कलित उत्कवितो मलो यश्चात्मा बुद्धिसेन ॥ दृश्यते त्वग्रया बुद्धेति  
 श्रुतेः ॥ बुद्धिचै मत्स्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः ॥ ननु हे सखि ॥ एष एव सत्त्वं बुद्धिं परिमार्ष्टुं सम्यक् शोधयितुं महं  
 ति ॥ ननु योगादय इत्यर्थः ॥ यद्वा नु श्रुत्वा एष सत्त्वं ज्ञानं परिमार्ष्टुं नाशयितुं दुरगमनेनाप्रत्यक्षी भवितुं नार्हति  
 किं त्वनेन सहैव गंतव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुण्यश्लोकतामाहुः ॥ हे सखि यो विदेष्टुं रहस्यागमेषु च रहस्य निरूप  
 सवाश्रयं यत्पदमत्र सूर्यो जितेन्द्रिया निज्जितमातरिश्च नः ॥ पश्यंति भक्त्युत्कलिता मलात्मा  
 नानन्वेयसत्त्वं परिमार्ष्टुं महंति ॥ २३ ॥ सवाश्रयं सत्त्वं नुगीत सत्कथो विदेष्टुं मुह्येष्टुं च गृह्यवा  
 दिभिः ॥ य एक ईशो जगदात्मलीलया स्रजत्यवत्यत्रिनतत्र सज्जिते ॥ २४ ॥ यदा ह्यधर्मेणान  
 मोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैव हि सत्त्वतः किल ॥ धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपालिदधद्युगे  
 कैः अनुगीत सत्कथः ॥ अन्वनुगीताः सत्याः कथा यस्य स शवायं ॥ गानप्रकारमाहुः ॥ एक इति ॥  
 त्मादि ॥ २४ ॥ एवं भूतस्य नानावतारकारणमाहुः ॥ यदा हीति ॥ तमो व्याप्ताधीर्धैर्वा तेनृपा अधर्मेण जीवन्  
 ति ॥ केवलं प्राणान् पुष्पंति ॥ तत्र तदा एष एव भवाय स्थित्यै सत्त्वतः विष्णु सत्त्वेन रूपालिदधत् भगादी निध  
 ते प्रकटयति युगे युगे तत्र देवसरे भगं ऐश्वर्यं सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वं ॥ सत्यं यथाथोपदेशकत्वं ॥ दयां भक्तकृपां

सत्त्वं नुगीत सत्कथं ॥ २३ ॥  
 यदा हीति ॥ तमो व्याप्ताधीर्धैर्वा तेनृपा अधर्मेण जीवन्ति ॥



भा० प्र०  
५९

कुरुक्षेत्रं कुरुदेशं तर्गतमेव क्रमोन्नविदितः ॥ ३४ ॥ मरुर्निरुदको देशः ॥ धन्वोऽज्योदकः ॥ आनर्त्तारव्यो द्वारका  
देशः ॥ सविभुः ॥ उपागात्प्राप्तः ॥ हे भार्गव मना कुरुक्षेत्रं ॥ आतावाहो यस्य सः ॥ ३५ ॥ तत्र तत्र देशे तत्रत्यैर्जुनैः प्रत्यु  
द्यतानि निवेदितानि ॥ अर्द्धेणानि उपायनानि यस्मै सः ॥ सायं अपराह्ण पश्चादिशं पश्चिमदिशं भेजे प्राप्ताः ॥ तत्र  
दागविष्टः स्वर्गस्थः सूर्यः ॥ गां उदकं गत इत्यर्थः ॥ अर्द्धो वा एष प्रातः उदेत्यापः ॥ सायं प्रविशतीति श्रुतेः ॥ यद्वा तदासा  
कुरुक्षेत्रं गलपांचालान् मूरसेनान् मयामुनाम् ॥ वृक्षावर्ते कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्सारसतानथ ॥ ३४ ॥ मरुध  
न्वमतिक्रम्य सौवीरभीरयोः परान् ॥ आनर्त्तान् भार्गवो प्रागाच्छ्रुतवाहो मना विभुः ॥ ३५ ॥ तत्र तत्र ह  
तत्रत्यैर्हस्तिप्रत्युद्यता हराः ॥ सायं भेजे दिशं पश्चाद्दक्षिणदिशं गत सदा ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते मे  
हापुराणे प्रथमस्कंधे नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ आनर्त्तानि स उपव्रज्य स्मृद्धान्  
जनपदान् स्वकान् ॥ दध्मौ द्रवरं शंखं विवादं शमयन्निव ॥ १ ॥ यत्काले जाते रथादवतीर्य गविष्टो भूमौ  
स्थितः ॥ ततः गां जलाशयं गतः सन् ॥ पश्चादिशं संध्यां भेजे ॥ उपासितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १० ॥ आ  
नर्त्तैः सूर्यमानस्यपुरीनिविश्वबंधुभिः ॥ एको देशरतिः सम्यग्पादवेन्द्रस्य वर्यते ॥ उत्सवे रूच्यं लप्सोरमुदं च ध्व  
जतोरणं ॥ उल्लसद्भक्तदीपालिं स्वयं प्रभुराविशत् ॥ २ ॥ स्मृद्धान् समृद्धान् द्रवरं पांचजन्यं दध्मौ वादितवान् ॥ १ ॥ ५९ ॥



एतत्प्रपंचयति॥ यादृतिद्वाभ्यां॥ वीर्यप्रभाववशुत्कंमूल्यंतेनमुष्मिणः॥ वलिष्ठान्प्रद्युम्नःसांवश्रुं वश्रुस  
तायासांरुक्मिणीजंभवतीनाग्नजिमीनांताश्रादिर्यासांसत्यभामादीनांताभ्यश्रुयाश्रपराश्रस्यश्लोकस्योत्त  
रश्लोकेनान्यः॥ २४॥ एताःस्त्रीत्वमेवपरंकेवलंसाधुशोभनंकुर्वते॥ अपास्तपेशलंभद्रंस्वातंत्र्यस्मान्निरस्तंशौचंशुचि  
त्वेयस्मात्तथाभूतमपिजातुकदाचिदपिनापेतिननिर्गच्छतिआहतिभिर्यवहारैः॥ यद्वा॥ पारिजातादिप्रियवस्त्वाह

यावीर्यशुत्केनहताःस्वयंवरेप्रमथ्यवैद्यप्रमुखान्हिमुष्मिणः॥ प्रद्युम्नशंवांवसुतादयोपरा  
याश्राहताभौमवधेसहस्रशः॥ २५॥ एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तंशौचंवतसाधुकुर्वते॥ या  
सांगहृत्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्योदृतिभिर्हृदिस्पृशन्॥ २६॥ एवंविधागदंतीनांसगिरःपु  
रयोषितां॥ निरीक्षणेनाभिनंदनस्मितेनययौहरिः॥ २७॥ अजातशत्रुःपुतनांगोपीथायमधुवि  
षः॥ परेभ्यःशक्तिःस्नेहात्प्रायुक्तचतुरंगिणी॥ २८॥ अथदूरागतान्शोरिःकोरवान्विरहातुरान्  
संनिवर्त्यहंस्निग्धान्प्रायास्वनगरीप्रियैः॥ २९॥ रणेःहृदिस्पृशन्॥ आनंदयन्॥ ३०॥ एवंविधाश्चित्रागिरःस  
मितेननिरीक्षणेनाभिनंदनसहस्रिर्ययौ॥ ३१॥ मधुद्विषोपिगोपीथायस्नेहात्पूरेभ्यःशत्रुभ्यःशक्तिःसन्प्रायुक्तह  
स्त्यश्वरथपादातसेनांगस्याञ्चतुर्विधमित्येवचतुरंगिणीपुतनासेना॥ ३२॥ पांडोःकुरुवंशजत्वात्पांडवाश्चिको  
रवाएवतान्प्रियैरुद्धवादिभिःसह॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ रामरामराम॥ ॥ ३६॥ ॥ रामरामराम॥ ॥ ३७॥ ॥ रामरामराम॥



भा० प्र०  
५२

अतो भवाय उद्वाय नोऽस्माकं त्वं भवदेविश्वभावन कृतिनः कृतार्थो वभूविमज्जाता वयं ॥ ७ ॥ कृतार्थता मे  
वा दुः ॥ अहो भगवता वयं सनाथाः समयद्यस्मात्वरूपं पश्येम त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनं यस्य देवाना  
मपि दुर्लभं इत्यर्थः ॥ प्रेम्णा यस्मिन् तं द्युक्ते स्निग्धनिरीक्षणे यस्मिन् ॥ तद्रूपं सर्वेषु चांगेषु सौभगं यस्मिन्  
॥ ८ ॥ अर्भका इव सकलमादुः ॥ यद्विद्यदाभो अंशुजा क्षणो भवानिति पाठेन इत्यनादरेण षष्ठी ॥ अस्मान

भवाय नस्त्वं भवविश्वभावन त्वमेव माता यत्सुहृत्पतिः पिता ॥ त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं  
यस्यानुवृत्त्या कृतिनो वभूविम ॥ ९ ॥ अहो सनाथा भवता स्मयद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनं  
प्रमस्मितस्निग्धनिरीक्षणे ननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगं ॥ ८ ॥ यद्विद्यदाभो अंशुजा क्षणो भवा  
न कुरुन्मध्वन्वा यत्सुहृद्दिदृक्षया ॥ तत्रार्थकोटिप्रतिमः क्षणे भवेद्रविर्विनाक्षो रिव न स वाच्य  
त ॥ ९ ॥ कथं वयं नाथ चिरोषिते त्वयि प्रपन्नतस्मात्खिलतापशोषणं ॥ जीवेमसौंदर्यं सुहृत्संशो  
भितं मय पश्यमाना वदनं मनोहरं ॥ १० ॥

नाहृत्य अपससार ॥ अपहाय जगाम ॥ कुरुन् हस्तिनापुरं ॥ मध्वन्मथुरां वा ॥ तत्र तद्वद्विंविना आंध्यादयक्षो  
र्यथा ॥ एव तवन ॥ च दीयानामस्माकमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ न केवलं मदर्शनेऽस्माकमांधं किंतु जीवनमपि दुर्लभं  
मित्यादुः ॥ कथमिति प्रपन्नानां तस्मात् रूपो यो खिलस्तापस्तस्य शोषणं नाशकं तां प्रपन्नानां तस्मात्संभवा

५२



दरः शंखः दध्मायमानः ॥ अतिशयेन भगवता आपूर्यमाणः ॥ उच्चकाशे शुशुभे रत्यर्चयः कथं भूतः ॥ धवलसुद  
रं यस्य सः ॥ धवलोदरः ॥ उरुक्रमः क्लमस्तस्याधरशोणेन रागेण शोणभावो यस्य ॥ अधरशोणशोणिमा स्वार्थे  
मनः करकंजकरकमलयोः संपुटे मध्ये वर्तमानः कथं शुशुभे ॥ अत्रुषंडेरक्तकमलसमूहे कलहंसो राजहंसः  
उच्चकाशे यथा तद्वत् ॥ २ ॥ जगतो यद्वयंतस्य भयावहं ॥ प्रत्युद्युः ॥ प्रत्युज्जम्भुर्भर्तुर्देशने लालसा औत्सुक्यं या

स उच्चकाशे धवलोदरोदरो युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥ दध्मायमानः करकंजसंपुटे  
यथा वृषंडे कलहंस उत्स्वनः ॥ २ ॥ तमुपश्रुत्य निनन्द जगद्भयभयावहं ॥ प्रत्युद्युः प्रजाः सर्वा  
भर्तुर्देशने लालसाः ॥ ३ ॥ तत्रोपनीतवल्योरवेदीपमिवाहताः ॥ आत्मारामं पूर्णकामं निजक  
मेन नित्यदा ॥ ४ ॥ प्रीत्युत्कृष्टमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा ॥ पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवाभ  
काः ॥ ५ ॥ नतास्मतेनाथसदं धिपंकजं विरंचि वैरंचसुरेन्द्रवंदितं ॥ परायणं हेममिहैषतां परं नयत्र

का लः प्रमवेत्परः प्रभुः ॥ ६ ॥  
साताः ॥ ७ ॥ तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिता क्लयत्रयाय नान्याभिः ॥ निरपेक्षे पितस्मिन्वाहरेण समर्प  
णे दृष्टान्तः रवेदीपमिवेति ॥ ४ ॥ पितरं अभिर्कद्वतं ॥ सर्वसुहृदमवितारमचुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ सोहृदत्वेनै  
वावितारं ॥ न तु कामेन अत्र हेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामं ॥ ५ ॥ विरंचि व्रह्मा वैरिंच्याः सनकोदयः ॥ इ  
ह संसारे परं हेममिहैषतां परायणं ॥ परमेश्वरं कुतः परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो यत्र प्रभुर्न भवेत् ॥ ६ ॥ ॥



भा० प्र०  
५३

प्रसुमायां तं निशम्य श्रुत्वा वसुदेवा दयः प्रत्युज्जगमुरिति चतुर्थे एव न्वयः ॥१७॥ प्रहर्षवेगेनोद्यसितानि उल्लंघितानि  
निशयनादीति यैः ॥ शसिस्तुतगतौ ॥१८॥ वारणेंद्रं मंगलार्थं पुरतः कृत्वा ॥ सुसुमंगलैः ॥ सुमंगलसाहितैः ॥ पुष्पादि  
युक्तपाणिभिः ॥ व्रह्मघोषे मंत्रपाठः ॥१९॥ प्रणयेन स्नेहेनागतं साध्वसं संभ्रमो येषां वारमुख्या नर्तकैः नटस्त्रियः

निशम्य प्रसुमायां तं वसुदेवो महामनाः ॥ अक्रूरश्चोग्रसेनश्चरामश्चाद्भुतविक्रमः ॥२०॥ प्रद्युम्न  
श्चास्तेऽस्मश्च सांवेजां ववती सुतः ॥ प्रहर्षवेगोद्यसितशयनासनभोजनाः ॥२१॥ वारणेंद्रं  
पुरस्कृत्य पाणिभिः सुसुमंगलैः ॥ शंखतल्पनिनादेन व्रह्मघोषेण चादृताः ॥२२॥ प्रत्युज्ज  
गमुरथेर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ॥ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तदृशेनोत्सुकाः ॥ लसत्कुंड  
लनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥२३॥ नटनर्तकगंधर्वाः स्तनमागधवंदिनः ॥ गायंति चोत्तमश्लोक

चोरितान्यद्भुतानि च ॥२४॥  
प्रत्युज्जगमुः ॥ अद्भुतानि चेति चकारस्य वंदिनश्चेत्यन्वयः ॥ लसत्कुंडलैर्निर्भातानि कपोलानि तैर्वदनेषु प्रीर्यासां ता  
वारमुख्या नर्तको वेषाः ॥२५॥ नटानवरसाभिनयचतुराः ॥ नालाद्यनुसारेण नृत्यतो नर्तकाः ॥ गंधर्वा गायकाः ॥ स्तनः  
पौराणिका प्रोक्ता मागधा वेशशंसकाः ॥ वंदिनस्त्वमलज्ञाः ॥ अस्तावसदृशोक्तयः ॥ ते सर्वे गायंति चेति चकारस्य

॥२५॥  
॥२६॥

॥२७॥



इति च एवं विधाः अन्याश्चोच्चारिता वाचः शृण्वन् न हृष्टाः सानंदा वलोकनेनानुग्रहं कुर्वन् पुरी द्वारकां प्राविशन् ॥ ११ ॥ तांस्तौति  
पंचभिः स्वतुल्यवलेर्मधुभो ज्ञादिभिर्गुप्ता रक्षिता ॥ १२ ॥ सर्वेषु ऋतुषु सर्वविभवाः पुष्पादिसंघट्टयेषां तेषु पुष्पवृक्षाः  
लताश्च मालता मंडपाश्च येषु ते हृद्यानादिभिर्वृता ये पद्माकराः सरांसि ते ॥ श्रीः शोभाय स्यातां ॥ उद्यानं फलप्रधानं उपव  
नं ॥ पुष्पप्रधानं ॥ आरामः क्रीडार्थं वनं ॥ १३ ॥ गोपुरं पुरद्वारं ॥ गृहद्वारं कृतानि कौतुकेन उत्सवेन तोरणानि यस्य ग

इति चोद्धारिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ॥ शृण्वानो नुग्रहं हृष्टा वितन्वन् प्राविशत् पुरी ॥ ११ ॥ मधु  
भोजदशाहं हं कुक्कुणं धं कुरुस्मिभिः ॥ आत्मतुल्यवलेर्गुप्ता नागे भोगवती मिव ॥ १२ ॥ सर्वेषु सर्व  
विभवेषु पुष्पवृक्षलताश्च मेः ॥ उद्यानो पवनारागमैर्वृत पद्माकराश्च यैः ॥ १३ ॥ गोपुरद्वारमार्गेषु कृ  
तकौतुकतोराणां ॥ चित्रध्वजपताकागैरंतः प्रतिहता तपां ॥ १४ ॥ संमार्जितमहामार्गैरप्यपरा कच  
त्वरं ॥ सितकां गंधजलैरुष्णं फलपुष्पाक्षतां कुरैः ॥ १५ ॥ द्वारिद्वारिगृहाणां च दध्यक्षत फलेक्षुभिः ॥  
अलंकृतां एणकुंभैर्वलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १६ ॥

रुद्रादिचिह्नां किताः ॥ ध्वजाजयपदपत्रां किताः पताका  
नामगैः अंतः प्रतिहत आतपोयस्यां ॥ १४ ॥ संमार्जितानि निःसारित रजस्कानि महामार्गादीनियस्यां ॥ महामार्गा  
जमार्गाः ॥ रथ्या रत्नमार्गाः ॥ आपराकाः परावधीययः ॥ चत्वरण्यं गणानि ॥ फलादिभिरुष्णं अवकीर्णं ॥ १५ ॥ १६



सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतो मंडितः ॥ अर्कश्च उडुपो नक्षत्रसहितश्चंद्रश्च चापमिंद्रधनुश्च वैद्युतं विद्युतेजाः तैः ॥ अर्कः ॥ अत्र स्योपमानं नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः चंद्रः परिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चा मरुव्यजनयोः चापं वनमालायाः विद्युतेजः पिरंगवा ससोः ॥ अभूतोपमेयः ॥ यदि घनस्योपरि सूर्यं विवडुभयतश्चंद्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरं विद्युतेजो यदि भवेत्तर्हि स घनो यथा भातितथा वभावित्यर्थः ॥ २८ ॥ देवकी प्रमुखाः सप्त ववं दद

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः यथि ॥ पिरंगवा सावनमालयावभौघनो यथा केडुपचापवैद्युतैः ॥ २८ ॥ प्रविष्टुर्गृहं पित्रोः परित्यक्तः स्वमातृभिः ॥ ववं देशिरसा सप्त देवकी प्रमुखामुदा ॥ २९ ॥ ता पुत्रमंकमारोप्य स्नेहस्तुतपयोधराः ॥ हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचूर्ने व्रजे जलेः ॥ ३० ॥ अथाविशत्स भवनं सर्वकाममनुत्तमं ॥ प्रासादायत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडशः ॥ ३१ ॥ पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनो महोत्सवाः ॥ उन्नम्य गरा सहसा सनाशयात्साकं व्रतं व्रीडितलोचना ननाः ॥ ३२ ॥

तिमातृसौंदर्योदरविशेषज्ञापनार्थमुक्तं ॥ अष्टादशापि वसुदेवस्य भाया मातृतुल्यत्वान्नमस्कृता एव ॥ २९ ॥ ३० ॥ सहस्राणि च षोडशेति चकार दष्टांतरशताधिकानीति शेषः ॥ ३१ ॥ प्राप्य देशांतरे उषित्वा आगतदूरादेव विलोक्य संजातो मनसि महोत्सवायासाताः ॥ आसनादाशयाच्च आसनाद्देहेन श्रीकृष्णनाम्नः संक्षेपे अतः केरणव्यवधानमपि न सहते इत्यर्थः ॥ व्रीडितानिलोचनानि आननानि च यासां ॥ अपो मेरेव वीचणात् ॥ व्रीडितलोचनाः ॥ अवनतमुखत्वात् व्रीडिताननाः ॥ साकं व्रतं रिति हास्य श्रीशवर्जनादिनियमाप्रपिताभ्यः समुत्तम्युरित्यर्थः ॥ धृतव्रता एवातस्थुरिति वा ॥ व्रतानि च यासवल्केनोक्तानि

सिद्धिपरमं देवा  
संस्कारसमाप्तौ सुवदयति ॥  
न तन्नेत्रोपितमर्हति ॥ ३२ ॥



यथाविधि यैः सह यथोपचितं तैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मनं कृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ तदा ह प्रक्षेति ॥ प्रक्षेपं  
शिरसानतिः ॥ अभिवादनं वाचनं तिः ॥ आश्वास्य अभयं दत्वा ॥ अपाकानामथ भिव्याप्य वरैः ॥ भीष्टदानैश्च मानं  
कृतवान् ॥ २३ ॥ अन्यैश्च वंदिभिश्च ॥ २४ ॥ हे विप्र हे शौनके तस्येक्षणे महानुत्सवो यासां ॥ २५ ॥ यद्यस्मात् ॥ नि

भगवांस्तत्र वंधूनां पौत्राणां मनुवर्तिनां ॥ यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २६ ॥ प्रक्षाभिवा  
दनां प्रोषकरस्य शस्मिन्नेक्षणेः ॥ आश्वास्य चाश्वापाकेभ्यो वरैश्चाभिसन्तैर्विभुः ॥ २७ ॥ स्वयंच गुरुभि  
र्विप्रैः सहारैः स्थविरैरपि ॥ आशीर्भियुज्यमानो न्येवंदिभिश्चाविशत् पुरं ॥ २८ ॥ राजमांगंगिते  
कृत्स्ने द्वारकायाः कुलस्त्रियः ॥ हर्म्योण्या रुरुकुर्विप्रतदीक्षणा महोत्सवा ॥ २९ ॥ नित्यं निरी  
क्षमाणानां यद्यपि द्वारकौकसां ॥ न वितृप्यंति हि दृशः श्रियो धामांगमच्युतम् ॥ ३० ॥  
श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशां ॥ बाहवो लोकपालानां सारंगाणां पदांबुजं ॥ ३१ ॥

त्यसदाश्च्युतं निरीक्षमाणानां मपि दृशो नैव तृप्यंति ॥ अत आरुरुकुः ॥ कथं भूतं श्रियः शोभाया धामस्थानं श्रं  
गं यस्य तं ॥ ३२ ॥ एतदेवाभिनयेनाह ॥ श्रियो लक्षणो यस्योरां वक्षः निवासः ॥ यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौंदर्यं नि  
तपानां यपात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः ॥ सारं श्रीकृत्स्नं गायंतीति सारंगभक्तास्तेषां यस्य पदांबुजं निवासस्तं नि

श्रीसाराणां नदशरतिर्पर्वणान्वयः ॥ ३१ ॥



नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिः संसारप्रतीतेः कथं भवान् अवतीर्ण इत्युच्यते तत्राह ॥ उहमेति द्वाभ्यां यासां उहमः गभीरे  
यो भावो मिप्रायः तस्य पिशुनः शुचकोऽमलो वल्गुः सुंदरो हासो व्रीडावलोकश्च ताभ्यां निहतश्चमद्वः श्रीमहादेव  
पि संमुद्यतज्जयाचापं पिताकं अजहत् ॥ अथ वा ताडितो महतो पिजगद्विजयी संमुद्येति कर्तव्यतामूढः सन् धनुर्ल  
ज्जयाजहौ ताश्च प्रमदोत्तमाः कामविजयिन्योपि एवं प्रभावायोः स्त्रिय इत्येतावद्विवक्षितं ॥ यद्वा भगवता मोहिनीरूपेण  
महेशोपिमोहित एव ॥ एताश्च तादृग्विलासा एवेति तथोक्तं ॥ ताः कुहकैः कपटैः विभ्रमेर्यस्येंद्रियं मनः विमथितुं न शक्नु  
मथितुं शक्ताः ॥ ३७ ॥ तं श्रीकृष्णं अयं प्राकृतो लोकः आत्मोपम्येन स्वसादृश्येन संगिनं मत्तुजं मन्यते ॥ अत्र हेतुः ॥ दृष्टवानं

उहमभावपिशुनामलक्लृप्तासुव्रीडावलोकनिहतोसदनोपियासां॥संमुखचापमत्तहात्प्रमहे  
तमास्तायस्येन्द्रियविमर्षितुंकुहकैर्नशेकुः॥३७॥तमयमन्यतेलोकोत्तसंगमपिसंगिनं॥आ  
त्मोपग्येनमनुजंवातृत्वात्तयतोबुधः॥३८॥एतदीशानमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः॥नयुज्यते  
सदात्मस्थैर्यथाबुद्धिस्तदाश्रया॥३९॥

याप्रियमाणं मनुष्यबुद्ध्यापारंकुर्वंतं यतो यमबुधः॥ अतत्त्वज्ञः॥ ३८॥ कुत इत्यपेक्षायामैश्वर्यलेक्षणमाह॥ एतदिति  
दिशस्येति न एश्वर्यमेतदेव॥ किंतु प्रकृतिस्थोपितस्यागुणैः सुखदुःखादिभिः सहान युज्यते इति यत्॥ यथा आत्म-  
स्थेः आनंदादिभिः आत्माश्रयापि बुद्धिर्न युज्यते तद्वत् वेधमेव दृष्टांतो वा॥ आत्मस्थेः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथा बु-  
द्धिर्युज्यते॥ एवं वा असदात्मा देहः तत्र स्थेर्गुणैः तदाश्रयापि बुद्धिः तदुपाधिजीवो युज्यते एवं प्रकृतिस्थोपित ऊ-  
र्णेन युज्यते इति यत्॥ एतदीशानमीशस्येति॥ ३९॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥



अथातं दर्शत्सर्वमात्मनावुद्ध्यापरिरेभिरे॥ ततो दृष्टिभिः॥ ततः समीपमागतं आत्मजैः पुत्रैर्गृहीतकं तमा  
लिंगितवत्प्रत्यर्थः॥ अत्र हेतुः दुरंतभावाः अतिगंभीराभिप्रायां तदा च तत्तासां नेत्रयोः॥ निरुद्धमप्येव वाच्यं वै  
कृत्वात्॥ वैवश्यात्॥ आस्रवतर्पसुप्राव॥ अतएव धैर्यहान्या विलज्जतीनां॥ हे भृगुवर्यचित्रं शृण्वति॥ ३३

तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावाः परिरेभिरेपतिं॥ निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्वि  
लज्जतीनां भृगुवर्यवैकृत्वात्॥ ३३॥ यद्यप्यसौ पाश्चात्तोरहोगतस्तथापि तस्यां द्वियुगं न व  
नवं॥ पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापियच्छ्रीर्न जहाति कर्हि चित्॥ ३४॥ एवं नृपाणां  
द्विति भारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां॥ विधाय वैरं श्वसनो यथा नलं मिथो  
वधेनोपरतो निरायुधः॥ ३५॥ स एष नरलोके सिन्धवतीर्णः समायया॥ रे मे स्त्रीरत्नकूटस्थो  
भगवान्प्राकृतो यथा॥ ३६॥

पाश्चात्तः समीपस्थः॥ तत्रापरिहोगतः॥ एकांते प्रवर्तते स्म॥ पदे पदे प्रतिक्षेपं न वनवमेव॥ अत्र के सुत्यन्यायः  
का विरमेतेति॥ चलाच्चलसभावापि॥ ३४॥ उक्तं श्रीकृष्णचरितं संचिप्याह॥ एवमिति ह्यभ्याक्षिते भारियजन्म  
येषां॥ अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्तं सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषां॥ श्वसनो वायुर्वेणानां॥ अन्योन्यं संधर्षेण नला  
विधाय मिथो दाहेन यथोपशाम्यति॥ तद्वत्॥ ३५॥ स्त्रीरत्नकूटस्थः॥ उत्तमस्त्रीकदंबस्थः॥ ३६॥ ॥ ५५ ॥



भा० प्र०  
५६

निःस्पृहस्यापि राज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहात्तादृक्पौत्रः समजनीतिवक्तुं तस्य श्रीकृष्णे भक्त्युद्देकमाह ॥ अपीपल  
दिति त्रिभिः ॥ पितृवदपीपलत्तपालया मास ॥ ४ ॥ क्रतवस्तदुपाजितलोकाश्च ॥ ५ ॥ स्मरस्यार्हाः ॥ सुराणां सु  
हृणीयास्ते संपदादयः ॥ कामाविषयाः राज्ञः ॥ किमुदं प्रीतिमधिजर्कुरत्तु कृतवन्त इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुः

सूत उवाच ॥ अपीपलदुर्मराजः पितृवद्रंजयन् प्रजाः ॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपा  
दानुसेवया ॥ ४ ॥ संपदः क्रतवो लोकामहिषीभ्रातरौ महौ ॥ जंबूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं  
गतं ॥ ५ ॥ किं ते कामाः स्मरस्यार्हा सुकुंदमनसो द्विजाः ॥ अधिजर्कुरमुदं राज्ञः क्लृप्तस्य यथेत  
रे ॥ ६ ॥ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनंदन ॥ ददर्श पुरुषं कंचिद्दृष्ट्यमानोऽस्रतेजसा ॥ ७ ॥  
अंगुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनं ॥ अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतं ॥ ८ ॥

सुकुंद एव मनो यस्येति ॥ क्लृप्तस्य च नैकमनसः ॥ यथा इतरे स्रक् चंदनादयो प्रियं न कुर्वन्ति तद्वत् ॥ द्वि  
प्रस्तुते माह ॥ मातुरिति ॥ ७ ॥ पुरटं सुवर्णं स्फुरत्पुरटं मौलिर्यस्यास्ति तं ॥ व्रीह्यादिभ्यश्चेति न प्रत्ययः ॥ अपी  
च्यं ॥ अतिसुंदरं दृश्यते इति दर्शनं रूपं यस्य ॥ तडिद्वाससीयस्येति ॥ श्याममिति च पदाभ्यां विद्युद्भूषितमे  
घोपमासूचिता अच्युतं ॥ अविकारं ॥ ८ ॥



तत्पत्न्योपितस्यतत्तनजानतीत्याह॥ तं स्त्रैण आत्मवशं परहः एकाते अनुव्रतं अनुव्रतं च मे निरे॥ भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमिय  
ज्ञानमहिमाजातं तद्व्याह॥ ईश्वरं तत्र तं मतयः॥ अहं वृत्तयो यथा स्वाधीनस्य धर्मयोगिनं मन्यते तद्वत्॥ यथा यथा तासां  
मतयः कल्पनाः तथा तमीश्वरं स्त्रैणादिरूपं मे निरेत्यर्थः॥ ४०॥ इति प्रथमे कादशः॥ ११॥ पुरोक्तं यत्प्रसंगादौ लिखितं  
दिविस्तरं॥ द्वादशोत्तदेवाय परीक्षितं जन्मवर्णनं॥ १॥ परीक्षितोऽयं जर्षजन्मकर्मविलापनं॥ संस्था च पांडुपुत्राणां वस्ये

तं मे निरेवत्तामहाः स्त्रैण चानुव्रतं रहः॥ अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा॥ ४०॥ इति श्रीमद्भाग  
वते महापुराणे प्रथमस्कंधे कादशोऽध्यायः॥ ११॥ शौनक उवाच॥ अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन  
ब्रह्मशीर्षोरुतेजसा॥ उत्तराया हतोगर्भ ईशो नाजीवितः पुनः॥ १॥ तस्य जन्महाबुद्धेः कर्माणि  
च महात्मनः॥ निधनं च यथैवासीत् प्रेत्य गतवान्यथा॥ २॥ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि  
मन्यसे॥ ब्रूहि नः श्रद्धधाना नां यस्य ज्ञानमदाच्छुकः॥ ३॥

कस्मकच्योदयमिति प्रतिज्ञाय पांडव  
नां राज्यस्थितिरुपाद्वातरूपासप्रसंगं स प्रमाध्यायमारभ्य निरूपितं॥ इदानीं मोघोद्वातिकमुक्तानुवा  
दपूर्वकं पृच्छति॥ अश्वत्थाम्नेति॥ उपसृष्टेन विसृष्टेन॥ तस्य जन्म इत्यादि ब्रूहि इत्युत्तरेणान्वयः॥ १॥ स परी  
क्षितोऽयं देहं त्यक्त्वा॥ २॥ प्रार्थयेन त्वाज्ञापयामीत्याह॥ गदितुं यदि मन्यसे अनुग्रहेण तर्हि ब्रूहीति॥ यस्य ज्ञानम

म३  
इति प्रवक्ष्यामि



भा. प्र. ५७ हे पौरुषं युरुणं पुरुवंश्यानां ॥ १५ ॥ मृत्के मृदे अस्मिन् प्रजातं तौ द्वे न कथं भूतेन अप्रतिघातेन दुर्निवारेण ॥ सं  
स्थानां उदये युधिगते सति वीऽनुग्रहा र्थाय यस्मात् प्रभवन्नशीलेन श्रीमहाविष्णुना रातो दत्तः ॥ १६ ॥ तस्मात्सोके  
विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति ॥ महाभागवतश्च ॥ गुणैर्महान् भविष्यति ॥ नात्र संदेह इति तं राजानं ब्राह्मण ऊचुरि

तमचुब्राह्मणस्तुष्टाराजानं प्रश्रयानतं ॥ एष ह्यस्मिन् प्रजातंतौ कुरु रणं पौरवर्षभः ॥ १५ ॥ देवेना  
प्रतिघातेन मुक्ते संस्था मुपेयुषि ॥ एतैवोऽनुग्रहाय विष्णुना प्रभविसुना ॥ १६ ॥ तस्मान्ना  
स्मा विस्मुरातरतिलोके वृक्षवाः ॥ भविष्यति न संदेहो महाभाग वतो महान् ॥ १७ ॥ युधिष्ठिर  
उवाच ॥ अयं पदं श्रुत्वा न राजर्षी न पुण्यश्लोकान् महात्मनः ॥ अनुवर्तितास्विद्यशसासाधुवादे  
न स तमाः ॥ १८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ पार्थ प्रजाविता साक्षादिह्वाकुरि वमानवः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसं  
धश्च रामोदाचारि र्यथा ॥ १९ ॥ एष दाता शरण्यश्च यथा द्यौः शीतः शिविः ॥ यशोवितनितस्वा  
नो दौष्टंति रिवयं ज्वनां ॥ २० ॥

तित्रयाणामन्वयः ॥ १७ ॥ महाभागवतोभविष्यतीत्युक्तेहृष्टः पृच्छति ॥ अपिस्वित्साधुवादेनयशसामकीर्त्या  
अनुवर्तिताभविष्यतिपूर्वोस्यैवातः परमप्यनुषंगः ॥ १८ ॥ प्रजानामवितारकः ॥ मानवः मनोः पुत्रः ब्राह्म  
णेषुहितः ॥ सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामोयथा ॥ १९ ॥ उशीनरदेशाधियतिः शिविः ॥ येनश्रेयायस्वमांसंदत्त्वाशर  
ण्यागतः कपोनोरहितः ॥ स्वानांज्ञातीनायज्वानांचयशोविस्तारकोदोष्कंतिर्भरतइव ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५२९



तमंदाहोत्रीर्यात्कांचनं तन्मयेकुंडलियस्य ॥ सतजाहं क्रोधाद्रक्तनेत्रं ॥ अहोमद्रक्तस्यापि गर्भे ब्रह्मास्त्रादिपीडेति संरंभाद  
त्यारक्तनेत्रमिति भावः ॥ ९ ॥ अस्त्रतेजोविधमंतं विनाशयंतं नीहं हिमंगोपतिः सूर्य इव संनिकर्षे समीपे ददर्श दृष्ट्वा च अ  
सौकरतिपर्यंतं वितर्कितवान् ॥ १० ॥ अमेयात्मा कथं तद्विधृतवान् इत्यतर्क्य रूपः धर्मगोपायतीति धर्मगुणदशमा  
समासपरिच्छेदस्य तस्य मिषतः पश्यतः यत्र दृष्टः तत्रैवांतर्हितः ॥ न त्वन्यत्र गतः यतो विभुः सर्वगतः ॥ ११ ॥ उदकः उत्तरं फलं

श्रीमदीश्वरतुर्वाकुंतप्रकांचनकुंडलं ॥ सतजाहं गदापाणिमात्मनः सर्वतोदिशं ॥ ९ ॥ परिभ्रमंतमुत्क  
र्षं भ्रामयंतं गदामुद्रुः ॥ अस्त्रतेजः स्वगदा नीहारमिव गोपतिः विधमंतं संनिकर्षे पर्यंतं कइत्यसौ ॥ १० ॥  
विधयतदमेयात्मा भगवान् धर्मगुविभुः ॥ मिषतो दशमासस्य तत्रैवांतर्ह्ये हरिः ॥ ११ ॥ ततः सर्वगलोदके सा  
तुकूलग्रहादये ॥ जज्ञे वंशधरः पांडुरर्भ्यः पांडुरिवौजसा ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतमनो राजा विप्रैर्द्वैम्यकृपादिभिः  
जातकं कार्यामासवाचयित्वा च संगलं ॥ १३ ॥ हिरण्यं गंगामहीग्रामान् हस्त्यश्वान् पतिर्वरान् ॥ प्रादात्सर्वं  
च विप्रैर्भ्यः प्रजातीर्थे सतीर्थे वित् ॥ १४ ॥

सर्वगुणानुत्तराधिक्यसत्त्वकेलमेतद्वहेतुः ॥ अनुकूलैरन्यैर्ग्रहेः सहितानां शुभग्रहाणां मुद्रयो यस्मिन् ॥ १२ ॥ जातकं जातक  
र्ममंगलं पुण्याहं ॥ १३ ॥ वरान् श्रेष्ठान् स्वर्णशोभनमन्त्रं च तीर्थं विद्वान् कालज्ञः ॥ यावन्मृच्छियते नालं तावेना प्रीतिस्तकं ॥ वि  
त्तेनालेततः पश्चात्सत्त्वकं तु विधीयते इति वचनात्ततः पूर्वप्रादात् ॥ आमानं वा प्रजातीर्थं पुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले ॥ पुत्रजाते व  
त्तिपाते वा तत्प्रादत्तं भवति चाक्षयं ॥ इति स्मृतेः ॥ देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मना ॥ आयांति हि नृपश्चैव पुण्याहमिति

॥ १४ ॥



ਜਾ० ਪ੍ਰ०

परीक्षित्तिनामनिर्वृत्तिस एष इति ॥ यद्यस्मात्प्रभुः समर्थः सन् गर्भे दृष्टं पुरुषं अनुध्यायन् ॥ इह दृश्यमानेषु  
नरैषु मध्ये सर्वमेव नरं परीक्षेत ॥ अयमसौ भवेदिति नो वा इति विचारयेत्तः परीक्षित्तिरव्यातः ॥ सर्वदृष्टमिति  
वा पाठः ॥ ३० ॥ मुक्तं मुक्तपक्षे प्रसिद्ध उदुपोः न्वहं यथा काष्ठाभिः पञ्चदश कलाभिः ॥ आर्य्यमाणो वर्द्धते ॥ एवं पितृ  
भिः पुत्रिष्ठिरादिभिः कामैश्चतुःषष्टिकलाभिश्चा र्य्यमाणो वर्द्धते ॥ ३१ ॥ पूर्वमेव कृष्योक्तान् ॥ अश्वमेधान्त्वा

स एष लोके विख्यातः परीक्षित इति यत्प्रभुः ॥ गार्भदृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह ॥ ३० ॥ स राज  
सुत्रो वदधे आमुष्मुक्ते इवोदयः ॥ आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सो नृहं ॥ ३१ ॥ यत्समा  
शोभ्य मेधेन ज्ञातिद्रोहजिह्वां सया ॥ राजालब्धधनो दध्यौ नान्यत्र करदंडयोः ॥ ३२ ॥ तदाभिप्रे  
तमालस्य भ्रातरोऽप्युतवोदितोः ॥ धनं प्राहीणमाजद्रुदीच्यां दिशि भरिणः ॥ ३३ ॥ तेन संभृतं संभा  
रो लब्धकामो युधिष्ठिरः ॥ वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतीयज्ञैः समयजङ्घरं ॥ ३४ ॥ आहूतो भगवान् रा  
जा याजयित्वा द्विजैर्नृपं ॥ उवासकतिचिन्मासान्सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ ३५ ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः  
कृष्णया सह वैधुभिः ॥ ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन्सां गुनोयदुभिर्वृतः ॥ ३६ ॥ वसरे स प्रकारं कथयति ॥ ज्ञाति

द्रोहस्य हतुमिष्टयायस्यमाणः करदंडयोरन्यत्र ताभ्यां विना न लब्धनीदध्यौ चिंतयामास करदंडस्य परि  
जनभरणमात्रोपलीणत्वात् ॥ ३२ ॥ प्रहीणं मरुतस्य यज्ञेत्यक्तं सुवर्णपात्रादिकमानितवंतः ॥ ३३ ॥ संभृतसं  
संभारः ॥ संपादितयज्ञोपकरणः ॥ भीतो ज्ञातिद्रोहान् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प ॥ १२ ॥ ११ ॥ १० ॥ ९ ॥ ८ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ५ ॥ ४ ॥ ३ ॥ २ ॥ १ ॥

५८



अर्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोः ॥ २१ ॥ हिमवानिव सतां निषेधः ॥ अनन्यगतिकत्वेन वसुधैव तितित्सु ॥ चमिता प्रीत्या  
मातापितरविव सहिष्णुः ॥ २२ ॥ पितामहो ब्रह्मा तेन समः ॥ साम्ये समत्वे रमाश्रयो हरिः ॥ २३ ॥ सर्वैः सद्गुणैर्ध

धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चाज्जुनयोर्द्वयोः ॥ कुताश इव दुर्दृष्टः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २४ ॥ मृगेंद्र इव  
विक्रान्तो निषेधो हिमवानिव ॥ तितित्सुर्वसुधेवासौ सहिष्णुपितरविव ॥ २५ ॥ पितामहसमः सा  
म्ये प्रसादे गिरि शिपमः ॥ आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ २६ ॥ सर्वसद्गुणमाहात्म्ये एष  
कल्मसनुव्रतः ॥ रतिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ २७ ॥ धृत्या वलिसमः कस्मै प्रह्लाद इव  
सद्गुहः ॥ आहतैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः ॥ २८ ॥ राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथ  
गामिनां ॥ निगृहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २९ ॥ तद्देवात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोऽपसर्जिता  
त् ॥ प्रपत्य ते उपश्रुत्य मुक्तसंगः पदं हरेः ॥ ३० ॥ जिज्ञासितात्मया यात्मानो मुनेर्याससुता हसौ ॥ हितै  
र्देवैः पंगवायां यास्यत्पद्मकृतो भयं ॥ ३१ ॥ इति राज्ञ उपादिश्य विप्राजातककोविदाः ॥ लब्धोपचितयः

सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकानुगृहान् ॥ ३२ ॥  
माहात्म्यं तस्मिन् श्रीकृष्णतुल्यः ॥ ३३ ॥ स त्रभद्रो गृहः अभिनिवेशोऽहर्ता कर्ता ॥ ३४ ॥ राजर्षीणां जनने जयादीनां ॥ ३५ ॥  
द्विजपुत्रेण प्रेरितो तद्देवात् आत्मनो मृत्युं उपश्रुत्य हरेः पदं प्रपत्य ते भजिष्यति ॥ ३६ ॥ ततश्च जिज्ञासितमात्मनो यथात्म्यं

अर्जुनोऽपि यदयं पदं यथास्मति  
अर्जुनोऽपि यदयं पदं यथास्मति  
॥ ३६ ॥



भा० प्र०  
५२

विरहेण यदौक्तं गतेन कातरा विवशाः ॥ ६ ॥ यद्विणोद्यपत्यानियथातिस्नेहेन पक्ष्वायया वर्धयंति तद्व  
तयुष्मात्पक्ष्वायया समेधितानः ॥ अस्मान् किं स्मरथ समेधित ॥ त्वमेवाह ॥ विपद्गणान् यस्मा  
न्मोचिताः स्म ॥ ८ ॥ वयुष्माभिः कया वृत्त्या वर्तितं देहवृत्तिः कृता ॥ कानिच तीर्थादीनि सेवितानीति ॥ ९ ॥

समुद्युः प्रेमवाष्पोऽयं विरहौक्तं गृकातराः ॥ राजा तसर्हयां चक्रे कृतासनपरिग्रहं ॥ ६ ॥ तं भु  
क्तवन्तमासीन् विश्रान्तं सुखमासते ॥ प्रश्रया वनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वतां ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर  
उवाच ॥ अपि स्मरथ नो युष्मात्पक्ष्वायया समेधितान् ॥ विपद्गणादिषां गत्या देमोचिता य  
त्समावृत्ताः ॥ ८ ॥ कया वृत्त्या वर्तितं वश्ररुद्रिः दिति मंडलं ॥ तीर्थानि तत्र मुख्यानि सेविता  
नीह भूतले ॥ ९ ॥ भवद्दिधाभागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो ॥ तीर्थी कुर्वन्ति तीर्थानि स्वांतस्थे  
नगदाभूता ॥ १० ॥ अपि नः सुहृदस्मात्तवाधवाः कस्मदेवताः ॥ दृष्ट्वा श्रुतावायदवः स्वपुण्यां  
सुखमासते ॥ ११ ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वतस्तस्मै वरुणायत ॥ यथानुभूतं क्रमशो विनायदुकुल  
तयं ॥ १२ ॥ नन्वप्रिये दुर्विषहं नृणोऽयमुपस्थितं ॥ नावेदयेत्स करुणो दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥  
भवतां च तीर्थी दनं न स्वार्थं किंतु तीर्थी नुग्रहार्थमित्याह ॥ मत्स्निजनसंपर्केण तीर्थानि मलिनानि सन्ति ॥ सन्तः  
पुनः स्वयं तीर्थी कुर्वन्ति ॥ स्वांतं मतः तत्र स्थेन स्वस्यांतः स्थितेनेति वा ॥ १० ॥ अपि किं सुखमासते भवद्भिः कापि दृष्ट्वाः

कृतं वा ॥ ११ ॥ यदुकुलसंयोजनकारणमाह ॥ १३ ॥

५३



इति श्री प्रथमे द्वादशोऽध्याये ॥ १२ ॥ निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या त्रयोदशोऽध्यायः ॥ उक्तः पौत्राभिषेकेण वत्सराजो महो  
दयः ॥ १ ॥ इदानीं परीक्षितः कलिमिश्रहादिकर्मणि कथयिष्यन् विदुरागमने धृतराष्ट्रस्य नाम ॥ ततोऽर्जु  
नागमने ततः पांडवप्रस्थानं च निरूपयति त्रिभिर्ध्यायैः ॥ गतिं हरितं यात्मगत्या अवाप्तं विविक्षितं चातुमि

इति श्री महाभारते महापुराणे प्रथमस्कंधे नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ विदु  
रस्तीर्थयात्रायां मैत्रेया दात्मनो गतिं ॥ सात्वागादास्तनपुरंतया वाप्तं विविक्षितं ॥ १ ॥ यावत्  
कृतवान् प्रश्नान् तत्ताकोषारवाग्रतः ॥ जाते कभक्तिर्गोविंदे तेभ्यश्चापरममहं ॥ २ ॥ तं वंधुमा  
गतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः स हानुजः ॥ धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥ गंधारी द्रौपदी  
ब्रह्मन्सुभद्रा चोत्तरा कृपी ॥ अन्याश्च जामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ॥ ४ ॥ प्रत्युज्जम्ब  
ः प्रहर्षेण प्राणं तन्वद्वागतं ॥ अभिसंगम्य विधिवत्परिषंगामिवाद नैः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ सर्वयेन ॥ तदेवाह ॥ यावत्तः कर्मयोगव्रतादिविषयान् प्रश्नान् प्रथमं कृतवान् ॥ कौषारवस्य मैत्रेयस्य पुरतः पश्चा  
च्चिचतुरः प्रश्नार्थेन तन्मात्रेण गोविंदे जाते कभक्तिः कृतार्थः सन् ॥ तेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपरममपरं न जिज्ञासितवा  
न ॥ ॥ सजः सजयः शारद्वतः कृपः ॥ ३ ॥ कृपी द्रोणभाष्या जामये ज्ञातिभाष्याः च अन्याः स्त्रियः ॥ ४ ॥ प्राणं तन्वद्वागति  
कृतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः ॥ प्राणे सन्ने सति तन्वः करं प्रादयो निश्चया भवन्ति ॥ पुनस्तस्मिन्नाविर्भते यथोक्तिं

॥ ३ ॥



॥३०॥

[illegible]



श्रेयस्कृतं तत्त्वमुपदिशत ॥ १४ ॥ ननु शूद्रोऽसौ कथमुपदिशेत् ॥ न ह्यसौ शूद्रः यमस्तद्रूपेण सीत् ॥ किंतु कारणां यमेव  
 जागते ॥ असुत्रको दंडधर इत्यपेक्षायामाह ॥ अविभ्रदिति धृतवानित्यर्थः ॥ मांडव्यशापात् ॥ कचिच्चौराननुधाकं  
 राजभट्टा मांडव्यस्य रूपेस्तपश्चरतः समीपे ते तान् प्राप्य तेन सह निवध्यानीयराज्ञे निवेद्य तदाज्ञां सर्वान् शूलमा  
 रोपयामासुः ॥ ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादयामास ॥ ततो मुनियमंगत्वा कुपित उवाच ॥ कस्मादेहं

कंचित्कालमथावासीत् सकृतो देववत्सुखं ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृतं सर्वेषां प्रीतिमावहन ॥ १४ ॥  
 अविभ्रदर्यमादंडं यथावदंघकादिषु ॥ यावद्धारं शूद्रं तं शापाद्वधे शतं यमः ॥ १५ ॥ युधिष्ठि  
 रेलव्यराज्योदष्टापोत्रं कुलंधरं ॥ भ्रातृभिलोकपालाभैर्मुकुंदे परयाश्रिया ॥ १६ ॥ एवं गृहेषु  
 सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ॥ अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥ विदुरस्तदभिप्रेत्य  
 धृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतं ॥ १८ ॥ प्रतिक्रियानयस्येदकुतश्चि  
 त्कर्हिचित्प्रभो ॥ स एष भगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः ॥ १९ ॥

शूलमारोपित इति ते नोक्तं ॥ त्वं वात्येशल  
 भेकुशाग्रेण विध्यक्रीडितवानिति ॥ तच्छ्रुत्वा मांडव्यस्तं शापात् ॥ वात्येऽज्ञानतो मे महंतं दंडं यत्स्वकारितवान् ॥ अतः शूद्रो  
 भवेति ॥ १५ ॥ इदानीं राज्यापकर्षे निगमयति ॥ युधिष्ठिर इति ॥ कुलंधरं वंशधरं ॥ १६ ॥ तदीहया सह व्यापारं प्रमत्ता अत्य  
 क्रामत ॥ आयुः कालोति कांतः ॥ यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः ॥ १७ ॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ १८ ॥ ननु ततः प्रतीकारः क्रियता किं

निरूपयितुं उक्तं २

प्रतिक्रियेत्येति सर्वेषां प्रीतिः ॥ यः प्रतिक्रियेत्येति सर्वेषां प्रीतिः ॥ १५ ॥  
 यत्तेषां मपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ब ३



अकृतप्रज्ञे मंदमत्तौ मयि शमलं अपराधं आशंसमानः भार्यया सह ॥ ३२ ॥ यौ शरत्तांतौ रतः स्यान्नात्कगतौ ॥ ३३ ॥ कृपया स्नेह  
वैकल्यात्तिपीडित आत्मेश्वर ॥ धृतराष्ट्रं अवधारणः अपश्यन् विरहकर्षितश्च सतः संजयः न प्रत्युत्तरमाह ॥ ३४ ॥ आत्मना  
बुद्ध्या आत्मानं मनो विषम्य धैर्यं युक्तं कृत्वा ॥ प्रबोध्यत राघुस्य गंधार्थ्याश्च ॥ ३५ ॥ व्यवसितं निश्चयं ॥ यतो सुषितः वंचितोऽस्मि

अंगचहतपुत्रार्तो पितृव्यः कृगतः सुहृत् ॥ अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबंधुः स्वभार्यया ॥ आशंसमानः शमलंगंगा  
यांदुःखितोऽयतन ॥ ३६ ॥ पितर्युपरते पांडौ सर्वान्नः सुहृदः शिष्यन् ॥ अरसतां व्यसनतः पितृव्यौ कृगता  
वितः ॥ ३७ ॥ सत उवाच ॥ कृपया स्नेहवैकल्यात्सतो विरहकर्षितः ॥ आत्मेश्वरसचक्षारो न प्रत्याहा  
तिपीडितः ॥ ३८ ॥ विमृज्या प्रणिपातिभ्यां विषम्यात्मानमोत्तमा ॥ अजातशत्रुं प्रत्युच्ये प्रभोः पाद  
वत्सुस्मरन् ॥ ३९ ॥ संजय उवाच ॥ नाहं वेदव्यवसितं पित्रोर्वैः कुलवर्द्धन ॥ गंधार्थ्याश्च महाबाहो मु  
षितोऽस्मि महात्मभिः ॥ ४० ॥ अथाजगाम भगवान्नारदः सहतुं वरुः ॥ प्रत्युत्थायाभिवाद्या हसन्नुजोः  
भ्यर्चयन्मुनिं ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं वेदगतिं पित्रोर्भगवन्कृगता वितः ॥ अंगचहतपुत्रा  
र्तो कृगता च तपस्विनी ॥ ४२ ॥

३६ ॥ एवं किंचित्कालं शोचति तस्मिन् ॥ अथ नारदश्चाजगाम ॥ अत्रास्तिके चित्युक्तके पागान्तरम् ॥ तदुल्लं  
घ्ययत्संप्रदायं व्याख्यायते ॥ शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाह ॥ राजन त्वभ्यर्चयन् तत्कुतः शोकाक्रांतः क्रोधाविष्टः प्रद्वया  
रहितपुमान् ॥ गुरुदेवद्विजातीनां पूजने न समाचरेदिति स्मृतेः ॥ ४३ ॥ नाहं वेदवेदि ॥ ४४ ॥ राम राम राम राम राम



त्वंतुनरोत्तमोनाभः अतश्चानीधीरोभवेत्याह ॥ अथेति ॥ अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः ॥ गुणान्धैर्यदयादीन्  
विकर्षेति आच्छिन्नतीति तथा ॥ २७ ॥ आजमीढः ॥ अजमीढवंशजः ॥ प्रज्ञाचक्षुः ॥ अंधः ॥ एवं बोधितः सन् द्रष्टुमिच्छति ॥  
तदा द्वाते ॥ अत्रासंदर्शितः ॥ अध्यावनमोक्षयोर्मार्गो यस्य सः ॥ २८ ॥ सुवत्सलस्य पुत्री गंधारी सा धीसुशीला हिमालयप्र

अथोदीचीं दिशं यातुं स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतोऽर्वाक् प्रायशः कालः पेसां गुणविकर्षणः ॥ २९ ॥ ए  
वं राजा विदुरेणानुज्ञेन प्रज्ञाचक्षुर्वोधितः आजमीढः ॥ छित्वा से ॥ पुत्रे हपाशान् द्रष्टुमिच्छति ॥ अत्र  
मभ्रातृसंदर्शिता ध्या ॥ २८ ॥ पतिं प्रयातं सुवत्सलस्य पुत्री पतिव्रता चानुजगाम सा धी ॥ हिमालयं  
न्यस्तदंडुप्रहर्षे मनस्विनामिव सत्संप्रहारम् ॥ २९ ॥ अजातशत्रुः कृतमैत्रो कृतान्मिर्विप्रान्नत्वाति  
लगाभमिरुक्तेः ॥ गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय न चापश्यत्पितरौ सौवर्लीच ॥ ३० ॥ तत्र संजयमासी  
न पप्रच्छोद्दिग्दमानसः ॥ गावत्वाणामेकं न स्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥ ३१ ॥ ॥

यातं ॥ पतिमनुजगाम ॥ ननु कथं सा सुकुमारी हिमाद्रिदुःखवकुलं हिमवंतं गता अत आह ॥ न्यस्तदंडानां  
प्रहर्षो यस्मिन् ॥ तंदुःखदमपिकेषां चित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः ॥ मनस्विनां शृणुणां युद्धे सत्ततीव्रः प्रहा  
रो यथा ॥ पागंतरे सत्संप्रहारं युद्धं यथेति ॥ २९ ॥ कृतमैत्रं मित्रं देवतं संध्यावंदनं येन ॥ नत्वा संपूज्य पितरौ विदुर  
धृतराष्ट्रो ॥ ३० ॥ हे गावत्वाणो ॥ गावत्वाणस्य पुत्रसंजय ॥ ३१ ॥



भा० प्र०  
६२

तत्र त्वदेहतसोपावृत्तिरित्येतत्तावन्नास्तीत्याह॥ कालो गुणसौभकः॥ कर्मजन्मनिमित्तं॥ गुणउपादानं॥ तदधीनं पांच  
भौतिकः॥ जडः॥ तद्विभागेन नाशवांश्च॥ सर्पगुस्तो जगरगितः॥ यथा अन्यान्तरक्षिततद्वत्॥ ४५॥ ईश्वरेण विहिता वृत्तिश्च  
सर्वतः सुतु भवेत्याह॥ अहस्तानि पञ्चादीनि॥ अयदानि तृणादीनि॥ तत्र तेषु अहस्तादिषु अपि फलानि अल्पानि  
वैजीवः सर्वोपि सर्वस्य जीवन्॥ जीविका॥ ४६॥ एतेनैव सर्वतो मृत्युग्रासत्वं बोद्धं॥ मोहनिवृत्त्यर्थं ह्येतस्यावस्तुत्वं  
आह॥ तदिदं॥ अहस्तसहस्तादिरूपं जगत्सहस्रं भगवानेव न ततः पृथक्॥ सच एक एव न तु नाना॥ न तु स जातीयविजा  
कालकर्मगुणाधीनो देहो यं पांचभौतिकः॥ कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पगुस्तो यथापरं॥ ४५॥ अहस्ता  
नि सहस्तानामपदानि चतुष्पदा॥ फलानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवन्॥ ४६॥ तदिदं भगवान्  
राजन्मेक आत्मा तानां स्वदृक्॥ अंतरेनेतरोभाति पश्यतं माययोरुधा॥ ४७॥ सोऽयमद्य महाराज भग  
वान्भूतभावनः॥ कालरूपो वतीरेण्यमभवाय सुरद्विषां॥ ४८॥ निष्पादितं देवकृत्यमवशं प्रतीक्षते  
तावद्यमवेक्षध्वं भवेद्या वरिहेश्वरः॥ ४९॥  
तीयभेदप्रत्यक्षे कुत एतत्तत्राह॥ आत्मनो॥ भोक्तृणां स्वरूपं अतो न स जातीयभेदः॥ अंतरेनंतरश्च॥ अन्तर्वत्सिन्भोक्तृभो  
क्तरूपश्च भाति॥ अतो न विजातीयभेदोपि॥ न तु एकः कथं तथा प्रतीयते अत आह॥ मायया वदुधातं पश्येति॥ ४७॥ का  
सावस्तीह शो महामाया वीह्वारकायामित्याह॥ सोऽयमिति॥ अस्या भूमौ॥ अभवाय नाशाय॥ ४८॥ तदिह श्रीकृष्णोऽस्ती  
त्यत्रैवास्या माकृष्या रत्याह॥ तच्च देवानां कार्यम्॥ तेन निष्पादितं॥ केवलमवशं प्रतीक्षते॥ यदुक्तं लस्य हयमिति  
हृदि स्थितो निजं धाम यास्यति॥ ततो यूयमपि गच्छतेत्यर्थः॥ तच्च भूतमपि विदुरव देव नाना वर्णयत्॥ ४९॥

६२



[illegible]

कर्णधारदवापारे भगवान् पारदर्शकः ॥ अथावभाषे भगवान् नारदो मुनिसत्तमः ॥ ३९ ॥ नारद उवाच ॥  
माकंचनपुत्रो राजन्यदीश्वरवशं जगतः ॥ लोकाः स पा लायस्य मेव हंति वलिमीशितुः ॥ ४० ॥ स संयुनक्ति  
भूतानि स एव विपुनक्ति च ॥ यथा गावो न सिप्रो तास्तं त्या वद्धो पदमभिः ॥ वाकते त्यानासमिर्वद्धावहंति व  
लिमीशितुः ॥ ४१ ॥ यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमा विह ॥ इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैव श्रेष्ठ्या नृणां  
४२ ॥ यन्मन्यस्ते ध्रुवं लोकमध्रुवं वानचोभयं ॥ सर्वथा हि न शोच्यास्तं स्नेहादन्यत्र मोहजाते ॥ ४३ ॥ तस्मा  
ज्जह्यंगवैरुच्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥ कथं त्वनाथकृपणा वने रन्मामनाश्रिताः ॥ ४४ ॥

नीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रवृत्तौ पारतन्त्र्यमुक्त्वा संयोगवियोगयोरप्याह ॥ यथेति ॥ क्रीडोपस्कराणां ॥ क्रीडासाधनानां ॥ ४२ ॥ ईश्वर  
राधीनत्वान्नशेकः कार्यरतुक्तं ॥ लोकतत्वेविचार्यमाणे निर्विषयोपशोक इत्याह ॥ यद्यदिलोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण न वे  
ति ॥ न ध्रुवनाप्यध्रुवं ॥ मुहुरहसरूपेण ॥ अनिर्वचनीयत्वेन वा उभयं वाचिज्जडांशतः ॥ सर्वथा चतुर्ध्रुविपक्षेषु ते पित्रा द  
यो न शोच्याः ॥ स्नेहादन्यत्र स्नेहावकेवलं ॥ शोके हेतुः ॥ सचाज्ञानमूल इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तस्मान्मां विना कथं ते वने रज्जिति मन

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४४ ॥



भा० प्र०  
६३

युत्यानाभावमाह ध्वसेति अंतर्गुणोभावावहिरिंद्रियविज्ञेपादाव्युत्थानं भवेत्तदुभयंतस्य ना  
स्ति यतो ध्वस्तमायागुणानामुदकः उत्तरफलवासनायस्य निरुद्धानिकारणानि चक्षुरादीनि आ  
श्रयो मनश्च यस्य अतएव निवर्तित अखिल आहारो भोग्य इंद्रियैर्विषयाहरणं वा येन सः स्या एतु रि  
ति अल आस्ते ॥ ५९ ॥ तथा भूतमप्यानेतु मुद्यतं प्रत्याह तस्येति अंतरायो विघ्नः मैवाभरित्युगमः छादसः

ध्वस्तमायागुणोदको निरुद्धकरणशयः निवर्तितारिवलाधार आस्ते स्या एतु रिवाधुना ॥ ५९ ॥ त  
स्यांतरायो मैवाभः संन्यस्ताखिलकर्मणः सवा अद्यतनाद्राजनपरतः पंचमेहनि ॥ ५९ ॥ क  
लेवरं ह्यस्य तिस्रस्तच्च भस्मी भविष्यति ॥ ५९ ॥ दह्यमानेऽग्निमिदं हे पत्युः पत्नी सहोदजे वहिः  
स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ॥ ५९ ॥ विदुरस्तु तदा श्रयं निर्शम्य कुरु नंदन हर्षशोक  
युतस्तस्मादन्तातीर्थनिषेवकः ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वाथारुहस्वर्गं नारदः सहतुं वरुः युधिष्ठिरेव च स

युधिष्ठिरं

दर्शनमपि तावत्कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह सवा अद्यतनादङ्गः ५९ सहदिक्त्वाजहाच्छुचः ॥ ६० ॥  
स्वस्वाधीनं तर्हितं दहार्थं गमिष्यामि नेत्याह तच्चेति तर्हि गाधार्या न यनाय गमिष्यामि नेत्याह पत्युर्देहं सहोद  
जं पणेशालासहितं योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिः ॥ ५९ ॥ दह्यमाने तस्य पत्नी वहिः स्थिता सती तपति मनु अ  
ग्निं वेक्ष्यति ॥ ५९ ॥ तर्हि विदुरं नयना र्थं गंतव्यमेव नेत्याह विदुरस्तु तन्निशम्य दृष्ट्वा श्रोतुः सुगत्या हवः तन्मृत्युना  
शोकं ताभ्या युक्तस्तस्मात्स्थानात् तीर्थानि सेवितुं गंतव्यं गमिष्यति ॥ ५९ ॥ शुचः शोकान् ॥ ६० ॥ राम राम ॥

६३



तदेवंशोकमवस्थां च निवार्य जिज्ञासवेतस्मे यथावृत्तं कथयति ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हिमवतो दक्षिणभा  
गे ॥ ५० ॥ पावै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गंगा सा ॥ आत्मानं स प्रधावधात् ॥ किमर्थं नाना पृथक् स प्रभिः स्त्रोतोभिः प्रवाहेः  
सप्तानां मृषीणां प्रीतये ॥ अतएव त तीर्थं स प्रस्त्रोतं वदंति ॥ ५१ ॥ अष्टांगयोगमाह ॥ स्नात्वेति चतुर्भिः ॥ तत्र  
स्नानं होमोऽभरणं च नियमानुक्ता भवस्थाने अथास्वीकारोऽभक्षः उपशान्त आत्मा यस्य ॥ विगता पु


धृतराष्ट्रः सहभात्रा गांधार्यो च स भार्यया ॥ दक्षिणे न हिमवतः ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥ स्त्रो  
तोभिः स प्रभिर्यवै स्वर्धुनी स प्रधावधात् ॥ सप्तानां प्रीतये नाना स प्रस्त्रोतः प्रवह्यते ॥ ५१ ॥ स्नात्वा न  
सर्वान् तस्मिन् द्रुत्वा चानी नृयथाविधि ॥ अभक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतैषणः ॥ ५२ ॥ जितासनो जि  
तश्वासः प्रत्याहृत्य षडिंद्रियः ॥ हरिभावनया ध्वस्तारजः सत्त्वतमो मलः ॥ ५३ ॥ विज्ञानात्मनि संयोज्य  
क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्यतं ॥ ब्रह्मरूपात्मानमाधारे घटांवरमिवांवरे ॥ ५४ ॥

५२ ॥ जितासन इत्यादिना आसन प्राणायाम प्रत्याहार उक्ता हरिभावनयेति धारणोक्ता ॥ ध्वस्तारजः सत्त्वतमो रूपाम  
लायस्येति फलतो ध्यानमुक्तं ॥ ५३ ॥ समाधिमाह ॥ विज्ञानेति ह्यभ्यासः ॥ आत्मानमहंकारास्पदं स्थूल देहाद्विद्योज्यवि  
ज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृत्य ॥ तं विज्ञानात्मानं दृष्ट्वा शाब्दो ज्यक्षेत्रज्ञे द्वेष्टुरि प्रविलाप्यतं च क्षेत्रज्ञं द्रष्टुं  
शाब्दो ज्य ॥ आधारे आश्रय संज्ञे ब्रह्मणि प्रविलाप्य यथा घटांवरं घटोपाधे विद्योज्य यथा महाकाशे प्रविलाप्यते



वेति वितर्के कस्मादेतोर्नायातीत्यहं न वेद्यि ॥ ७ ॥ अपि किं यदात्मनः ॥ आश्रीडं क्रीडासाधनं अगं मनुष्य  
नाद्यनुत्सृष्टमिच्छति सकालः किंप्राप्नोति ॥ ८ ॥ अस्माकं सर्वपुरुषार्थत्वे हेतुः श्रीकृष्णः ॥ अतस्तद्विषय  
गं विना निवृत्तं न स्यादित्याशयेनाह ॥ यस्माच्छ्रीकृष्णदेतोः ॥ एतच्चोपरिष्ठादुज्जुनः स्पष्टीकरिष्यति ॥  
लोकाश्च यज्ञकरणरूपाय स्यान्नुग्रहात् ॥ ९ ॥ अदूरत्संनिहितं नोऽस्माकं मांशंसतः ॥ १० ॥ उत्पातान्दे

गतास्त्राधुना मासाभिमसेनतवाः॥ ज्ञः॥ नायातिकस्य वाहेतोर्नाहं वेदेदमंजसा॥ अयि  
देवर्षिणादिष्टः सकालो यमुपस्थितः॥ यदात्तनोऽंगमाक्रीडं भगवानुत्तिष्ठति॥ च॥ यस्मान्नः  
संपदेशान्जं दाराः प्राणाः कुलप्रजाः॥ आसन्त्यपन्नविज्ञयो लोकाश्च यदनृग्रहात्॥ पश्येत्पा-  
तान्तरवाघ्रदिव्या नौ मान्स देहिकान्॥ दारुणान्शंसतेऽद्गरद्रयं नो बुद्धि मोहनम्॥ १०॥ उर्वक्षिता-  
हवो मद्यं स्फुरत्यंग पुनः पुनः॥ वेपथुश्चापि हृदये आरुह्य संति विप्रियं॥ ११॥ शिवैषोद्यंतमादित्य-  
मभिरोत्य नलानन॥ मामंगसारमेयो यमभिरोदित्यभीरुवत्॥ १२॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥  
हिकानाह सा र्हेश्व तुभिः॥ ऊर्वादयो वामाः स्फुरन्ति॥ वेपथुः कंपश्च हृदये वर्तते॥ एते मद्यं आगतं निहितं विप्रि-  
यंदस्य ति॥ १३॥ भौसानाह सार्धं भागां॥ शिवाक्रोष्ठी आदित्यमभिरोति॥ उद्यत्सरथाभिमुखं क्रोशति॥ अनलानन-  
अग्निं मुखिन वमंती॥ अंग हे भीम॥ मामभिलक्ष्य सारमेयः आरोति॥ प्रुतं भाषति॥ अभीरुवत्॥ निशंकम्॥ १४॥





इति प्रथमे त्रयोदशः ॥ १३ ॥ चतुर्दशे त्वरितानि दृष्ट्वा राजा विशंकितः ॥ अमृते दग्धं नाकं स्मतिरो धातमितीर्य  
ते ॥ श्री कृष्णस्य चेति ॥ चकारेण मिश्रायं ज्ञातुं ॥ १ ॥ कतिचित्सप्ततदा कालातिक्रमेऽपि ततः ॥ द्वारका  
यान आयात ॥ नागतः ॥ निमित्तानि ॥ उत्पातान् ॥ कुरुद्वहो धिष्ठिरः ॥ २ ॥ रौद्रांघोरं तदेवाह ॥ विपर्ययात् ॥

इति श्री महाभारते महापुराणे प्रथमस्कंधे धृतराष्ट्रनिर्योणेः नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सू  
त उवाच ॥ संप्रस्थिते द्वारकायां जिह्मो बंधुर्दिदृक्षया ॥ ज्ञातुं च पुण्यं श्लाकस्य कृष्णस्य च विचेष्टि  
तं ॥ १ ॥ व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदनायाततोऽर्जुनः ॥ ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरुद्वह  
॥ कालस्य च गतिरौद्रां विपर्यस्तार्तुधर्मिणः ॥ पापीयसी नृणां वातां क्रोधलोभानृतात्मनां ॥  
जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिभ्रं च सौहृदं ॥ पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनां च कल्कनं ॥ ४ ॥ कन्यावि  
कथितं तातं सुतं पित्रो रपोषकं ॥ ब्राह्मणं न वेद विमुखान् शूद्रान् वै ब्रह्मवादिनः ॥ निमित्तान्यत्यरि  
ष्टानि काले त्वनुगते नृणां ॥ लोभाद्यधर्मप्रकृतिं हृष्ट्वा वाचानुजं नृपः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ संप्रस्थि  
तो द्वारकायां जिह्मो बंधुर्दिदृक्षया ॥ ज्ञातुं च पुण्यं श्लाकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६ ॥

धर्माय स्मिन् तस्य वातां जीविकां क्रोधलोभानृतेर्युक्तश्रमायेषां ॥ ३ ॥ जिह्मप्रायं कपटवद्गलं व्यवहृतं व्यवहारं शा  
ठ्यं च न तन्मिभ्रं सौहृदं सत्यपि ब्राह्मणां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनं कलहादि ॥ ४ ॥ अत्यरिष्टानि ॥ अत्यंतमशुभानि दृ  
ष्ट्वा नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं च हृष्ट्वा अनुजं भीमम् ॥ ५ ॥ ६ ॥



अथ दः स्व ॥ २१ ॥ रातैः कला न विद्यते अन्येषु पुरुषेषु श्रीवैज्जाकुशादिशोभायेषां तैर्भगवतः पदैः हीनाभूति  
त्यहं मे म्ये ॥ २२ ॥ तस्य सजः दत्ते बंदु एनियेन तेन चेतसा चिंतयत ॥ २३ ॥ अथ या एव निपतितं तदेवाह आतु  
रुत्थादि अपा विंदून् अथ एनैत्राभां सजं तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उद्दिगं कं पितं हृदयं यस्य विष्टायं विगतं कांति

इमे जनपदाग्रामाः पुरोद्यानं कणश्चमाः ॥ अष्टश्रियो निगनं दाः किमघं दर्शयंति नः ॥ २१ ॥  
मन्यन्ते मंहोत्पाते नूनं भगवतः पदैः ॥ अनन्यपुरुषश्रीमिहीनाभूतसौभगाः ॥ २२ ॥ इति चि  
तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ॥ राज्ञः प्रत्यागमद्वहानयदुपुण्याः कपिध्वजः ॥ २३ ॥ तं पादयो  
निपतितमयथा पूर्वमातुरं ॥ अधो वदनमपविंदून् मुचंतं नयनावुयोः ॥ २४ ॥ विलोको हि  
न हृदयो विष्टायमनुजं नृपः ॥ एच्छति स्म सुहृन्मध्यं संस्मरन् नारदे रितं ॥ २५ ॥ युधिष्ठिर उ  
वाच ॥ कचिदान्नैपुण्यानिः स्वजनाः सुखमासते ॥ मधुभोजदशार्हाः सात्वतांधकवृक्षयः  
॥ २६ ॥ श्रोमातामहः कश्चित्स्वस्थासेवाः थमारिषः ॥ मातुलः सानुजः कश्चि कुशल्यानकदुंदु  
भिः ॥ २७ ॥ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहस्रजाः ॥ आसते सस्रुषाः क्षेमं देवकी प्रमुखाः स्वयं  
॥ २८ ॥

२५ ॥ स्वजनाः बान्धवाः ॥ २६ ॥ किं वक्ष्यतीति शंकया व्यवहितक्रमेण एच्छति शूर इत्यादिना ॥ मारिषः सा  
न्योभातामहः ॥ आनकदुंदुभिः वसुदेवः ॥ २७ ॥ स्वसारः परस्परं वसुदेवक्षेमं एतासां मयि क्षेमं दृष्टमेव ॥  
यगपिच्छति स्वयमिति ॥ २८ ॥



शस्तागवाद्योसांसव्यंवांसंकुर्वति॥अपरेगर्हभाद्याःप्रदक्षिणंकुर्वति॥वाहान् अश्वान्॥१३॥अथंकपोतोमृत्युसच  
कः॥उल्लुकोधूकः॥प्रत्युल्लूकः॥तत्प्रतिपक्षोभकः॥काकोवा॥कुक्कानैः॥कुसितशब्दैर्विष्मंश्रन्यमिच्छतः॥१४॥ध  
माध्रसरादिशः॥परिधयइवाग्निलोकमावृण्वति॥दिव्यान्मह॥साईद्वाभ्यां॥निर्घातोनिर्भवज्जपातः॥सनइ

शस्तांकुर्वतिमासव्यंदक्षिणंपशवोपरे॥वाहंश्चपुरुषवाघ्रलक्षयेरुदतोमम॥१३॥मृत्युदूतः  
कपोतोयमुल्लूकः॥कंपयन्मनः॥प्रत्युल्लूकश्चकुक्कानैरनिद्रेष्मन्यमिच्छतः॥१४॥ध्रमादिशः॥परि  
धयः॥कंपतेभूः॥सहादिभिः॥निर्घातश्चमहानासीत्साकंचसनइत्नुभिः॥१५॥वायुर्वातिखरस्य  
शोरजसाविसृजंस्तमः॥१६॥असृग्बर्षतिजलदावीभत्समिवसर्वतः॥सूर्य्यहतप्रभंपश्यग्र  
हमर्दंमिशोदिवि॥१७॥ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी॥नद्योनदाश्चक्षुभिः॥स  
रंसिचमनांसिच॥१८॥नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति॥नपिचंतिस्तनंवत्सान  
दुष्टंतिचमातरः॥१९॥रुदंत्यश्रुमुखागावोनदृष्यन्वृषभाब्रजे॥दैवतानिरुदंतीवसिचंतिद्युचलंति

त्ववोगर्जितानितैः॥सह॥१५॥तमोविशेषेणसृजन॥१६॥असृक्करत्तं॥ग्रहाणंमर्दंयुद्धं॥१७॥भरतानि  
रुद्रानुचराः॥तेषांगणैः॥संकुलैर्व्यामिश्रैः॥प्राणिभिः॥सहितैः॥रोदसीद्यावापृथिव्यौज्वलितेदीपेइवचपश्येतिपुन  
र्भोजनाह॥नयदतिसाई॥स्त्रिभिः॥प्राणिनांसनांसिच॥१८॥नदुद्यंतीति॥कर्मकर्तव्यौषः॥नप्रस्रवतीत्यर्थः॥

१२॥देवतानिप्रतिमाः॥३०॥



अर्चिताः सर्वे पूजिताः परमानंदं यथा भवति महापौरुषिकाः वैकुण्ठनाथानुचराः ॥ २७ ॥ यस्य पादशुभ्र  
 घणामेव मुख्यं तपश्चादिभ्यः श्रेष्ठं यत्कर्म तेन सत्यभामादयः संख्ययुद्धं श्रीकृष्णवलेन निर्जित्य तदाशि  
 षः देवभोग्यान् पारिजातादीन् वज्रायुधवल्लभाशची तस्यैव चिताः ॥ ३८ ॥ यद्वा दुर्दण्डप्रभावोपजीवि

यद्वा दुर्दण्डैर्गुणायां स्वपुण्योपद्वोऽर्चिताः क्रीडंति परमानंदं महापौरुषिका इव ॥ ३७ ॥ यथा  
 दशुश्रवणमुखकर्मणा सत्यादयो ह्यसहस्रं योषितः निर्जित्य संख्ये विदशांस्तदाशिषो  
 हरंति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥ ३८ ॥ यद्वा दुर्दण्डप्रभावोपजीविनो यदुप्रवीराद्यकुतोभयामु  
 दुः अधिकं मंत्यं धिभिर्गुणैः वलात्सभांसुधर्मासुरसत्तमोचिताः ३९ कश्चित्तेनामयं तातं भ्र  
 मते जाविभासि मे ॥ अलक्ष्यमानो वज्ञातः किं वातात्र चिरोषितः ४० कश्चिन्नाभिहितो भावैः श  
 र्वादिविरमंगलैः न दत्तमुक्तमर्थिभ्यश्चाशयाय तत्प्रतिश्रुतं ४१ नः सुधर्मा मंधिभिर्धक मंतिसा  
 गोविन्दः सुखमास्तरति गतं पंचमं श्लोकेनान्वयः ॥ ३९ ॥ इदानीं तस्यैव कुशलं पृच्छति ॥ क्विदिति षड्विः अन  
 मयं आरोग्यं न लक्ष्यमानो येन वंधुभिः सकाशात् ॥ किं वातैः प्रत्युत अवज्ञातः तिरस्त्रितः यतः चिरोषितः व  
 दुः कालं तत्र स्थितः ॥ ४० ॥ अभावैरिति छेदः प्रेमशून्यैरमंगलैः परुषैः शर्यादिभिः ॥ नाभिहितः न तोडितो सि  
 किं ॥ यद्वा ॥ अर्थिभ्यः किं मयि दास्यामीति चोक्तं किं यद्वा ॥ आशया सह यथा आशा भवति ॥ तथा दास्यामीति प्रति



आहुकः उग्रसेनः ॥ असत्युत्रोयत्र अनरवजीवनमात्रं पृष्टं ॥ अनुजश्च देवकश्च हृदीकः ॥ ससुतः कृतवर्मा  
जयंतादयः ॥ कस्मभ्रातरः ॥ २६ ॥ ३० ॥ सर्ववृत्तीनां मध्ये महारथः गंभीररथः ॥ युद्धे महावेगः वर्द्धते मोदत र  
त्यर्थः ॥ ३१ ॥ श्रीकृष्णस्य प्रपत्यानिका र्मेयाः ॥ तेषु प्रवराः ॥ ३२ ॥ सुनंदनंदनौ शीर्षेण्यो मुख्यौ येषां ते ॥ ३३ ॥

कश्चिद्राजाहुको जीवत्यसत्युत्रोस्य चानुजः ॥ हृदीकः ससुतोः क्रूरो जयंत गदसारणाः ॥ २६ ॥  
आसते कुशलं कश्चिद्ये च शत्रुजिहादयः ॥ कश्चिदास्ते सुखं रामो भगवान्सात्वतां पतिः ॥ ३० ॥  
प्रद्युम्नः सर्ववृत्तीनां सुखमास्ते महारथः ॥ गंभीररथोऽनिरुद्धो वर्द्धते भगवानुत ॥ ३१ ॥ सुषेण  
श्चारुदेस्मश्चां वो जाववती सुतः ॥ अन्ये च कार्त्तिकप्रवराः सपुत्राः शूरा दयः ॥ ३२ ॥ तथैवानुच  
राशौरेः श्रुतदेवोद्धवा दयः ॥ सुनंदनंद शीर्षेण्ये चान्ये सात्वतर्षभाः ॥ ३३ ॥ अपि स्वस्यासते स  
र्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः ॥ अपि स्मरंतिकुशलमस्माकं वर्द्धसौ हृदाः ॥ ३४ ॥ भगवानपि गोविंदो  
ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ॥ कश्चित्तुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्भूतः ॥ ३५ ॥ मंगलाय च लोकानां च  
माय च भवाय च ॥ आस्ते यदुकुलाभोधौ ॥ आद्यो न न सखः पुमान् ॥ ३६ ॥

३४ ॥ भगवति सुखमास्तरति प्रश्रयानोचित्यमाशंक्य इत्याह ॥ पुर इत्यादि ॥ ३५ ॥ भगवतो वावस्थाने हिलो  
कानां मंगलं नान्यथेत्यासयेनाह ॥ चतुर्भिः मंगलाय मुभाय ॥ हे मायलब्धपालनाय ॥ भवाय उद्भवाय

॥ ३६ ॥



भा० प्र०  
६७

शोकेन हेतुना वदनं वहते एव सरोजे प्रुष्यं तीवदनहत्सरोजे यस्य हता प्रभाते जी यस्य ॥ २ ॥ शुचो शो  
काश्रुल्लियान्युद्भूतिनेत्रयोरेव संस्तभ्यगलितानि च पाणिना आमुज्य परे ह्ये एदर्शना गोचरेण श्रीकृष्णेन  
हेतुना समुन्नद्ध अधिकं यत्प्रेमोत्कण्ठनेन कातरः व्याकुल नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ सख्यहितैषणं स

शोकेन शुष्यद्वदनहत्सरोजो हतप्रभः ॥ विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्रोत्प्रतिभाषितुं ॥ २ ॥ कष्टे  
ण संस्तभ्य शुचः पाणिना मज्जनेत्रयोः ॥ परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ॥ ३ ॥ सख्यं मे  
त्री सो हृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥ नृपमग्रजमित्याहवास्त्रगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥ अर्जुन उवा  
च ॥ वंचितो हं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा ॥ येन मे पट्टं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥ य  
स्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ॥ उक्तेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥ यत्सं  
श्रयाद्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयं वरमुखे स्वरदुर्मदानां ॥ तेजो हतं खलु मया मिहत  
प्रमत्त्याः सज्जीकृतं न धनुषाद्यिगता च कृत्वा ॥ ७ ॥

उपकारां सौहृदत्वं संबंधिनां च ॥ वाप्येन कंठावरोधात् गद्गदया ॥ ४ ॥ येन मां वंचयता देवान् विस्मापयति य  
तेजः ॥ ५ ॥ यस्य ह्येव वि योगेनेत्यादियच्छब्दानाह मद्यमुषितरुतिसप्रमश्लोकस्येन तच्छब्देन संबंधः प्रियस्यापि  
अप्रियत्वे दृष्टान्तः ॥ उक्तेन प्राणेन रहितः एष पित्रादिः ॥ ६ ॥ श्रीकृष्णोपकाराननुस्मरति ॥ यत्संश्रयादिति दशभिः  
यस्य संश्रयात् वलान् स्मरेण कामेन दुर्मदानामतिमत्तानां तेजः प्रभावः हतं धनुर्गद्गदणेनैव पश्चात्तद्वनुः सज्जीक

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ तत्रैतन्मन्त्रः ॥ तत्रैतन्मन्त्रः ॥



अन्यद्वाशरणगतं सत्त्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किं यत्तत्त्वं पूर्वशरणप्रदः ॥ ४२ ॥ अगम्यामिति छेदः नि-  
दितां स्त्रियं नागमः ॥ किं नागतवानसि ॥ असक्ततां मलिनवस्त्रादिना नागमः ॥ किं नोत्तमैः ॥ अनुत्तमैः समैरित्य-  
र्थः ॥ असमैरधमैर्वा किं न पराजितोसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ संभोजनादीन् वृद्धान् बालकांश्च किं स्त्रित्यर्थं भुङ्क्थाः  
त्यक्ता भुक्तवानसि ॥ अक्षमं कर्तुं मयोग्यं यत्तत्तन्न कृतवानसि किं ॥ ४४ ॥ नित्यं सदा प्रेष्टुं तमेन हृदयेनांतरं

कच्चित्त्वं वा ह्यणं वा त्वंगां वृद्धं गिरां स्त्रियं ॥ शरणोपसृतं सत्त्वं नात्यात्मीः शरणप्रदः ॥ ४२ ॥ कच्चि-  
त्त्वं नागमो गम्या गम्या वा सक्ततां स्त्रियं ॥ पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्ना समैः पथि ॥ ४३ ॥ अपि सि-  
त्यर्थं भुङ्क्थास्त्वं संभोज्यान् वृद्धान् बालकान् ॥ जुगुप्सितं कर्म किं चित्कृतवान् तत्तत्तददक्षमं ॥ ४४ ॥  
कच्चित्प्रेष्टुं तमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना ॥ शून्योस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेन यथानरुक् ॥ ४५ ॥  
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथम स्कंधे तुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ सप्त उवाच ॥ एवं कृष्ण सखः कृ-  
ष्णो भ्रात्रा राजा विकल्पितः ॥ नानाशंकास्पदं रूपं कृष्णविशेषकं शीतः ॥ १ ॥

गणसंबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः ॥ शून्योस्मीति आत्मानं मन्यसे ॥ यत्त्वं हृदयेन शून्योस्मीति मन्यसे इत्यर्थः ॥ अन्य-  
था तेन रुक्मणः पीडनघटने ॥ ४५ ॥ इति प्रथमे चतुर्दशः ॥ १४ ॥ कलिप्रवेशमालक्ष्य धरं न्यस्य परीक्षिति ॥ आरुरो-  
ह नृपः ॥ गीमिति पंचदशः ब्रवीत् ॥ कृष्णोर्जुन आ विकल्पिक इति छेदः ॥ नानाशंकास्पदं रूपं मालक्ष्य विकल्पि-  
त इत्यर्थः ॥ प्रतिभाषितेनाशंको दित्युत्तरेणान्वयः ॥ तत्र हेतवः ॥ कृष्णविशेषेण कश्चित् ॥ कृशः कृतः ॥ १ ॥



भा० प्र०  
६८

शिष्याणामयुतस्याग्रेतत्पत्तौ भुक्तेयः॥ तस्मादुर्वीससो हेतोः॥ अरिणा दुर्व्योधनेन रचितं यत्तदुरंतं कृच्छ्रं  
पल्लवरांतस्मात्सकाशा न्नोऽस्मान्बने एत्यजुगोप॥ किं कृत्वा शाकमेवानंतस्मिन्पात्रेऽवशिष्टं उपभुज्यत गन्धा  
यतः॥ उपयोगात्सलिलेपि निमग्नो मुनीनां संघः॥ त्रिलोकीं तृप्ता ममंस्त॥ एवं हि भारते कथा॥ कदाचित् दु  
र्वीससो दुर्व्योधनेनातिथ्यं कृतं॥ तेन च परितुष्टेन च वरं दृणीष्येत्युक्तं दुर्वीससः॥ शापात्पांडवान् श्रेयसुरा  
तिमनसि विधाप्य दुर्व्योधनेनोक्तं॥ युधिष्ठिरैः स्मत्कुलमुख्यैः तस्तस्यापि भवतैव शिष्या युतसहितेनाति  
थिना भवितव्यं॥ किंतु द्रौपदी यथा ह्यधानसीदेत् तथा तस्या भुक्तवत्या तद्देहं गंतव्यमिति ततश्च तथैव दु  
र्वीससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसंघो अथ मध्याह्नय

यो नो जुगोप वनमेत्यदुरंतं कृच्छ्रं दुर्वीससो रिविहितादयुताग्रभुग्यः॥ शाकान्तशिष्टमु  
पभुज्ययत् तस्त्रिलोकीं तृप्ता ममंस्तसलिलेपि निमग्न संघः॥ ११॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५

जले निममज्ज॥ तत्र चिंता तुरया दीपय्या स्मृतमात्रः कृष्णः श्रंकस्यां रुक्मिणीं हित्वा॥ तत्र दश एव भक्तवत्स  
लतया चागतः॥ तया चावेदि ते वृत्तांते भगवतोक्तं द्रौपद्यहं बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजयत सा चातिलज्जि  
योक्तुं स्वामिन्मद्भोजनं पर्यंतं मत्तयमन्नं सूर्यदत्तस्याल्लामया च सर्वान्संभोज्य भुक्ते॥ श्रुतो नास्त्यन्नमिति  
तथाप्यतिनिर्वंधेन स्थालीमानाय॥ तत्कंवलं गंतं किंचित् शाकान्नं प्राश्योक्तं॥ अनेन विश्वात्मा भगवान् प्रीयतां  
अथ भोक्तुं मुनिसंघमाह्वयते॥ स च तावता तितृप्तः॥ दृष्ट्वा पाकभयेन पलायित इति॥ ११॥ ॥ श्री ५

६८



उदतिविस्मयेखांडवंद्रुस्यवनंअदं दग्धवानस्मि॥खांडवदाहेनरक्षितेनमयेनकृताचसभालब्धाअद  
नशित्पिरूपामायायस्यासांतेऽध्वरेयागेराजसये॥८॥अनंतरश्लोकोविगीतः॥तथापिव्याख्यायते॥नृपशिरःस्वधि  
र्यस्यतंजरासंधंतवानुजोभीमःमखार्थमहनहृतवान्॥तन्निर्जयंविनाराजस्यमखानुपपत्ते॥गजायुतस्य  
वसत्वमुत्साहशक्तिःवीर्यवलेचयस्यसःतंहत्वाप्रमथनायोमहाभैरवःतस्यमखाययेराजानःतेना  
यत्संनिधावहसुखांडवमगतयेदामिंद्रं चसामरगणंतरसाविजित्य॥लब्धासभामयकृतादु  
नशित्यमायादिग्भ्योहरन्नुपतयोवलिमध्वरेते॥८॥यत्तेजसानृपशिरोंघ्रिमहनमखा  
र्थआयोनुजसवगजायुतसत्ववीर्यः॥तेनाहताःप्रमथनाथमखायभूपायमोचिता  
स्तदनयनवलिमध्वरेते॥९॥पत्न्यास्तवाधिमखत्कृत्प्रमहाभिषेकश्लाघिचुचारुकवरं कित  
वैःसभायां॥स्पृष्टं॥विकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्यायेस्तत्स्त्रियोक्तहतेप्राविमुक्तकेशाः  
हताः॥तेयस्मान्मोचिताः॥तत्रस्मान्नेऽध्वरेवलिमानीतवतः॥१०॥यैःकितंवैःदुशासनादिभिःतवपत्न्याःके  
वरंविकीर्यउन्मुख्यस्पृष्टंआकृष्टंतेषांस्त्रियोदृतेशः॥अकृतचकार॥कथंभूतंकवरं॥अधिमखंराजस्य  
मधिकृत्यकृत्प्राचितोयोमहाभिषेकः॥तेनश्लाघ्यतमंचारुहम्यं॥तच्चस्मरणंरतदानीमेवप्राप्तस्य॥श्री  
कृष्णस्यनमनेपदयोःपतिताश्रुमुख्यायस्याःपत्न्याःत्वयिनाथेसतिचेन्नेदुःखंतर्हि कोपराधः  
स्तवममेवाभाग्यमित्यभिप्रायः॥पदशब्दस्यसावेक्षस्यापिपतितशब्दस्याप्युपदेनसमासो नित्यस्या

पिहितत्वात्॥१०॥



भा० प्र०

६६

मंडल १

अदभ्रा अनलयाये राजन्यवर्ग्यः तेषां रथमंडलैर्मंडिता सुभीष्मादीनां च मधुसारथिरूपेण ममाग्रे चरः  
सन् हे विभीषतेषां युधपानां आयुरादीनियो ह्येषो व शर्छत हतवान् मनासीत्युत्साहादिशक्तिः सहो वलं जे  
जः शस्त्रादिकौशलं ॥ १५ ॥ यस्य दौः सुभुजेषु मामां प्रणिहितं स्यापितं तेनैव गुर्वदिभिर्निरूपितानि प्रयु  
क्तानि अस्त्राणि मानस्य शान्तिस्म ॥ गुरुद्रोणः ॥ त्रिगर्तः ॥ त्रिगर्तदेशाधिपपति ॥ सुशर्मा शलः शल्यः सेंधवः

योभीष्मकर्ण गुरुशल्यचमखदभ्रराजन्यवर्ग्य रथमंडितासु ॥ अग्रे चरो मम विभोरथय  
यपानामां युर्मनां सिचदृशा सहजोज्ज आर्छत ॥ १५ ॥ यद्वेषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णद्वौ  
लित्रिगर्तेशलसेंधववाद्रिकाद्यैः ॥ अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपस्यन्तु न ह  
रिदा समिवा सुराणि ॥ १६ ॥ सौत्ये वृतः कुमतिनात्मददर्शरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजति  
भव्याः ॥ मां प्रांतवाहमरयो रथिनो भुवि स्थन प्राहरन् यदनुभाव निरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥

संधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः ॥ बाह्लीकः शंतनोर्भ्राता ॥ प्रमोघो महिमां ये प्रांतया भूतान्यपि ॥ पागंतरेपि सर  
वाथिः ॥ प्रसीकाराकरेण्यस्पर्शदृष्टांतः ॥ नृहरिदा संप्रह्लादमिव ॥ १६ ॥ स्वापराधमनुस्मरन् संतप्य मान आह ॥  
सौत्ये सरथे कुमतिना मे मया वृतः कुमतित्वमेवाह ॥ आत्मदरत्यादिना ॥ अभवाय मोक्षाय ॥ भव्याः श्रेष्ठाः ॥ प्रां  
ताः वाहा ॥ अस्त्राय स्पतं मां ॥ जयद्रथवधे हि ॥ जलपानं विना ॥ अश्वाः प्रांताः ॥ ततो रथादवतीर्य वारोर्भुवं भित्वा ॥  
जले संपादितं मया तदा यस्यानुभावेन निरस्तचित्ता अरयो मान प्रहृतवन्तः ॥ स सौत्ये वृत इति कुमतित्वं

॥ १७ ॥ ६६



गिरिजासहितो विस्मापितः सन् निजं पाशुपतमस्त्रं ॥ अन्येऽपि लोकपालानि जानि अस्त्राणि आगत्य ददुः  
न्यदप्याश्चर्यमाह ॥ अमुने वेति ॥ महतरं द्रुस्यासनाहं ॥ १२ ॥ तत्रैव स्वर्गे क्रीडतः गां डीवलक्षणां चिद्रयस्य त  
त ॥ अगतयो निवातकवचादेत्याः तेषां वधार्थमाश्रितवन्तः ॥ येनानुभावितं प्रमायुक्तं कृतं हे आजमीठयुधि  
रतेन मुषितः वंचितोऽस्मि ॥ कथं भूतेन भस्मानिजमहिमावस्थानेन ॥ १३ ॥ यद्वाधवरत्यादिश्लोकत्रयस्या

यत्रैजसाथभगवान्युधि शूलपाणिर्विस्मापितः स गिरिजोऽस्त्रमदां निजं मे ॥ अन्येऽपि चाहममु  
नेव कलेवरेण प्राप्नोमहेन्द्रं भवने महदासनाहं ॥ १२ ॥ तत्रैव मे विहरतो भुजदंडयुग्मं गां डीवल  
क्षणमरातिवधाय देवाः ॥ सेंद्राश्रिता यदनुभावितमाजमीठतेनाहमद्यमुषितः पुरुषेण भ  
स्मा ॥ १३ ॥ यद्वाधवंकुरुवलाधि मन्तं तपारं एकोरथेन ततरेह मतीर्य सत्वं ॥ प्रत्याहृतं वदुध  
नचमया परेषां तेजस्य दं मणिमयं च हतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥

पितेन मुषितो ह मिति पूर्वलो वसं वंधः श्री  
कृष्णवाधवर एक एवाहं ॥ कौरवसैन्याधिना स्यंतो गांभीर्येण ॥ पारं च देशतो यस्य तत्रे ॥ तीर्णवान् ॥ उत  
रगो ग्रहे ॥ अतीर्योऽपि दुस्तराणि सत्त्वानिति मिंगिलादीनि भीष्मादिरूपाणि यस्मिन् ॥ परे नीतं गोधनं  
प्रत्याहृतं ॥ परेषां च शिरोभ्यः सकाशात् तेनास्य दं प्रभावस्यास्य दं ऊस्मीषरूपं मणिमयं मुकुटं  
त्वरूपं च वक्रधनम् ॥ तान् मोहनास्त्रेण मोहयित्वा हृतं यद्वाधवेन मया ॥ १४ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥



भा० प्र०

७०

श्री कृष्णविद्योगयवात्रहेतुर्नान्यदित्याह॥ यतः येभ्यः नृपतयो न संति ईशेन रिक्तं अन्यं असत्कार्यं तमंसं  
संमंत्रविधानैरपि भस्मनिद्रुतमिव प्रतिप्रीतादपि कुहका नाया विनः संकाशात् राक्षसं यथा सम्यक्  
कर्षणदिनापि ऊषरभूमौ उपवीजमिव॥ २१॥ सुहृत्पुत्रे च या एष्टानां न सुहृदां मध्ये चत्वारः पंचावशेषिताः  
तत्र हेतुः विप्रशापेत्यादि॥ २२॥ वारुणी॥ अजानता निवान्योन्यमेरका मुष्टिभिर्निघृता॥ २३॥ अवशेषिता इत्यने  
न द्वे धनुस्तद्वधवः सरयो हयास्ते सो हं रथी नृपतयो यत आनमंति॥ सर्वं क्षणेन तदभूदसदृ  
शरिक्तं भस्मनिद्रुतं कुहकरादमिवोष्णमृष्या॥ २४॥ राजन्त्वेयानुष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुत्रे  
विप्रशापविमूढानां चतुः पंचावशेषिताः॥ २५॥ वारुणी मदिगं पीत्वा मदीनामथितचेतसां॥ अजानता  
निवान्योन्यनिघृता मुष्टिभिर्मिथः॥ २६॥ प्रायेणेति तद्गवतर्दं चरस्य विचेष्टितं॥ मिथो निघृतिभूत  
निभावयंति त्रयमिथः॥ २७॥ जलौकसां जले यद्वनमहंतोऽदंत्यणीयसः॥ दुर्वलान् वलिनो राजन्महंतो  
वलिनो मिथः॥ २८॥ एवं वलिष्टैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः॥ यदून्यदुभिर्न्योन्यं भूभारान् संजहारह॥ २९॥  
नोक्तं॥ हेतुकर्तारमाह॥ त्रिभिः प्रायेणेति भावयंति॥ ३०॥ जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये महीतः॥ स्थूलाः॥ अ  
णीयसः॥ सुल्मान् पथान्नक्षयंति॥ ३१॥ एवं वलिष्टैः महद्भिः॥ पांडवैः॥ दुर्योधनजरासंधादीन् यदुभिः॥ इ  
तरान् शाल्वादीन् निहत्य यदून्यदुभिर्न्योन्यं निहत्य भगवान् भूवोभारभूतान् संहतवान्॥ समहरत्॥ ३२॥

॥ ७० ॥



हेनरदेव उदारं गंभीरं रुचिरं यस्मिन् तेन शोभितानि नर्माणि परिहास्य वाक्यानि तथा कार्यप्रस्तावेषु हे  
 पार्थेत्यादीनि मधुराक्षरानि संजलितानि च हृदि स्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य यानि रत्नानि संहृतं  
 महदयं लुठंति लोठयंति सो भयंतिणि भावत्रायेः ॥१८॥ विकल्पनं स्वगुणश्लाघनादि शय्यादिषु पुरेत्सा  
 त्र ॥ अथ तिरेकाद्वैतोः कदाचिद्वाभिचारं दृष्ट्वा हेवयस्य ऋतवान् सत्ययुक्तत्वं ॥ इति क्रोत्वा विप्रलब्धः

नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभनानि हे पार्थ हेर्जुन सखे कुरु नन्दनेति ॥ संजलितानि  
 नरदेव हृदि स्पृशानि स्मर्तुं तुर्वंति हृदयं मम माधवस्य ॥१९॥ शय्यासनादनविकल्पनभो  
 जनादिष्वेक्यादयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥ सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं संहृतं  
 हानमहितया कुमतेरधमे ॥२०॥ सोहं नृपेन्द्र हितः पुरुषोत्तमेन सखा प्रियेण सुदहृदये  
 न श्रुत्यः ॥ अध्वन्युरुक्तमपरिग्रहमंगरक्षन् गोपैरसद्विरवलेव विनिर्जितोऽसि ॥२०॥

तिरस्कृतः ॥ ऋभुमानिति पाठे ऋभवो देवाः सेवकाः सन्त्यस्य ऋसौ महान्वयस्य इति मत्वा विप्रलब्ध  
 तिरस्कृत इत्यर्थः ॥ मेऽध्वन्यपराधं सहेतमहितयामहत्वेन एकपदेऽतिमहत्वेनेत्यर्थः ॥ सख्युः स  
 खिवत्तनयस्य अधं पितृवत् ॥२१॥ त्वया शक्तिपराजयं च प्राप्नोहमित्याह ॥ तेन सख्यारहितः ॥ अतो  
 हृदये न शून्यः ॥ अंगदेराजन् ॥ उरुक्तमस्य परिग्रहं ॥ षोडशसहस्रत्वीलक्षणां असहस्रिणी चैः ॥ अवलायो

विनिर्जितः ॥२०॥



भगवतो मार्गोऽलक्ष्ययदुकुलस्य संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्तं चानुस्मृत्य स्वः यथा प स्वर्गमार्गं यन्निभृतात्मानि  
श्रुत्वा ततः ॥ ३२ ॥ तां दुर्विज्ञेयां वक्ष्यति ॥ एकादशो हि ॥ सोऽहमिन्त्या यथा काशे यां त्याह्वा भ्रम एतलं ॥ गतिर्न लक्ष्य  
ते मर्त्ये स्तथा क्लृप्तस्य देवते रिति संसृतेरुपरगम ॥ जीवन्मुक्ता व भव ॥ देहं जहा विति वा ॥ ३३ ॥ तदेव मुक्तं म  
पि यादवेभ्यो भगवतैव लक्ष्य एव बुध्वा तत्साम्यं वदतो मंदमतीन्द्रप्रतिवैलक्ष्य एव स्पष्टयति द्वाभ्यां ॥ य

निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ॥ स्वः यथा यमतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ यथाऽ  
प्यनुश्रुत्य धनं जयोदितं नाशं यदनां भगवद्भक्तिं च तां ॥ एकां तमत्र्या भगवत्यधोक्षजे निवेशिता  
तो परगम संसृतेः ॥ ३५ ॥ यथा हरिं भुवो भारं तां तनुं विजहा वज्रः ॥ कंठकं कंठकेनेव ह्वयं चापीशि  
तुः समम् ॥ ३६ ॥ यथा मत्स्यादिरूपा शिधते जह्याद्यथा नटः ॥ भूभारं क्षपितो येन जहौ  
तच्च कलेवरं ॥ ३७ ॥ यदा मुकुंदो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसक्तयः ॥ तदा हरि  
वा प्रतिबुद्धत्वं तसामधर्महेतुः कलिरन्ववर्तत ॥ ३८ ॥

कंठकमिवाहरात् ॥ यादवतनुः भूभारतनुश्चेति द्वयमपि रश्मिरस्य संसंहाय्यत्वेन सममेव ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्ण  
मूर्तेर्विशेषमाह ॥ यथेति तान्यपि यथा धत्ते तद्वज्रहातिवत्तदाह ॥ यथानटो निजरूपेण स्थितो यथा रू  
पांतराणि धत्ते ॥ अतर्ह्येते च तथा तदपि कलेवरं जहौ ॥ अंतरदधौ दित्यर्थः ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरस्य स्वर्गो रोह  
प्रसंगाय कलिप्रवेशमाह ॥ स्वतन्वा जहौ स्वतन्वोरेवैकुण्ठो रोहोत्तरे श्रवणो ह्यसती कथा यस्य ॥ तदाह ॥ यदा तस्मि

निभृतात्मानि  
श्रुत्वा ततः  
ते मर्त्ये स्तथा  
पि यादवेभ्यो  
निशम्य भगवन्  
प्यनुश्रुत्य धनं  
तो परगम संसृ  
तुः समम् ॥ ३६  
तच्च कलेवरं  
वा प्रतिबुद्धत्वं  
कंठकमिवाहरात्  
मूर्तेर्विशेषमाह  
पांतराणि धत्ते  
प्रसंगाय कलिप्रवेशमाह  
७९



अतः परं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह ॥ देशकालोचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमनकारणिव  
गोविंदस्य वचनानि स्मरतो मम चित्रं हरंति ॥ आकर्षेति ॥ २७ ॥ एवमिति सूतोक्तिः ॥ अतिदृढेन स्नेहेन  
चिंतयतो मतिः शान्ता विशेषा विमला विरजस्का चासीत् ॥ २८ ॥ मतिवैमल्ये फलमाह ॥ वासुदेवांश्चानुध्याने  
न परिच्छिन्नं हितं रंद्वा वेगो यस्य ॥ तयानिर्मथिता उन्मूलिता अशेषाः कषायाः कामादयो यस्य ॥ साधिषण्ण बुद्धि  
र्यस्य सः ॥ ज्ञानं पुनरध्यागमदित्युत्तरेण ॥ न्वयः ॥ २९ ॥ कालेन कर्मभिः ॥ तमसा भोगाभिनिवेशेन वरुद्धं श्राव

देशकालार्थयुक्तानि हृत्पापोयशमानि च ॥ हरंति स्मरतश्चित्तं गोविंदाभिहतानि मे ॥ २९ ॥ सत उवाच ॥  
एवं चिंतयतो जिह्मोः कृष्णपादसरोरुहं ॥ सोऽहं देनातिगाढेन शान्तासीद्विमलमतिः ॥ ३० ॥ वासुदेवांघ्र्य  
मिध्यानपरिवृंहितरंहसा ॥ भक्त्या निर्मथिता शेषकषायधिवर्णोर्जुनः ॥ ३१ ॥ गीतं भगवता ज्ञानं यत्  
त्संग्राममूर्धनि ॥ कालकर्मतमोरुहं पुनरध्यगमद्विभुः ॥ ३२ ॥ विशेषो ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः  
॥ श्रीनृपकवित्तैर्गणपादलिंगत्वादसंभवः ॥ ३३ ॥

तंसत्युनः प्रायः ॥ ३० ॥ ज्ञानफलमाह ॥ विशेषकरति ॥ एतदेव शोकहेत्वभावेनोपपादयति ॥ शोकस्पृहिहेतुर्द्वैतभ्रमः  
तस्य देहः ॥ तस्य लिंगं तस्य गुरुरात् ॥ तेषामविद्यातत्र ब्रह्मसंयत्यावेदगीतादिप्रवक्तैः ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्र  
कृतिरविद्यायस्मिन्तन्नेर्गुण्यं भवति ॥ न तु सुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषः ॥ तस्मान्नैर्गुण्यं तूगुणकार्यलिंगना  
यः ॥ अलिंगत्वाच्च असंभवः ॥ सम्यग्भोगाय भवति ॥ पुनः पुनरितिसंभवः स्थूलशरीरं तद्रहितः ॥ ततश्च तत्परिच्छे  
दाभावात्संछिन्नोद्वैतलक्षणः संशयो भ्रमो यस्य सः अर्जुनः विशेषो जात इति ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ ॥



भा० प्र०  
॥७२॥

त्रित्वे गुणत्रये पंचत्वं देहं तच्च त्रित्वं एकत्वे अविद्यायां सर्वसर्वा रोपहेतुमविद्यात्मनि जीवे अजो  
हवीदिति वक्तव्ये ॥ अजुहवीदित्यार्षम् ॥ एवं शोधितमात्मानं ब्रह्मणि अव्यये कूटस्थे न तस्यान्यत्र ल  
य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वा वाह्यस्थितिमाह ॥ वीरवासा इति ह्यभ्यां ॥ वद्धवाकमुनी ॥

त्रित्वे दुत्वा च पंचत्वं तच्चैकत्वे जुरहो न्मुनिः ॥ सर्वमात्मन्यजुहवी ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥  
वीरवासातिराहारे वद्धवाकमुक्तमूर्द्धजः ॥ दर्शयन्नात्मनोरूपं जडो न तत्र पिशाचवत् ॥ ४३ ॥  
अवेक्षमाणो निरगादश्रुत्वा त्वधिरो यथा ॥ उदीची प्रविवेशाशां गतपूर्वा महात्मभिः ॥ ४४ ॥  
हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्तत यतो गतः ॥ सर्वतमनुनिर्जग्मुर्भातरः कृतनिश्चयाः ॥ ४५ ॥  
कलिना धर्ममित्रेण हृष्टा स्फुष्टा प्रजाभुवि ॥ ते साधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वा त्यंतिकमात्मनः  
मनसाधारयामासुः वैकुण्ठचरणं बुज ॥ ४६ ॥ तद्व्यानी हृक्तया भक्त्या विशुद्धधिष्णः परे  
तस्मिन् नारायणपदे एकांतमयोगतिं ॥ ४७ ॥ अवायुर्दूरवापांते असद्भिर्विषयात्मभिः ॥ वि

धत्तकल्मषास्थानं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८ ॥  
४३ ॥ अनवेक्षमाणश्चतुर्जादिप्रतीक्षामकुर्वन् ॥ आशां दिशं गतपूर्वा पूर्वप्रविष्टां ॥ ४४ ॥ यतो यां दिशं  
४५ ॥ अधर्मा मित्रं यस्मिन् तेन साधुकृताः सर्वार्थाः धर्मा दयो यैः ॥ अतएव वैकुण्ठस्य चरणं बुजमेव आत्येति  
केशरं ज्ञात्वा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कथं भूते पदे विधत्तकल्मषाणां स्थानं निवासस्थानं यत्तस्मिन् विरजेनात्मने  
व्यापुः न तु बोद्धव्यं कल्मषाणां स्थानं निवासस्थानं यत्तस्मिन् विरजेनात्मने

व्यापुः न तु बोद्धव्यं कल्मषाणां स्थानं निवासस्थानं यत्तस्मिन् विरजेनात्मने  
विरजेनात्मने वावस्थानं रूपं गतिं विधत्तकल्मषाः  
प्राप्नुवति ॥ ४८ ॥

॥७२॥



युधिष्ठिरस्तस्य कलेः परिसर्पणं प्रसरणं विलोक्य कथं भूतं ॥ लोभाद्यधर्मचक्रं यस्मिन् जिह्मं कोटित्यं  
पर्यधात् तदुचितपरिधानमकरोत् ॥ ३७ ॥ आत्मनः स्वस्य गुरोः सुसमं प्रति सदृशं तोयं वर्ततः स्थितं स  
मुद्रोदकमेव नीवी परिधानविशेषो यस्याः तस्याः भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ॥ वज्रं अनिरुद्धस्य पुत्रं नि  
रूप्य कृत्वेत्यर्थः ॥ अपि वत् ॥ आत्मनि आरोपयामास रश्मिः समर्थः ॥ ३८ ॥ संछिन्नान्यशेषाणि वंधना

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथात्मनि ॥ विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसना  
द्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३९ ॥ स्वराट् पौत्रं विनयिनमात्मनः सुसमं गुरोः ॥ तोयनीया  
भूतिं भूमेरभ्यषिचद्भजाद्वये ॥ ४० ॥ मथुरायां तथा वज्रं सुरसेनपतिततः ॥ प्राजापत्यां निरु  
पेष्टिमग्नीनपि वदीश्वरः ॥ ४१ ॥ विसृज्य तत्र तत्सर्वं दूकूलवलयादिकं ॥ निर्ममो निरहंकारः  
संछिन्नाशेषवंधनः ॥ ४२ ॥ वाचं जुहो वमनसितप्राण इतरे वत् ॥ मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पंचत्वेद्य

निउपाधयोयेन ॥ ४३ ॥ तदैव दर्शयति ह्यभ्यां ॥ वाचमित्युपलक्षणं ॥ सर्वेन्द्रियाणि मनसि प्रविलापित  
वान् रत्यर्थः ॥ तच्च मनः प्राणो प्राणाधीनवृत्तिवत् ॥ तं प्राणं इतरेऽपाने तेनाकर्षणं ॥ अपानव्यापारोत्स  
र्गः ॥ तत्सहितमपानं मृत्योर्तदधिष्ठात्रिदेवतायां ॥ अनेनैव वागादिष्वपि तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयं तं मृत्युं पंचम  
हभूतानां एकं देहस्यैव मृत्युर्नात्मनरतिभावितवानित्यर्थः ॥ अजो हवीदित्युड-लु-गंतात् लुडि-रु  
पं ॥ अजुहवीदित्यार्थः ॥ ४४ ॥



आजहारक्तवानुत्तरार्धः॥ शरद्वर्तमानं॥ यत्र ये स्वस्वमेधेषु देवा हृदि गोचरा बभूवुः॥ ३॥ निजग्रा  
हनिगृहीतवान्॥ कलिमेव निर्दिशति॥ नपेति॥ ४॥ कस्य हेतोरिति॥ अयमर्थः॥ कलिकस्माद्धेतोः के  
केवलं निजग्राहकतवावान्॥ यतोसौ शूद्रकः॥ अतिकुत्सितः॥ योगं पदाहनदिति॥ ५॥ अस्य विस्मोः प  
दाभोजयोर्योमकरंदः॥ तं लिहंति॥ आस्वादयंति ये तेषां सतां महतां वाक्याश्रयतामिति सम्पत्तिरु

आजहारक्तवानुत्तरार्धः॥ शरद्वर्तमानं॥ यत्र ये स्वस्वमेधेषु देवा हृदि गोचरा बभूवुः॥ ३॥ निजग्रा  
हनिगृहीतवान्॥ कलिमेव निर्दिशति॥ नपेति॥ ४॥ कस्य हेतोरिति॥ अयमर्थः॥ कलिकस्माद्धेतोः के  
केवलं निजग्राहकतवावान्॥ यतोसौ शूद्रकः॥ अतिकुत्सितः॥ योगं पदाहनदिति॥ ५॥ अस्य विस्मोः प  
दाभोजयोर्योमकरंदः॥ तं लिहंति॥ आस्वादयंति ये तेषां सतां महतां वाक्याश्रयतामिति सम्पत्तिरु

पृथानुषंगः॥ सहिकथ्यतां भवेत्किमन्ये रसद्विरालापैः॥ यत्र ये रायुषो वृथा क्षयः॥ ६॥ अस्माकमयं  
सत्रप्रयत्नोपि हरिकथामृतपानार्थं एवेत्याह सार्द्धं द्वाभ्यां॥ क्षुद्रमल्यमायुर्येषां॥ अतोमर्त्यानां मर  
णवतो तथापि कृतं सत्यं मोक्षमिच्छतां यो मृत्युः॥ स इह सत्रेशमितुरिदं शमित्वं कर्म पशुहिंसनं तद



तीर्थान्यत्नप्रभासे श्रीकृष्णवेशेन कृष्णे चित्रमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्र एव सन्तदा नीनेतुमा  
गतेः पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानं ययौ ॥ ४९ ॥ आत्मानं प्रति अनवेक्षतां तदा ज्ञात्वा आपतत्  
प्राप ॥ ५० ॥ इति एवं यत्संप्रयाणं श्रुत्वा श्रुतिशयेन स्वस्थयनं मंगलास्पदं श्रुत्वा पवित्रं च ॥ ५१ ॥ इति श्री

विदुरोपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ॥ कृष्णवेशेन तच्चित्रः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४९ ॥  
द्रौपदीवतदाज्ञायपत्नीनामनवेक्षताम् ॥ वासुदेवे भगवति ह्येकांतमतिरापतत् ॥ ५० ॥ नमाता  
पिताबंधुवर्गो न भर्तृनपुत्रो न दैवं न च ज्ञातिवर्गः ॥ दयानाथदीनानुकंपिन्मुरारेशरणंगतात्का  
हरेते न मोक्षुः ॥ ५१ ॥ यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पादौ सुतानोमिति संप्रयाणं शृणोत्यलं  
स्वस्थयनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमद्भगवत्समाप्तं पुराणं प्रथमस्कं  
पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सत्त उवाच ॥ ततः परीक्षित द्विजवर्य शिष्यामही महोभागवतः शाश्वत  
ह ॥ यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्रमहद्गुणस्तथा ॥ १ ॥ स उत्तरस्य तन  
यां उपये मे ररावती ॥ जनमेजयादौ श्रुत्वा स्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥ २ ॥

प्रथमे पंचदशः ॥ १५ ॥ ततश्च षोडशे भूमिधर्मयोः कलिहिनयोः स वा देवर्षिने प्राप्तिः पालकस्य परीक्षि  
तः ॥ १ ॥ द्विजवर्योऽपि शिष्यासूत्या जन्मनि अभिजातकोविदाः जातकर्मविदः हे विप्रमहतां गुणाय  
स्मिन् ॥ १ ॥ जनमेजयादीनि ॥ अक्षरधिकं दसं ॥ २ ॥



प्रागीयमानं यश आदीनि शृण्वन् तेभ्यो ददाति तृतीयेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ किंच  
स्निग्धेषु पांडुषु विस्मोर्धो निसारण्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विस्मोर्जगत्कर्तृकां प्रणतिं च

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरु ॥ किंपुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगद्देवलिं  
१३ ॥ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनां प्रागीयमानं च यशः कस्ममाहात्म्यसूचकं ॥ १४ ॥  
आत्मानं च परिव्रातमश्रुत्या मोक्षते जसः ॥ स्नेहं च वृष्णी पार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे ॥ १५ ॥  
तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जंभितलोचनः ॥ महाधनानि वासांसि ददौ ह्यारान् महामना  
॥ १६ ॥ यत्किंचित्तस्य सैन्येषु वसुमात्रमनुत्तमं ॥ तत्सर्वमददात्प्रीतः कस्मिन्नाद्याहताश  
यः ॥ १७ ॥ सारथ्यपारयदसेवनसरथ्यदोत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणमं ॥ स्निग्धेषु पा  
ंडुषु जगत्प्रणतिं समविस्मोर्भक्तिं करोति श्रृण्वन् रविंदे ॥ १८ ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्ति  
मन्तव्यं ॥ नातिदूरे किलाश्रयं यदासीत्तं निबोध मे ॥ १९ ॥ धर्मः पदैकेन चरन् विष्टायामुपल  
गा ॥ २० ॥ एतस्मात्प्रवदन् विवत्सामिव मानसम् ॥ २० ॥

शृण्वन् नृपतिः परीक्षितविस्मोश्च रणरविंदे भक्तिं करोति स्म ॥ पारयदमिति रेफकारयोर्विशेषश्चादसः ॥  
त्रयार्थदं सभापतित्वं सेवनोचितं नुवृत्तिः ॥ वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणं ॥ १८ ॥ वृत्तिमनुवर्तमान  
समनातिदूरे शीघ्रमेव ॥ १९ ॥ धर्मो वृषरूपः ॥ विष्टायां हतप्रभां गंगोरूपां पृच्छी ॥ विवत्सानंष्टायत्यां ॥ २० ॥ ॥



ततः किमत आह ॥ न कश्चिदिति ॥ तावत्सत्र समाप्तिपर्यंतं इह भूतले कश्चिन्नम्रियते इत्यर्थः ॥  
ततोपि किमत आह ॥ अहो न लोके हरिकथा मृतं वचः पीयेत त्येतदर्थं हरिलीले वा मृतं यस्मिन्  
॥ तदभावे वृथेव जीवनमित्याह ॥ मंदस्य मूलस्य नक्तं रात्रौ यद्वयः ॥ आयुः तन्निद्रया निःफलं  
गच्छति ॥ दिवा अक्रिय यद्वयः तद्वयं कर्मभिरपक्रियते ॥ १० ॥ तत्र तावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह ॥ य

न कश्चिन्नम्रियते तावदावदास्त इहंतकः ॥ एतदर्थं हि भगवानाकृतः परमर्षिभिः ॥ ८ ॥ अ  
हो न लोके पीयेत हरिलीला मृतं वचः ॥ यस्मिन् प्रीते कृतं सर्वमिष्टापूर्तादिकं भवेत् ॥ ९ ॥  
मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायुषश्च वै ॥ निद्रया क्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थं कर्मभिः ॥ १० ॥ स  
त ३ वा च ॥ यदा परीक्षित कुरुजांगले मृणोत्कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिने ॥ निशम्य वार्ता  
मनति प्रियां ततः शरासनं संयुगशो दिग्गददे ॥ ११ ॥ स्वलंकृतं श्यामतुरंगयोजितं रथं मृगेंद्रध्व  
जमास्थितः पुरात ॥ वृत्तोरथाश्च द्विपयत्रियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

यदा निजचक्रवर्तिने स्वसेनया पालिते देशे कलिं प्रविष्टं शुश्राव ॥ तदा तां अनतिप्रियां वार्तां किंचित्प्रियां च युद्ध  
कोत्तुकसंपत्तेर्निशम्य ततः शरासनं दुष्टनिग्रहार्थमाददे ॥ जग्राह ॥ संयुगशो दिग्गदं प्रगल्भः पाठांतरे युद्धे शो  
रितुल्यः ॥ ततश्च दिग्विजयाय निर्गतः ॥ ११ ॥ भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रतलानि वर्षाणि मेरोः

मर्षिभिः इला वृत्तं तत्र तत्र नो रम्यं कं हिरण्यं च दत्तं  
॥ १२ ॥ हरिवंशं किंपुरुषं च तानि विहित्य ॥ १२ ॥



भा० प्र०  
७५

हे श्रवमातः धरित्रिते तव यो भरिभारस्तस्यावतारायावतारणार्थं कृतावतारस्य कर्माणि स्मरंती तेन  
विसृष्टा सती शोचसि निर्वोणं विलंबितं आश्रितं ये सुतानि ॥ पातांतरे निर्वोणं विडं वितं उपहरितं ये  
मोहादप्यधिकसुखा नीत्यर्थः ॥ २५ ॥ हे श्रवते सो भाग्यं कालेन वा कृतं ॥ २६ ॥ भवान्जानात्येव तया  
पिवद्यामीत्याह ॥ हे धर्मयेन हेतुभूतेन त्वंचतुर्भिः पादैर्वर्तसे यत्र च सत्यादयो गुणनवियंति न क्षीयं

यद्वां वते भरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्द्धरित्रि ॥ अंतर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि नि  
र्वोणं विलंबितानि ॥ २५ ॥ इदं ममाचक्षते वाधि मूलं वसुंधरे येन विकर्षितासि ॥ कालेन वा  
ते वलितानां वलीयसासुराचिंतं किं हतमद्यसौ भगं ॥ २६ ॥ धरणुवाच ॥ भवां हि वेदतत्सर्वं  
यन्माधर्मानुपृच्छसि ॥ चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहेः ॥ २७ ॥ सत्यं शोचं दया क्षां  
ति त्यागः संतोष आर्जुन ॥ शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षा परतिः श्रुतम् ॥ २८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५

तेन श्रीतिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः ॥ २७ ॥ सत्यं यथार्थभाषणं ॥ शोचं श्रुत्वा दयाप  
रदुःखा सहनं ॥ क्षांतिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं ॥ त्यागः ॥ अर्थेषु मुक्तहस्तता ॥ संतोषः ॥ अलंबुद्धिः ॥ आ  
र्जुनं अवकृता ॥ शमो मनो नैश्चल्यं ॥ दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यं तपः ॥ स्वधर्मः साम्यं ॥ अरिमित्राद्यभावः  
तितिक्षा पराधसहनं ॥ उपरतिः लाभप्राप्तावोदासीन्यं ॥ श्रुतं शास्त्रविचारः ॥ २८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५

२३

७५



दूरेस्थितं वंधुं ॥ २१ ॥ त्रिभिः पादैर्न्यूनं अतएवैकपादमा मां वृषलेः मृषवादिभिः ॥ ३ ॥

ते आत्मानो देहस्य यद्यपि वहिरास्योनस्तस्मिन्नेतथापि श्रंतः मध्ये आधिपीडयस्याः तां त्वामालस्य  
ये ॥ केन यतो विष्ठासि ॥ अतएव तस्मात्ता वै चर्यं भजता मुखेन लिङ्गेन तत्र कारणा निकल्पयन् पृच्छति  
दूरे वंधुमित्यादि पंचभिः ॥ अधस्त ऊर्ध्वं भो ह्यमाणां पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् दूता यज्ञभागायेषां

धर्म उवाच ॥ क्वचिद्भूतेनामयमात्मनस्ते विष्ठाया सिंहाय तेषां मुखेन ॥ आलक्ष्ये भवती  
मंतराधिं दूरे वंधुं शोचसि कंचनां व ॥ २१ ॥ पादैर्न्यूनं शोचति मैकपादमात्मानं वा वृषलेर्भो  
ह्यमाणां ॥ अहोसुरादीन् कृतयज्ञभागान् प्रजा इतस्त्विन्मघवत्यवर्षति ॥ २२ ॥ अरक्षमाणाः  
स्त्रिय उर्विवालान् शोचस्य शो पुरुषादैरिवार्त्तान् ॥ वाचं देवीं ब्रह्मकुले क कर्मण्यवब्रह्मण्य  
राजकुले कुलाग्रान् ॥ २३ ॥ किं क्षत्रवंधून् कलि नोपस्पृशान् राक्ष्णान् वा तैरवरोपितानि ॥ इत  
स्ततो वारानपानवासः स्नानव्यवायो मुखजीवलोकाः ॥ २४ ॥

रक्षमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्षमाणां बालान् प्रत्युत्तरे वै अवरोपितानि उच्छासितानि व्यवायो मैथुनं द  
नस्ततः निषेधानादरेण सर्वतः शनादिषु उन्मुखं वर्त्तमानं जीवलोके वा ॥ २४ ॥

(भुल) पुरुषादैरिव निर्दयैः ॥ आर्त्तान् क्लिष्टान् ॥ वाचं देवीं सरस्वतीं ॥ किंकर्मणि दुरचारे स्थितां कुलाग्रान् ब्राह्मणे

मां प्रसेचकान् ॥ २३ ॥ उपसृष्टान् तैरेव ॥ ३



भा० प्र०

तस्यविरहोदुःसह इत्याहचतुर्भिः॥ ब्रह्मादयो यस्यः श्रियः अपांगमोक्षः स्वस्मिन्वृष्टिपातः तत्का  
माः वदुतिथ्यवदुःकालंतपःसमचरन्॥ सम्यक्चरन्तिस्म॥ भगवद्विरुद्धमैः प्रपन्ना आश्रिता अपिसा  
श्रीर्यस्यपादलावण्यं॥ अलमनुरक्तासतीसेवते॥ ३४॥ तस्यभगवतः श्रीसद्भिः पादैः केतुर्ध्वजः श्रद्धा  
दयः केतवः चिह्नान्तियेषां तैः॥ यद्वा॥ श्रद्धादीनां आश्रयैः सम्यगलंकृतमंगं यस्याः साहंततोभगव  
तः विभूतंसंपदं उपलभ्यप्राप्यत्रीन्लोकान् अतिक्रम्य शरीरे शोभितवत्यासि॥ पश्चात्तस्याविभूते

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदप्यंगमोक्षकामास्तपःसमचरन् भगवत्प्रपन्ना ॥ साश्रीः स्ववासमरविं  
दवनं विहाय यत्पादशोभगमलं भजते नुरक्ता ॥ ३४ ॥ तस्याहमब्रु कुलिशं कुशकेतुकेतैः ॥ श्री  
मत्पदेर्भगवतः समलंकृतांगी ॥ श्रीनत्यरोच उपलभ्यत तो विभूतिं लोकान्समां व्यसृजदुत्स  
तीतदंते ॥ ३५ ॥ यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामदौहिणी शतमपानुददात्मतंत्रः ॥ त्वं दुःस्थ  
मूनपदमात्मनियोरुषेण संपादयन् दुषुरम्यमविभ्रदगं ॥ ३६ ॥

रतेनाशकाले प्राप्ते सति उत्समयंती गंधं कुर्वीणां मांसव्यसृजतत्यक्तवान् ॥ ३५ ॥ किंच ॥ यो वै आसुरो वंशो ये  
पाराजा अहौहिणी शतरूपं समातिभरं प्रपीतवान् त्वचश्च पदत्वा तदः स्थंसंत पौरुषेण पुरुषकारेण  
आत्मनि स्वस्मिन् संपूर्णं पदं स्वस्थं संपादयन् लक्षणे हेतोः क्रियाया इति हेतोः शब्दप्रत्ययः संपादयितु  
मित्यर्थः ॥ यद्गुप्तं अंगं अविभ्रतं धृतवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

७३



ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वैतल्यं॥ एष्वर्थेनियंतृत्वं॥ शौर्यसंग्रामोत्साहः॥ तेजःप्रवः॥ वलंदत्तत्वं॥ स्मृतिः क  
र्तव्यार्थानुसंधानं॥ स्वातंत्र्यं परधीनता॥ कोशलं क्रियानिपुणता॥ कांतिः सौंदर्यं॥ धैर्यमव्याकुलता माद  
वं चित्ताकारित्यं॥ २६॥ प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः॥ प्रश्रयो विनयः॥ शीलं शुद्धभावः॥ सहजो जीवलानिमन  
सः॥ ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च पाटवानिभगः॥ भोगास्पदत्वं गांभीर्यं॥ श्रोत्रोभ्यत्वं स्थैर्यं॥ अचंचलता॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ॥ स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्दैव्यं मार्दवं मेव च ॥ २९ ॥ प्रा  
गल्भ्यं प्रश्रयं शीलं सहस्रं ज्योतिर्बलं भगः ॥ गांभीर्यं स्यैर्यमास्ति वयं कीर्तिमानो न हं कृतिः ॥ ३० ॥  
रमे चान्ये च भगवन् नित्याय त्रमहागुणाः ॥ प्रार्थामहत्त्वमिच्छद्भिर्न विंयति स्म कर्हि चित् ॥  
३१ ॥ तेनाहं गुणपात्रैश्चीनिवासेन सांप्रतं ॥ शोचामि रहितं लोकं पापना कलिने हितं ॥ ३२ ॥  
आत्मानं नानुशोचामि भवं तं चामरे त्रमं ॥ देवान् पितॄन् ऋषीन् साधून् सर्ववर्णं स तथा

अस्ति कथं श्रद्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वं अनहंकृतिः गर्वाभावः एते एकैकं न च त्वारिणो भवन्ति ॥ ३० ॥  
अन्ये च ब्रह्म रूपत्वशरण्यत्वादयो महान्तो गुणा ये स्मिन् श्रीकृष्णे नित्याः सहजाः न विद्यन्ति स्म  
न क्षीयन्ते स्म ॥ ३१ ॥ तेन गुणपात्रेण गुणालयेन पाप्मना पापहेतुना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ श्रीराम राम राम ॥



कार्तस्वरसुवर्णतक्तपरिच्छदः परिकरायस्य सुवर्णनिवृत्तमित्यर्थः ॥ सज्जीकृतकार्मुकः ॥ ४ ॥ हंसिद्या  
तयसिगजाहमिति चेन्न त्राह नटवेषमात्रेण नरदेवोसिकर्मणात् अहिजः शूद्रः ॥ ५ ॥ अशोचान्तिरपराधान  
रहसियस्त्वप्रहरसिः शोच्यः सापराधोसि ॥ अतोवधमर्हसि ॥ ६ ॥ वषप्रत्याहत्वं वाकः स्वयमेव संभावयति

पप्रच्छरथमारुहः कार्तस्वरपरिच्छदं ॥ मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥ कस्त्वं मच्छ  
रणेलोके वलाहं स्पवत्तान्वर्त्त ॥ नरदेवोसिवेषेण नटवत्कर्मणा द्विजः ॥ ५ ॥ कस्त्वं कस्मे गते दूरे  
सहगंभी वधन्वना ॥ शोच्योस्य शोच्यान्नहसिप्रहरन्वधमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वं चामृणा लघवलयादेर्नू  
नः पदाचलन ॥ वृषरूपेण किंकशिदेवो नः परिखेदयन् ॥ ७ ॥ न जानुकोरवेन्द्राणां दोर्दंडपरिरं  
भिते ॥ भरतलेन पतंत्यस्मिन् विना ते प्राणिनां श्रुचः ॥ ८ ॥ मासौरभेयानुश्रुच्येतु ते वृषलाइ  
यं ॥ मारोदीरं वभद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥ ९ ॥ यस्य राक्षे प्रजाः सर्वास्वस्यं ते साध्यसाधुभिः ॥ त  
स्य मत्तस्य नृपतिर्कीर्तिरायुर्भोगो गतिः ॥ १० ॥

किंकशिदेवो वृषरूपेण स्मान् परिखेदयन्वर्त्तसे ॥ ७ ॥  
दोर्दंडैः परिरंभवत्यतिरक्षितेषु चः ॥ अश्रुणि ते तव विना अन्येषामश्रुणि नानुपतंती खेदहेतुत्वं दर्शितं ॥ ८ ॥ ए  
वमुक्ते पुनरपिशोचंतं प्रत्याह ॥ भो सुरभेः पुत्रमाश्रुचशोकं माकुरु व्येतु अपयातु ॥ गं प्रत्याह ॥ अवमानः शास्तरिम  
यि जीवतिसति ॥ ते भद्रमेव ॥ अतो मारोदीः ॥ ९ ॥ मम हितार्थमेव न हनिष्यामि न तवोपकारयेत्याह ॥ यस्येति श्रुभ्यां  
हे साध्वि ॥ सर्वायाकाश्चिदपीदित्यर्थः ॥ असाधुभिः ॥ तस्य ते पीड्यते इत्यर्थः ॥ भोगो भाग्यं गतिः परलोकः ॥ १० ॥



तस्य विरहं कावासहेतुप्रेमावलोकश्चरुचिरस्मितंच वलज्जल्यश्च तैर्मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां समा  
नंगर्वसहितं स्पर्शं स्तब्धत्वं यः अहरत्यस्याघ्रिणारजासे उत्थितेन विटं किताया अलंकृतायाः सस्यादि  
मिषेण रोमोत्सवो भवति ॥ ३७ ॥ कथयतोः सतोः प्राची एव वाहिनी कुरुक्षेत्रे इति ॥ ३८ ॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥ ३९ ॥

स्य २

कावासहेतुविरहं पुरुषोत्तमं प्रेमावलोकश्चरुचिरस्मितं वलज्जल्यैः ॥ स्पर्शं समानमहर  
न्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटं कितायाः ॥ ३७ ॥ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीध  
र्मयोस्तदा ॥ परीक्षित्वा मराजर्षिः प्राप्नु प्राची सरस्वती ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापु  
रणे प्रथमस्कन्धे षोडशाध्यायः ॥ १६ ॥ सूत उवाच ॥ तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमथ वत्  
दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनं ॥ १ ॥ वृषं मृणालधवलं मेहतं मित्रं विभ्यतं ॥ वेपमा  
नं पदैकेन सीदंतं मृदूताडितं ॥ २ ॥ गां च धर्मदुष्टादीनां भृशं मृदूपादाहतां ॥ विवत्सामशुव  
दनां कृशायव समिच्छती ॥ ३ ॥

ततः सप्तदशे राजा कलेर्निग्रह उच्यते ॥ तस्यैवं वीर्यभाजोपिवैराग्यं वक्तुमर्हत् ॥ हन्यमानं ताड्यमानं ॥ १ ॥  
मृणालपद्मकंदः ॥ तद्वत्तु धवलं ॥ भयान्मेहतं मूत्रयंतं इवेत्यनेन पादावशेषो धर्मो भयान्मूत्रयन्नि  
वप्रतिस्तरां क्षीयमाणः ॥ तस्याप्यनिर्वाहकं पमान इति दर्शितं ॥ २ ॥ धर्मदुष्टादविदो गंधी हामां कृशा  
यवसंतृणं ॥ अत्रापि सस्यादिप्रसवस्य हि वत्सेव यज्ञाद्यभावात् कृशाश्च त एव यज्ञभागमिच्छन्ती पृथ्वीति

ना ४

सुचितम् ॥ ३९ ॥



आर्त्तानां अभयं यस्मात्तद्वचः शोभते उचितमेव ॥ १७ ॥ वयं तु यतः पुरुषात् प्राणिनां क्लेशहेतवो भवेयुः  
तं पुरुषं न जानीमः यतः वादिनां वाक्यभेदैः विमोहिताः ॥ १८ ॥ वाक्यभेदानेवाह ॥ विकल्पं भेदं वसते आष  
दयं तिये योगिनः ते आत्मा ते मेवात्मनः प्रभुं सखदुःखप्रदं आकुः ॥ न दुक्तं आत्मेव द्यात्मनो बंधु एतमे  
वरिपुरुषात्मन इति ॥ यद्वा ॥ विकल्पैः कुतर्कैः ॥ प्रावृत्तानां स्तिकाः एवं हिते वदन्ति ॥ न तावद्देवतादीनां प्रभुत्वं

धर्म उवाच ॥ एतद्वः पांडवेयानां युक्तमार्त्ताभयं वचः ॥ येषां गुणगणैः क्लृप्तो द्यौत्यादौ भगवान् कृ  
तः ॥ १७ ॥ न वयं क्लेशवीजानि यतः स्युः पुरुषं भ ॥ पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥ १८ ॥  
केचिद्विकल्पवसना आकुः रात्मानमात्मनः ॥ देवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुं ॥ १९ ॥ अप्रत  
र्कादनिर्देश्यादितिके चपि निश्चयः ॥ अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥ २० ॥ स न उवा  
च ॥ एवं धर्मे प्रवदतिससम्राट् द्विजसत्तम ॥ समाहितेन मनसा विवेदः पर्यचष्टतम् ॥ २१ ॥

कर्माधीनत्वात् न च कर्मणः स्वाधीनत्वात् ॥ अतः स्वयमेव प्रभुः न चान्यः कश्चिदिति ॥ अन्ये देवताः ॥ देवं  
ग्रहादिरूपां देवतां ॥ परेतुमीमांसकाः कर्म ॥ अपरे लोकायतिकाः स्वभावं ॥ १९ ॥ केचपि सेश्वरे चपि इति  
दुर्लभत्वं दर्शितं ॥ निश्चय इति सिद्धांतः ॥ अप्रतर्कात् मनोः गोचरात् ॥ अतिर्देश्याद्वचना गोचरत्वात्  
परमेश्वरात् सर्वं भवतीति विमृश स्वविचारय स्वबुद्ध्या ॥ २० ॥ विवेदः गतमोहः ॥ पर्यचष्ट प्रत्यभ्यभाषत

॥ २१ ॥



११ पुनरतिशो वंतं वृषभं प्रत्याह ॥ कः अष्टश्चतुर्विधेद त्वद्विधाः ॥ दुःखिताः ॥ १२ ॥ वोभद्रमस्तु ॥ आ  
त्मनस्तव पाद छेदेन वैरूप्यं कृतवंतं कीर्तिदूषयतीति तथा तं आख्याहि ॥ १३ ॥ ननु तदाख्याने कृते कथं  
भद्रं स्यादित्यत आह ॥ यस्मादनागसिजनेयः अघंदुःखं युंजन् कुर्वन् भवेति ॥ अस्य एवं भूतस्य सत्तः सक

एष राज्ञः परो धर्मो ह्यार्त्ता नामार्त्तिनिग्रहः ॥ अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमं ॥ ११ ॥ को  
ऽवश्चतव पादं स्त्री सौ रभे यच्चतुष्यदः ॥ मो भवं स्त्वा दृशाः राष्ट्रे राजां कृत्स्नो नुवर्तिनां ॥ १२ ॥ आ  
ख्याहि वृषभं द्रवः साधूनाम कृतागसां ॥ आत्मवैरूप्यं कर्त्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणं ॥ १३ ॥ ज  
नेनागस्य घं युंजन् सर्वतोऽस्य च मद्रयं ॥ साधूनां भद्रं संवत्सादसाधुदमने कृते ॥ १४ ॥ अना  
गसि ह भूतेषु य आगस्कृन्ति रंकुशः ॥ आहर्त्तास्मि भुजं साख्यादमर्त्यस्यापि सांगदं ॥ १५ ॥ राजो  
हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनं ॥ शासतोऽन्यान्यथा शास्त्रमनापद्युत्यथानिह ॥ १६ ॥ ॥ ॥

शात सर्वत्रापि भयं भवति ॥ ततः साधूनां भद्रं भवेदिति ॥ १४ ॥ एतस्य दंडे अहं असमर्थः इति मां शंकीः इत्य  
हं आगस्कृत् ॥ अपराधकर्त्ता तस्याः मर्त्यस्यापि भुजं आहर्त्तास्मि आहरिष्यामि ॥ सांगदमित्यनेन मूलत उ  
त्साद्या हरिष्यामीति दर्शितं ॥ १५ ॥ नन्वेकस्य निग्रहेणान्यस्यानुग्रहेतव किं प्रयोजनं ॥ तत्राह राजो हीति ॥

अन्यान ॥ अथ मिथ्या न शासतो दंडयतः ॥ १६ ॥



भा० प्र०  
१७६

कि २

न्यासितः॥ अन्योन्यचारेणावतारितः॥ उरुर्भागे यस्य स्याः॥ कृतं कौतुकं मंगलं यस्य स्याः॥ २६॥ अश्रुणिकल  
यतिमुच्यतीति॥ अश्रुकलातेन त्यक्ता सती शूद्राभो ह्यतिमामिति शोचति॥ २७॥ निशातं निशितं अध  
र्मस्य हेतुः यः कलिसंहंतुमिति यथैः॥ २८॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा॥ २९॥ शरण्यश्चाश्रयाहः॥ ३०॥ गुडाकेशो ज्ञेयः

इयं च भूर्भगवता न्यासितो रुभरासती॥ श्रीमद्विस्तृत्यादन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका॥ २६॥ शो  
चत्यश्रुकलासाध्वी दुर्भगे वोक्तिताधुना॥ अवसरणानुपव्याजाः शूद्राभो ह्यतिमामिति॥ २७॥ स  
त उ वा च॥ इति धर्ममहं चैव सात्वयित्वा महारथः॥ निशातमाददेखदुंकलये धर्महेतवे॥ २८॥  
तं जिघांसुमुभिप्रेत्य विहाय नृपलाघुनं॥ तत्पादमूलं शिरसा समगं द्रुय विह्वलः॥ २९॥  
पतितं पादयोर्धीरः कृपया दीनवत्सलः॥ शरण्यो नावधीतः श्लोक्य आह चेदं हसन्निव॥ ३०॥ रा  
जो वा च॥ न ते गुडाकेश यशो धराणां बह्वं जले वै भयमस्ति किंचित्॥ न वर्तितव्यं भवता कथं  
च न ह्येवमदीयेत्वमधर्मबंधुः॥ ३१॥ त्वां वर्तमानं नरदेव देहेषु प्रवृत्तौ यमधर्मदूगः॥ लोभो नृजं  
चौर्यं मनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दंभः॥ ३२॥

तस्य यशोधरा ये वयं तेषां नानुप्रतिबह्वं जलिर्येन तस्य ते॥ किंतु कथं च न केनाप्यंशेन न वर्तितव्यं॥ अयं  
लोको न व्यापनीयः॥ यस्मात्त्वमधर्मस्य बंधुः॥ ३१॥ तदेवाह राजदेहेषु वर्तमानं त्वामनुवर्ततः प्रवृत्तः  
अनार्यदौर्जन्यम्॥ अहः स्वधर्मत्यागः॥ ज्येष्ठा अलक्ष्मीः माया कपटम्॥ ३२॥ ॥ ss ॥ ॥ ss ॥ ॥ ss

७६



अनिर्द्धारितमिव ब्रुवन् घातकं जानन्नपि न वदेत् न सूचयेदित्येवं धर्मव्रीषि ॥ अतो धर्मो सि ॥ सूचने  
को दोष इत्यत आह ॥ यदिति ॥ स्थानं नरकादि ॥ २२ ॥ यद्वा अज्ञानादप्यकथनं भवतीत्याह ॥ अथ वेति ॥ दे  
वस्य मायाया गतिर्वेद्य घातकलक्षणवृत्तिः ॥ भूतानां चेतसो वचसश्चागोचरा सुज्ञेयान् भवतीति निश्च  
यः ॥ २३ ॥ धर्मो साविति ज्ञात्वा तस्य पादानुवादेन व्यवस्था माह ॥ तपरति ह्यभ्य ॥ अधर्मपादैस्तव त्रयः परास्त्रि

राजो वाच ॥ धर्मव्रीषि धर्मज्ञधर्मो सि वृषरूपधक् ॥ यदधर्मकृतस्थानं सूचकस्यापि तद्  
वेत् ॥ २२ ॥ अथ वा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा ॥ चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः  
॥ २३ ॥ तपःशौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्त्तिताः ॥ अधर्मो शौचयो भग्नाः समयसंगमदेस्तव ॥  
॥ २४ ॥ इदानीं धर्मपादस्ते सत्यं निर्वर्त्तयेद्यतः ॥ संजिघृक्षत्यधर्मो यमनृतेनैधितः कलिः ॥ २५ ॥

भिरंशो भग्नाः समयो विस्मयः ॥ २४ ॥ इदानीं कलौ हे धर्मते पादः चतुर्थोऽंशः तत्रापि सत्यमेवास्ति ॥ यतः स  
त्पादवानामानं निर्वर्त्तयेत् कथं चिद्धारयेत् ॥ यद्वा ॥ पुरुषस्तासां धर्मं तमपि पादं अनृतेन संवर्द्धितः  
कलिरूपोऽयमधर्मो गृहीतुमिच्छति ॥ तत्रेयं स्थितिः कृतयुगे प्रथमं संपूर्णं चतुष्पादधर्मः ॥ त्रेतायां चतु  
र्णमपि पादानां मध्ये समयेन तपः संगेन शौचं मुदेन दया ॥ अनृतेन सत्यं इत्येवं चतुर्थोऽंशो ह्येतद्वा  
परे त्वर्द्धं कलौ चतुर्थोऽंशः वशिष्यते ॥ सोऽप्यंतेन दपतीति ॥ २५ ॥



भा० प्र०  
८०

पानं मद्यादेः॥ सूना प्राणिवधः॥ द्यूतेः अनृतं॥ पाने मदः॥ सर्वं मदो दयानाशकत्वेनोक्तः॥ अत्र तु गर्वद्वारा  
तयोर्नाशकत्वेन स्त्रीषु संगः॥ हिंसायां क्रौर्ण्यं दयानाशकमिति संयं॥ यद्यपि सर्वं सर्वत्र संभवति॥ तथा  
पि प्राधान्येनानृततादीनां दानादिषु यथा संख्यां संयं॥ इदं शक्यं तु सत्यं दयातपो दानमिति पादवि  
भोर्नयेत्यत्र दानशब्देन शोचमेवोक्तं मनःशुद्धिरूपत्वाद्भूताभयप्रदानस्येति॥ त्रेतायां धर्मपादानां तु यथा

सूत उवाच॥ अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थातानि कलयेददौ॥ द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राध  
र्मश्चतुर्विधः॥ ३७॥ पुनश्च याचमानाय जात रूपमदात्प्रभुः॥ ततो नृतं मदं कामं रजो वै  
रं च पंचमं॥ ३८॥ अमृनि पंच स्थातानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः॥ औत्तरयेण दत्तानि न्यवस  
तन्ति देशकृत्॥ ३९॥ अथेतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित्॥ विशेषतो धर्मशीलो राजा  
लोकपतिर्गुरुः॥ ४०॥ वृषस्य नष्टान्त्रीन् पादंस्तपः शोचं दयामिति॥ प्रतिसंदध आश्रास्य

मही च समवर्द्धयन्॥ ४१॥  
शोहीयते शनैर्धर्मपादे रनृतं हिंसा संतोष विग्रहै रित्यत्र च असंतोष शब्देन तस्य हेतुगवोल्लेख्यते विग्रह  
शब्देन च तद्धेतुः॥ स्त्रीसंग इत्यविशेषः॥ ३७॥ चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जात रूप  
पं सुखं दत्तवान् ततः सवर्ण दानात्॥ अनृतं मदं काममिति स्त्रीसंग रजो मूलं हिंसा एतानि च चारिण  
च मेव रं चादादिति संबंधः॥ ३८॥ अमृनि अमूषु स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः॥ ३९॥ अथेति हेतोः॥ बुभूषुः॥ उद्धवितु  
मिषुः॥ स्त्रीसूवर्णयोरसेवनं नाम तयोरनाशक्तिः॥ ४०॥ एवं कलिं निगृह्य वृषस्य पादान् प्रतिसंदधेत् तप आ

नित्यर्थः॥ ४२॥  
नित्यं नित्यं नित्यं



तत्तस्माद्वर्तितव्योवर्तितुमर्हेव्रह्मावर्तेदेशेनवर्तितव्यं यत्तस्यवित्तानंविस्तारस्तत्रविज्ञाःनियुक्ताः॥३३॥  
इत्यायागस्तद्रूपामूर्तिर्यस्य॥शंक्षेमं कामांश्चनन्विद्रादयोदेवाइज्यंतेनतुहरिस्तत्राह॥एषस्यावराव  
त्तमात्मेति॥तथापिजीवन्तपरिच्छिन्नइत्याह॥अंतर्वहिरितियथावायुःप्राणरूपेणान्तःस्थोपि॥वहिरप्य  
स्तेतद्वत्॥सर्वानयोमीश्वरोपीति॥३४॥उद्यत्तासि॥उद्यत्तखड्गदंडपाणिंयमं॥उद्यत्तं॥उद्युक्तं॥३५॥अत्रनव

नवर्तितव्यंतदधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्तितव्ये॥ब्रह्मावर्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञेश्वरंय  
जवित्तानविज्ञाः॥३३॥यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानइत्यात्ममूर्तिर्यजतांशंतनोति॥कामान  
मोघान्स्थिरजंगमानामंतर्वहिवीर्युरिवेषआत्मा॥३४॥स्तत्रउवाच॥परीक्षितेवमादिष्टःसकलि  
ज्ज्ञातवेषयुः॥तमुद्यत्तासिमाहेदंडपाणिमिवोद्यत्तं॥३५॥कलिरुवाच॥यत्रवृत्तवनवत्स्यामि  
सावर्भोमतवाज्ञया॥लक्षयेतत्रतत्रापित्वमातेषुशरासनं॥३६॥तमेधर्मभूतांश्रेष्ठस्थानंनि  
र्देष्टुमर्हसि॥यत्रैवनियतोवत्स्यआतिष्ठंस्तेनुशासनं॥३७॥

स्तथामितियातवाज्ञातयायत्रकापिवत्स्यामि॥किंतुतेत्रतत्रापि॥आतः॥गरहीतः॥इषुःशरास  
नचयेनतं॥त्वामेलक्षये॥३६॥तत्रतस्मान्नियतोतिश्चलोवत्स्यामि॥३७॥॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥



भा० प्र०  
॥ ८१ ॥

किंतु उत्सृज्येति ॥ वैद्यासकेः शुकस्य शिष्यः सन्निज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः ॥ अतः  
चैतच्छिवमित्याह ॥ उत्तमस्योक्तस्यैव वार्तायेषु ॥ अतएव नित्यतत्कथारूपं अमृतं जुषतां संभ्रमो न स्यात्  
४ तस्मिन् राज्ञि सुतरांतन्न चित्रं इत्याशयेनाह ॥ तावदिति ॥ अभिमन्योः पुत्रः ॥ शक राट् चक्रवर्ती ईशः ॥  
पतिः तावत् ॥ ५ ॥ ननु तदा कलेः प्रवेश एवास्तु प्रविष्टोऽपि न प्रभेदितिकुतस्तत्राह ॥ यस्मिन् न हनियर्हिय

उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाता जित संस्थितिः ॥ वैयास केर्ज हौ शिष्यो गंगायां संकलेवरं ॥ ३ ॥ नो  
त्रमश्लोकवार्त्तानां जुषतां तत्कथा मृतं ॥ स्यात्संभ्रमोऽंतकाले पि स्मरतां तत्पदं बुजं ॥ ४ ॥ तावत्क  
लिर्न प्रभवेत्प्रविष्टो पीह सर्वतः ॥ यावद्दशो महानुर्व्याश्चाभिमत्यवरकराट् ॥ ५ ॥ यस्मिन्नह  
नियर्धेव भगवानुत्ससर्ज्जगं ॥ तदैवेहानुदृतौ सावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥ नानुद्वेष्टिकलिं  
सम्राट् सारंग इव सारभुक ॥ कुशलान्याशु सिध्यन्ति ते तदणिकृतानि यत् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ss ॥

स्मिन्नेव लोकां पृथ्वीं अनुवृत्तः प्रविष्टः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ॥ ६ ॥ ननु अधर्महेतुं कस्ति सर्वथा  
किं न हतवान् तत्राह नातु द्वेष्टीति ॥ सारंगो भ्रमर इव सारग्राही ॥ सारमाह ॥ यद्यस्मिन् कुशलानि पु  
रणानि आशु संकल्पमात्रेण फलंति इतरणि पापानि आशु न सिध्यंति ॥ यतस्तानि कृतान्येव सिध्यंति ॥ न

तुसकल्पितमात्राणि ॥ ७ ॥

॥ ८२ ॥



युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपितत्प्रभावादेवेत्याह॥ एतर्हि रक्षानीयुधिष्ठिरेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं सम  
र्पितं आसनमध्यास्ते॥४३॥ अधुना पातयत रतिवर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवन्निर्देशः॥ स्मेत्यध्याहारो वा  
४४॥ सत्राय सत्रं कर्तुं दीक्षिताः दीक्षां कृतवन्तः॥४५॥ इति प्रथमे सप्तदशः॥१७॥ एते स्तथा दशोत्तमवत्सरा

स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितं॥ पिता महेनोपन्यस्तं एणारण्यं विविक्षता॥४३॥ आस्ते  
धुना सराजोर्षेः कोरवेन्द्रश्रियो ह्यसत्॥ गजाक्षये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः॥४४॥ इत्यंभृताः  
तुभावो यममिमन्युसुतो नृपः॥ यस्य पातयतः क्षोणीयूयं सत्राय दीक्षिताः॥४५॥ इति श्रीमद्भ  
गवत्समहापुराणप्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ सप्त उवाच॥ यो वै द्रोणस्त्रविष्णु  
व्योममातुरुदरं मृतः॥ अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः॥१॥ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु  
तत्ताकात् प्राणविघ्नवात्॥ न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः॥२॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

पो निरूप्यते॥ स चातुर्गृह एवाप्यजातो वैराग्यमावहन्॥ परीक्षितो निर्योणमत्याश्चर्यं वक्तुं तत्संभाव  
नाय जनाश्चर्यमनुस्मारयति॥ यो वा इति॥ विष्णुव्योनिर्दग्धः सः॥१॥ ब्रह्मकोपादुत्थितात् तत्ताकात् यः  
प्राणविघ्नवः॥ प्राणनाश उरुभयं तस्मान्न संमुमोह॥ अत्र हेतुः यस्तु भगवत्यर्पिताशय इति॥२॥ राम



भा० प्र०  
८२

भगवत्संगिनो विस्तुभक्ताः तेषां संगस्यया लवः अत्यल्पकालः तेनापि स्वर्गेन तुलया म सममपि न प  
प्राप्तमनचापवर्गसंभावनायां लोह मर्त्यानां तुच्छाश्चाशिषो रज्याद्यान तुलया मरति किमु वक्तव्यं ॥ १३ ॥  
एवं सत्संगमभिर्ननु श्रवणोत्सुक्यमाविः कुर्वति कोनामेति रसवित् रसज्ञः महत्तमानामेकांतेन परं  
श्रयनं आश्रयोयः तस्य कथायां अगुणस्य प्राक्तनगुणरहितस्य कल्याणगुणनामंतं वियोगेश्वरस्य

तुलया मलवेनापि न स्वर्गना पुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुनाशिषः ॥ १३ ॥ कोनामर  
प्येद्रसवित्कथायां महत्तमेकांतेन परायणस्य नांतगुणानामगुणस्य जगुर्योगेश्वराये भवपाद  
मुख्याः ॥ १४ ॥ तन्नो भवान्ने भगवत्प्रधानो महत्तमेकांतेन परायणस्य हरेरुदारं चरितं विशुद्धं शुश्रूष  
तां नो विततो नु विदन् ॥ १५ ॥ सवेमहाभागवतः परीक्षितेनापवर्गाख्यमदभ्रवुद्धिः ज्ञानेन वैयास  
किशचित्तेन भेजे खगेंद्रध्वजपादमूलं ॥ १६ ॥

पिनजगुः एतावन्तदतिनपरिगणयं चक्रुः भवः शि  
वः पादो ग्रहा च मुखैर्येषां ते ॥ १४ ॥ नोऽस्माकं मध्ये भगवान् प्रधानम् सेव्यो यस्य सः भवान् शुश्रू  
षतां हरेश्चरितं विस्मारयतु ॥ १५ ॥ तच्च शुक्लं रीहितं संवादेन कथयेत्याह सवा इति द्वाभ्याम्  
वैयासकिना शचितेन कथितेन ज्ञानेन ज्ञानसाधनेन अपवर्ग इत्याख्यायस्य तत् खगेंद्रध्व  
जस्य हरेः पादमूलं भेजे ॥ १६ ॥ श्रीरामायनम् ॥ श्रीहरये नमः ॥ श्रीगोपालोजयति

८२



ननु देवाधिक्यात्तद्वैषयवयुक्तः॥ न धीरेषु तस्या किंचित्करत्वादित्याह॥ किंतु तेन भवेत्॥ वा लेषु अधी  
रेषु अप्रमत्तः अवहितः स न यो वृक इव वर्तते॥ ८॥ पारं दित माख्यातं॥ अष्टत॥ एष्टवंतो ययं॥ ९॥  
किं॥ वदु नानरैरेता वदेव कर्तव्यमिति सर्वशास्त्र सारं कथयति॥ याया इति॥ कथनीयानि उरुणि कर्माणि  
यस्य तस्य गुण कर्म विषया बुभूषुभिः॥ सद्भाव मिच्छद्भिः॥ १०॥ पुनर्विस्तरेण कथनार्थं॥ सतोक्तिं॥ तत्संगं

किंतु वा लेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते॥ ८॥  
उपवर्तितमेतद्दुःपुण्यं पारं दितं मया॥ वासुदेव कथोपेत माख्या नयदष्टत॥ ९॥ यायाः  
कथा भगवतः कथनीयोरु कर्मणः॥ गुण कर्म श्रया पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः॥ १०॥  
ऋषय ऊचुः॥ सत जीव समाः सोम्य शाश्वती विशदं यशः॥ यस्त्वं शंससि कस्मै मर्त्यानां  
ममृतं हि नः॥ ११॥ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासै धर्म धर्मात्मनां भवान्॥ अथाययति गोविंद पादप  
द्मासवं मधु॥ १२॥

चाभिनंदति॥ सतेति विभिः॥ शाश्वतीः समाः॥ अनंतान् वत्स एतन् जीव श्रुत्यंत यो गेहिनीया॥ यतस्त्वं श्री कस्त  
स्य विशुद्धं यशः कीर्तयसि॥ तच्चास्माकं मर्त्यानां ममृतं॥ मरण निवर्तकं च॥ ११॥ अस्मिन् कर्मणि सत्रे अ  
नाश्वासैः अविश्वसनीये॥ वेग एव बाहुल्येन फलनिश्चयाभावात्॥ धर्मेन धर्मा विवर्णश्च॥ आत्मा शरीरं  
एषां तान्॥ अस्मान् कर्मणि षष्ठी॥ आसवं मकरंदं मधु मधुरम्॥ १२॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥



भा. प्र.  
८३

एतत्प्रपञ्चयति विभिः एतावतेति तस्य यदसाम्यं अनतिशायनं च गुणैस्तत्साम्यं तदाधिकं वा ना  
स्तीत्यस्यार्थस्य ज्ञाते एतावता सूचितेन अलं यय्यो प्रकस्तद्विस्तरतो वक्तुं प्राप्नोति न देवा ह रत रान्  
ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिः श्रीः अनभीप्सोरपि यस्यां घिरेणु सेवत इति ॥ २० ॥ अर्थे त्य  
र्थान्तरे यस्य पादनखादवसृष्टं निसृतमपि विरिंचो नोपहतं समर्पितं अर्हणं भः अर्घोदकं ईश  
सहितं जगत्पुनाति विरंचोपहतं सेशमिति चतयोरप्युपासकत्वमुक्तं तस्मान्मुकुन्दव्यतिरिक्तः को न  
एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्या नतिशायनस्य हित्वेतरान् प्रार्थयते विभूतिर्यस्यां  
घिरेणु जुषते नभीप्सोः ॥ २० ॥ अथापि यत्पादनखादवसृष्टं जगद्विरिंचोपहतार्हणं भः सेवां पु  
नात्यन्यतमो मुकुन्दा को ना मलोके भगवत्पदार्थः ॥ २१ ॥ यत्रानुरक्ता सह सेवधीरावपोद्यदेहा  
दिषुषंगमहं व्रजंति यत्पारमहंसमंत्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥ २२ ॥ अहं हि पृथो यमे  
णो भवद्दिशवत्य आत्मा वगमोत्रपावान् नभः पतत्यात्मसमं पतत्रिणस्तथा समं विस्मृगतिं विप  
मभगवत्पदस्यार्थः ॥ २२ ॥ धीराः संतः ऊर्ध्वं तं अंत्यं परमकाष्ठापन्नं तदाह यस्मिन्न  
हिंसा उपशमश्च स्वाभाविको धर्मः ॥ २३ ॥ एवं स्वभाग्यमभिनेयपारीक्षितो पारव्यानं वक्तुमाह अहं हीति अ  
र्थमणः हे सूर्योऽग्र्यो मूर्त्यः अत्रयावानात्मा वगमः मम ज्ञानं तावत् आचक्ष्ये प्रवक्ष्यामि तथा हि पति  
णो नभ आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेव उत्पतेति न कृत्स्नं तथा विपश्चितोपि विस्मृगतिं लीलां समं स्वमन्यतु

रूपमेव वदेतीत्यर्थः ॥ २३ ॥  
८३



तत्तत्र संचतार्थं यथा तथा आख्याहि ॥ तदेव निर्दिशति ॥ परीक्षिते कथितं पारीक्षितं आख्यानं श्रीभागवतं पुरा  
णं परं पुण्यं सत्तु शोधकं ॥ अत्यद्भुतयोगे निष्ठा यस्य ॥ अनंतस्याचरितैः ॥ उपपन्नं युक्तं ॥ अतएव भागवतानां अ  
भिरमं प्रियं एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वं दर्शितं ॥ १७ ॥ श्रीभागवतव्याख्याने लब्धप्रसंगे  
महत्तमादरण्यमात्मनश्चाधत्ते ह्यभ्यां ॥ अहो इत्याश्चर्यं हरति हर्षवयमिति वदुवचनं ॥ स्नायायां प्रतिलो  
मजा अपि अयजन्मभृतः ॥ सफलजन्मानः ॥ आस्मजाताः ॥ वृद्धानामनुवृत्त्या ॥ आदरेण ज्ञानवृद्धः शुक्रः त

तन्तः परं पुण्यमसंचतार्थं आख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं ॥ आख्यायनं ताचरितोपपन्नं पारीक्षि  
तं भागवताभिरमं ॥ १७ ॥ स्तन उवाच ॥ अहो वयं जनमभृतोऽद्य हास्य वृद्धानुवृत्त्या विविलोम  
जाताः ॥ दौःकुल्यमाधि विधुनोति शीघ्रं महत्तमानां अभिधानयोगः ॥ १८ ॥ कुतः पुनर्गणतो  
नामतस्य महत्तमैकांतपरायणस्य ॥ योनंतशक्तिर्भगवाननंतो महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः ॥ १९ ॥

स्य सेवयेति वा ॥ यतो दुःकुलत्वं तन्निमित्तं आधि मनःपीडं महत्तमानां अभिधानयोगः ॥ लौकिकोपि संभाषण  
संबंधः ॥ विधुनोति ॥ अयनयति ॥ १८ ॥ कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं ॥ तस्य नामगुणतः पुंसो महत्तमानां अभिधान  
योगो दौःकुल्यं विधुनोति इति ॥ यद्वा ॥ नामगुणतः कुतः दौःकुल्यमिति ॥ यद्वा ॥ पुंसः तस्य नामगुणतः दौःकु  
ल्यं विधुनोतीति किंच कथमिति कैमुत्यमेवाह ॥ अनंताः शक्तयो यस्य सतोप्यनंतः ॥ किंच महत्सुगुणयस्य  
महद्गुणस्तस्य भावस्तस्मात् ॥ यद्गुणतोप्यनंतमाहुः ॥ १९ ॥ श्री ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥



भा० प्र०  
८४

अ०

तस्य पुत्रः शृंगी नाम तेजस्वी तपो बल संपन्नः ॥ अघंदुः खं तत्र अभर्क मध्ये ॥ ३२ ॥ पालानां गजां पीवां पुष्टा  
मा अधर्ममेव निदिशति ॥ स्वामिनि दासानां यदघं पापा चरणं बलिभुजां काकानां शुनामिव चेति ॥ ३३ ॥ हास  
ते दर्शयति ॥ ब्राह्मणै रिति ॥ सभां उभां ड एव स्थितं ॥ ३४ ॥ तत्र दनं तर म देशास्मि दंडयामि ॥ ३५ ॥ इति व

तस्य पुत्रोऽति तेजस्वी विहरन्वा लकोऽर्भकैः ॥ राजा घं प्रापि तं ता तं शुत्वा तत्रे दम व्रवीत् ॥ ३२ ॥ अ  
हो धर्मपालानां पीवां बलिभुजामिव ॥ स्वामिन्य घं य दासानां डारयानां शुनामिव ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणैः  
क्षत्रवंधुर्हि डारपालो निरूपितः ॥ सकथं तद्गृहे दास्यः सभां उभां भोक्तुमर्हति ॥ ३४ ॥ कस्मे गते भ  
गवति शास्त्रयु न्यथा गामिनां ॥ तद्भिन्न सेतूनद्या हं शास्त्रि पश्यत मेवलं ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा रोषता म्रा  
ह्मो वयस्या नृषि वालकान् ॥ कौशिक्या पउ प मृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥ ३६ ॥ इति लंघित मर्या  
दं तद्वकः स प्रमेह नि ॥ दं द्यति स्म कुलां गारं चोदितो मेत तद्गृहं ॥ ३७ ॥ ततो भ्येत्याश्रमं वालो गले स  
र्प कलेवरं ॥ पितरं वी द्य दुःखांती मुक्तकं तोरु रो दह ॥ ३८ ॥

इत्यानुत्कारोपेण ताम्रेक्षिणी यस्य कौशिकी  
नदी तस्याः अपः संधि गर्भः वाग्वज्रं शापं ॥ ३६ ॥ इति एवं सर्प निक्षेपेण तं दं द्यति भद्रयिष्यति पावां  
तरे भस्मी करिष्यति स्मैति पाद पूरणे कुलस्यां गारं तुल्य मे मया तनेति क्रुस्व मां ॥ ३७ ॥ गले सर्प कलेवरं

॥ ३८ ॥ इति व  
॥ मुक्तकं तोरु रो दह ॥ ३८ ॥  
॥ इति व



२४॥ अचक्षाणः अपश्यन्ते प्रसिद्धमाश्रमं तस्मिन् मुनिशीकं ॥ २५॥ प्रतिरुद्धः प्रत्याहता इन्द्रियादयो मे  
 न अत एव उपरतं स्थानत्रयाज्जाग्रदादिलक्षणात् परंतुरीयं पदं प्राप्तं अत एव ब्रह्मभूतत्वादेविक्रि  
 यं ॥ २६॥ विप्रकीर्णभिर्जटाभिश्च नरुर्नृगविशेषः तस्य चर्मणा आच्छन्नविशेषेण शुष्यतालुर्नृस्यसः त  
 एकदा धनुर्धुम्यविचरन् गवां वने ॥ मृगाननुगतः श्रान्तः क्षुधितस्त्रुषितो भृशं ॥ २४॥ जला  
 शयमेव क्षाणः प्रविवेश तमाश्रमं ॥ ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनं ॥ २५॥ प्रतिरु  
 द्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतं ॥ स्थानत्रयात्परं प्राप्त्वं ब्रह्मभूतमविक्रियं ॥ २६॥ विप्रकीर्णज  
 टाच्छन्नं रोरेण जिनेन च ॥ विषुष्य तालुरुदकं तथा भूतमया च त ॥ २७॥ अलक्ष्य तृणाभूम्या  
 दिरसंप्राप्राघसुनृतः ॥ अवज्ञातमिवात्माने मन्यमानश्चुकोप ह ॥ २८॥ अभूत एवः सह  
 सा क्षुत्तडभ्यामर्दितात्मनः ॥ ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरे मेत्युरेव च ॥ २९॥ स तु ब्रह्मरूपेण सं  
 गता सुमुरगं मृषा ॥ विनिर्गच्छन् धनुष्कोटा निधाय परमागमत् ॥ ३०॥ एष किं निभृता शेषकर  
 णो मीलितेक्षणः ॥ मृषा समाधिराहो सिक्किन्नु स्यात्क्षेत्रवंधुभिः ॥ ३१॥  
 णाभूतं मुनिं ॥ २९॥ नलक्ष्यन्तं तृणासनं भूमिरुपवेशस्थानं त्रयेन सः ॥ न संप्राप्नोः र्यः सुनृतं प्रियवचनं च  
 येन सः ॥ ३०॥ मत्सरेस्तदुत्कषसि ह न ॥ ३१॥ गता सुमृतं धनुष्कोटावापाग्रेण ॥ ३२॥ सर्वनिधाने रक्षाभिप्रायमा  
 ह ॥ एष किं प्रत्याह त सर्वेन्द्रियः स मीलितेक्षणः स्थितः ॥ य इह ॥ क्षेत्रवन्धुभिरेगतेर्गतेर्वा किं नु स्यादित्यवज्ञया

३२॥ सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ॥ ३३॥  
 ३४॥ मृषा समाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ॥ ३५॥



भा० प्र०

८५

ग ४

आर्यधर्मः सदाचारः॥ शुभांकपीनामिव चार्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानां॥४५॥ एवं राजमात्र  
स्पर्शाननर्हत्वमुक्ता प्रस्तुते विशेषमाह॥ धर्मपाल इति सार्धेन हयमेधराट् अश्वमेधयाजी।  
४६॥४७॥ अस्य महापापस्यान्यत् प्रायश्चित्तमेदृष्ट्वा पापमावेदयन् भगवंतं प्रार्थयते॥ अपापे स्थितिः॥४८॥  
तदार्थधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णश्रमाचारयुतस्य यीमयः॥ न तो र्थकामाभिनिवेशितात्मनां  
शुभांकपीनामिव वर्णसंकरः॥४५॥ धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राट् वृहस्पतिः॥ साक्षात् महर्षि  
गवतो राजर्षिर्देयमेधराट्॥४६॥ दृष्ट्वा श्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति॥४७॥ अपापेषु  
स्वभृत्येषु चालेनाप्येकबुद्धिना॥ पापं कृतं यद्वा सर्वे त्माक्षंतु मर्हति॥४८॥ तिरस्कृता विप्रल  
ब्धाः शष्पाः क्षिप्ता हता अपि॥ नास्य तत्प्रतिकुर्वति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि॥४९॥ इति पुनरुक्ता  
धेनवसोऽनुते प्रा महर्षिभिः॥ स्वयं विप्रकृतो राजानो वाघं तदचिंतयन्॥५०॥  
राजा चेत्प्रतिशपं दद्यात् न हि निःकृतिर्भवेत्॥ अपि तत्तु न संभवति॥ तस्य महाभागवतत्वादित्या  
ह॥ तिरस्कृताः निंदिताः विप्रलब्धा वंचिताः क्षिप्ता अवज्ञाताः हतास्ताडिताः अस्य तिरस्कारादिक  
तुः न तत्प्रतिकारं कुर्वति तद्भक्ताः विष्णुभक्ताः प्रभवः समर्था अपि॥४९॥ विप्रकृताः अघं अपराधं॥५०॥

८५



३६॥ तं सर्वं विसृज्य केनापकारः कृतः ॥ ४० ॥ अनभिनन्दनवाक्यं ॥ अहो इत्यादिवत कष्टं ॥ तेन या महत्  
पापं कृतं ॥ अहो अपराधे दमोदंडः ॥ ४१ ॥ परो विस्मुरित्याख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः संमातुं समं द्रष्टुं  
४२ ॥ अलक्ष्यमाणे ॥ अदृश्यमाने ॥ अविस्मयवत् ॥ मेषसंघवत् ॥ ४३ ॥ नष्टो नाद्यो यस्य लोकस्य तस्यैव

सवाचांगिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतविलापनं ॥ उन्मील्य शनकेर्नेत्रे दृष्ट्वा अंसे मर्कटैर्गं ॥ ३६ ॥  
विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्सकस्माद्दिशि ॥ केन वा तत्रापकृत इत्युक्तः सौम्यवेदयत् ॥ ४० ॥ नि  
शम्यत्राप्रमत्तदर्शनं नरेन्द्रसब्राह्मणेनात्मजमभ्यनन्दत् ॥ अहो वतां हो महदज्ञते कृतं अल्यीय  
सिद्धो ह उरुदे मोधतः ॥ ४१ ॥ न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं संमातुं महीष्य विपके बुद्धे ॥ यत्रैजसा दु  
र्विषदे रागुप्राविंदंति भद्राण्यकुतो भयाः प्रजाः ॥ ४२ ॥ अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्निरथांगपाणा  
वयमंगलोकः ॥ तदा हि चौरप्रचुरो विनश्यन्त्यरक्ष्यमाणैर्विवरूथवत् क्षणात् ॥ ४३ ॥ तदद्य नः पाप  
मुपेत्य नन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसो विलुपकात् ॥ परस्परं घृतिशयंति वृजते पशून् स्त्रियो र्था च पुरु  
सो वै सुनोधस्य विलुपकादपहर्तुं श्योरादेर्हेतोर्यत्पापं भविष्यति ॥ तदस्मन्निति तत्रात् ॥ अस्मान् येष  
ति ॥ अनन्तयं संवधं नृभ्यो नैव ॥ तदेव पापं दर्शयति ॥ परस्परमि ॥ सयंति परुषं वदंति ॥ पश्चादी नृवंजते ॥ अपह  
दस्य वोजनाः ॥ ४४ ॥

रंति ॥ पुरुदस्यवः ॥ चौरवकुलाः ॥ ४४ ॥



भा० प्र०  
८६

इत्थंचिंतयन्सराजामुनेः सुतोक्तोः स प्रमोहनिर्जतिमृत्युर्यथा भविष्यति तथा शृणोत् शमीकप्रे  
षितात् शिष्यात् पुत्रावसः तत्तत्कस्य विषाग्निं साधुमेने यतो विषयेषु प्रसक्तस्य विरक्तिकारणं  
४॥ अथो नंतरं उभौ लोको पुरस्ताद्रज्यमध्य एव हेयतया विचारितौ तौ विहाय श्रीकृष्णं क्रिसे  
वासेव अधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थो धिकां जन्तु प्रयमनशनं तस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्पेनोपाविश  
सचिंतयन्नित्यमथा शृणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निर्जतिस्तस्य काख्यः स साधुमेनेन चिरे  
ण तत्तत्कानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणं ४॥ अथो विहाये मम मुंचलोके विमर्शितौ हेयतया  
परस्तात् कृष्णं क्रिसेवामधिमन्यमान उपाविश त्राय ममर्त्य नद्यां ५॥ यावत् सत्तरीति  
लसी विमिश्रकृष्णं क्रिरे एव भ्यधिकां वनेत्री पुनानिलो कानुभयत्र ये शान्कस्तानसे  
वेत्तमरिष्यमाणः ६॥  
दितियावत् यहा प्रायं प्रकृष्टमयनं शरणं यथा भवति तथा ५॥ अमर्त्येन द्यौ इति विशेषणस्य फल  
माह पांगालसंती शीर्यस्याः तुलस्याः तया विमिश्रिताः ये कृष्णो क्रिरे एव तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं पदं  
वुत्तस्य नेत्री तद्वाहिनी उभयत्र अंतर्वहिश्च सेशान् लोकपालैः सहितान् लोकान् पुनानि  
मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणस्यानियतकालत्वात् सर्वोपितथा अतस्तां कोनसेवेतद् ६॥

८६



युक्तं चैतदित्याह॥ प्रायश इति॥ द्वंद्वेषु सुखदुःखादिषु अगुणश्रयः सुखदुःखाद्याश्रयो न भवति॥ ५१॥ इति  
 ति श्रीप्रथमोऽष्टादशः॥ १८॥ प्रायोपविष्टे गंगायां राज्ञियोगिजनावृते॥ शुकस्यागमनंतत्र प्रोक्तमेकोनविंश  
 के॥ स्वकृतं तत्कर्म मुनिस्कंधे सर्पे निक्षेपे गार्ह्यं निचिंतयन् सुदुर्मना जातः॥ चिंतामेवाह साध्वद्वाभ्यां॥ अ  
 हे इति नीचपापं॥ अमीवमिति पाठे स एवार्थः॥ ब्राह्मणे गरुडं गुह्यं ते ज्ञायस्य॥ १॥ कृतं यदेव हे लनं रं श्वरावज्ञापा

प्रायशः साधवो लोके परे द्वंद्वेषु योजिताः॥ न व्यथंति न हृष्यंति यत आत्मा गुणश्रयः॥ ५१॥ इति  
 श्रीमद्भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ स न उवाच॥ महापतिस्त्व  
 थं कर्म गार्ह्यं विचिंतयन् आत्मकृतं सुदुर्मनाः॥ अहो मया नीचमनार्यवत्कृतं निगमसि  
 ब्रह्मणि गरुडतेजसि॥ १॥ ध्रुवं ततो मे कृतं देव हे लनात्तदुत्थं व्यसनं नातिदीर्घात्॥ तद  
 स्तु काममघनिष्क्रियमेयथानुकुर्यापुनरेव मद्वा॥ २॥ अथैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितो  
 ब्रह्मकलानलो मे॥ दहत्व भद्रस्य पुनर्न मे भूत्वा पीयसीधीर्हि न देवताभ्यः॥ ३॥

पमित्यर्थः॥ तस्मात्मेव व्यसनं भविष्यति॥ तनुनातिदीर्घात्कालात्॥ अचिरं देवास्तु॥ तत्रापि अद्या साक्षात्॥ न पुत्रादि  
 क्षरेणेति॥ प्रार्थना कामं असंकोचतः॥ एवं प्रार्थनायाः प्रयोजनं अघस्य निष्क्रियं प्रायश्चित्ताय यथा पुनरेव  
 न कुर्यान्मिति च॥ २॥ एवं साक्षात्स्येव व्यसनं प्रार्थयतः प्रागेव किंचित्प्रार्थयते॥ अथैव मे राज्यादिदहत्त्वं प्रको

पुनर्हि जादीमीरयितुं प्रथमं धी॥  
 पुनर्हि जादीमीरयितुं प्रथमं धी॥



अनुमोदनेनानुग्रहमात्रस्य आत्मानं श्लाघयते ॥ अहो रति ॥ नृपाणां मध्ये महत्तमैरनुग्रहणीयं शी  
लं रत्नं येषां एतच्च राज्ञो मतिदुर्लभमित्याह ब्राह्मणानां पादश्लोकात् पादप्रक्षालनोदकात् ॥ दूरदुष्टि  
ष्टविण्मूत्रपादाभासिसमुत्सृजदिति स्मृतेः ॥ दूरहितैः ॥ तद्विस्तृत्य ते दूरदेवविस्मृतिप्रतत्रापि स्थानु नृप  
यमित्यर्थः ॥ मार्गं कर्म यस्य त्याज्यमात्रमुद्दिश्योक्तम् ॥ १३ ॥ आस्तां तावदनुग्रहः ॥ ब्रह्मशापो  
पि भगवत्प्रसादादेव जात इत्याह ॥ तस्यैव कर्मणा एव ॥ अथ स्य पापात्मनः गृहेष्वाप्तचित्तस्य मे स प्रा

राजो वा ॥ अहो वयं धन्यतमान नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः ॥ राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादश्लो  
काद्वा गद्विस्मृतं वत गार्ह्यकर्म ॥ १३ ॥ तस्यैव मेघस्य परवरेणो व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीष्टानि वै द  
मूलोद्भिज्जशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाप्नुयते ॥ १४ ॥ तमोपयातं प्रतियंतु विप्रागं च देवी धृतचि  
तमीशे ॥ द्विजोपसृष्टः कुरु कस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥ १५ ॥ ॥ २ ॥

प्रये परवरणमीश एव द्विजशायतया च भव ॥ यत्र यस्मिन् शाये सति गृहेषु प्रसक्तो भयं धत्ते निविष्टो भवति  
स्वयं यतो निवृत्तो निर्वेदमूलः ॥ निर्वेदो वैराग्यमूलं प्राप्ति कारणं यस्मिन् ॥ स्वस्य वैरा  
ग्यप्राप्तत्वात् तस्य च भयमूलत्वात् ॥ तदर्थं द्विजशायं कारितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ तान् प्रार्थयते द्वाभ्यां ॥ तमामा  
नुपयातं शरणगतं प्रतियंतु जानतु ॥ देवी देवतारूपा गंगा च प्रत्येह ॥ वाशब्दः प्रतिक्रियानादरेण गाथाः कथाः



इति एवं विष्णुपद्यां गंगायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्य पांडवे यरति ॥ तत्कुलोचित्यं दर्शयति न  
अन्यस्मिन् भावो यस्य सः कुतः मुनिव्रतमुपशंसः ॥ तत्कुतः मुक्तः समस्तसंगो येन सः ॥ ७ ॥ तत्र तदा तद्दर्शना  
र्थं मुनयः उपागताः ननु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वा ॥ ननु तादृशानामपि तीर्थयात्रादृश्यते तत्राह प्रायेणेति

इति व्यवच्छिद्य स पांडवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्यां ॥ दध्यो मुकुंदं घ्नमनन्यभावो मु  
निव्रतो मुक्तसमस्तसंगः ॥ ७ ॥ तत्रोपज्ञमुर्भुवनं पुनानामहानुभावामुनयः सशिष्याः ॥ प्रा  
येण तीर्थभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनं तिसंतः ॥ ८ ॥ अत्रिर्वशिष्ठश्चावनः शरद्वानरि  
ष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च ॥ पराशरो गाधिसुतो यराम उत्तथ्य इन्द्रप्रमदे धर्मवाहो ॥ ९ ॥ मेधातिथिर्दे  
वल आर्षिष्टेणो भारद्वाजो गोतमः पिप्पलादः ॥ मैत्रेयजैर्वैः कवचः कुंभयोनिर्हो यायनो भग  
वान् नारदश्च ॥ १० ॥ अन्ये च देवर्षिर्ब्रह्मर्षिवर्यो राजर्षिवर्यो अरुणदयश्च ॥ नानाधर्मप्रवरानसमे  
तानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववंदे ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टेष्वयतेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ॥ विज्ञा  
पयामास विविक्तचेता उपस्थितो ग्रेभिर्गृहीतयाणि ॥ १२ ॥

तीर्थयात्रायाजैः ॥ ८ ॥ अरुणदयः कांडर्षिर्न विशेवेण पृथङ्निर्दिष्टानानाया न्यार्थयाणि स्तुवीणांगोत्राणि ते  
षु प्रवरानश्रेष्ठान् शिरसाभुवं स्पृष्ट्वा ववंदे ॥ ११ ॥ विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामो विविक्तमुर्धचेतो यस्य ॥ अभिगृही

इति पाण्डवस्य सः स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशना  
मुक्तमुर्धचेति विज्ञापयामास ॥ १२ ॥



आश्रुत्य आकर्ण्य समं पक्षपातशून्यं मधुच्युतं अमृतं आविगुरुगंभीरार्थं अच्युतीकं सत्यं ॥ २२ ॥ त्रयाणां लो-  
कानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके वेदा यथा मूर्तिधरा भवति तन्नुल्याः ॥ शानतिशयमुक्ता ॥ कृपालुतामाह ॥ नेहेति  
भवती प्रयोजनं परानुग्रहं विनास्ति तर्हि स एवार्थः ॥ स्यात् न आत्मशीलं स्वभावः ॥ २३ ॥ पृष्ठं प्रपृथ्वं विश्रभ्य  
विश्वा संकृत्वा एवं कर्तव्यमित्यस्य भाव इति कृत्यतास्मिन्निषये सर्वात्मना सर्वावस्थासंकृत्य विशेषतश्च मि-

श्राश्रुत्य तदृषिगणवचः परीक्षितं समं मधुच्युतं रुचाव्युत्तीकं ॥ अभाषते नानभिबंद्य युक्तं शु-  
श्रूषमाणश्चरितानि विस्मोः ॥ २२ ॥ राजोवाच ॥ समागता सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधराः  
त्रिपृष्ठे ॥ नेहा यवामुत्र न कश्चनार्थकृते परानुग्रहमात्मशीलं ॥ २३ ॥ ततश्च वः पृष्ठमिमं विपृष्ठे  
विश्रभ्य विप्रा इति कृत्यतायां ॥ सर्वात्मना म्रियमाणे श्रुत्वा मुहुं च तत्रा मृशता भियुक्ताः ॥ २४ ॥  
तत्राभवद्गवान्यासपुत्रो यदृष्ट्या गामरमानो तपेत्तः ॥ अलक्ष्यलिंगो निजलाभतुष्टो वत-  
स्त्रीवालैरवधूतवेषः ॥ २५ ॥

यमारोः ॥ तच्च शुद्धम् ॥ पापसंपर्करहितम् ॥ आश्रुत्या तत्र विचारयत् ॥ २६ ॥ तत्र तेषु यागयोगतपोदा-  
नादिभिर्विवदमानेषु सत्सु ॥ यदृष्ट्या गां पर्यटन् ॥ व्यासपुत्रः ॥ तत्रैव भवत्प्राप्तः ॥ न लक्ष्यमाण-  
मादिलिंगं यस्य अवधूतः ॥ अवज्ञाय जनैस्त्यक्तो यः ॥ तस्यैव वेषो यस्य ॥ २७ ॥ रामरामरामरामरामराम



सञ्जाग्रयोयेषां तेषु प्रकृतः संगो भूयात् तस्यां तस्यां सद्योजनमिति जन्मनि ॥ १६ ॥ अथ वसायो निश्चयः प्रा  
चीनमूलेषु प्रागग्रेषु कुपोषु आस्ते समस्तसु ते जनमेजये न्यस्तो भारो राज्यं येन ॥ १७ ॥ प्रशस्यसाधुसाध्विति  
प्रकाशव्यकिरन् देवसंघैर्वादिता नेदुः ॥ १८ ॥ प्रजानुग्रहशीलं सारो वलंचयेषां ॥ उन्नमश्लोकगुरोरभि रूपं

पुनश्च भूयाद्गवत्यनंतैरतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु ॥ महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्व  
त्रनमो द्विजेभ्यः ॥ १६ ॥ इति स्मराजाध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ॥ उदङ्मुखो दत्ति  
राकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥ १७ ॥ एवं च तस्मिन् नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि दे  
वसंघाः ॥ प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसन्नैर्मुदा मुकुटं दुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥ महर्षयो वै समुपागता  
ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ॥ ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुन्नमश्लोकगुणाभिरूपं ॥ १९ ॥  
नवा इदं राजर्षिवर्णचित्रं भवत्सुकुलसमन्तव्रतेषु ॥ येषां स नं राजर्षी रजुषं सद्योजनकुर्भगवत्सा  
र्षकामाः ॥ २० ॥ सर्वे वयं तावदिहा स्महे च कलेवरं यावदसौ विहाय ॥ लोकं परं विरजस्कं विशोकं य  
स्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २१ ॥

सुंदरमिव ॥ २१ ॥ भवत्सु पां जेर्वशेषु ये जदुः ॥ इति युधिष्ठिराद्यभिप्रायेण ॥ २० ॥ परस्परं मंत्रयंते ॥ स  
र्वरतिपरं श्रेष्ठं लोकं तत्र हेतुः ॥ विरजस्कं निर्मायं ॥ विशोकं यास्यतीति कुतस्तत्राह ॥ अयमिति ॥ २१ ॥ ॥ ॥



भा० प्र०  
८६

भगवान्त्रयसंध्यादिभिः संवृतः अलंकारोचतग्रहाः मुक्तादयः ॥ अक्षराण्यश्विन्यादीनि अन्यास्ताराः ॥ ३० ॥ मकुंठा  
सर्वार्थेषु मेधापस्य प्रशार्थेषु नर्त्तकाः ॥ ३१ ॥ सुनेता गिरमाह अहो इति पंचभिः सतांसेषां ज्ञातयतः ॥ अतिथिरूपेण  
हेतुना तीर्थकायोग्याः कृताः ॥ ३२ ॥ विस्मोः सांनिध्यादसुरगयादय इव ॥ ३३ ॥ पांडुसुतानां प्रियः ॥ अतस्तेषां पैतृष्वस्येय

सं संवृतस्तत्र महान्महोयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः ॥ वरोचतालं भगवानयथेदुर्ग्रहर्चेतारानि  
। करैः परीतः ॥ ३४ ॥ प्रशान्तमासीत् मकुंठमेधसं मुनिनृपो भागवतोभ्युपेत्य ॥ प्रणम्य मूर्ध्नि वहितः क  
तं जलिनेता गिरा सुनृतयान् पृच्छत ॥ ३५ ॥ एतां वाच ॥ अहो अथ वयं वं वं न सत्सेवां तत्र वंधवः ॥ रूपयाति  
थिरूपेण भवद्विस्तीर्थकाः कृताः ॥ ३६ ॥ येषां संस्मृतास्तु सां सद्यः शुद्धातिवैरहाः ॥ किंपुनर्दर्शनं स्पर्शपा  
दशो वासनादिभिः ॥ ३७ ॥ सांनिध्यात्ते महायोगिनो पातकानि महात्यपि ॥ सद्यो नश्यन्ति वै पंसां विस्मोरिव  
सुरेतराः ॥ ३८ ॥ अपि मे भगवान्नीतः कृष्णः पांडुसुतप्रियः ॥ पैतृष्वस्येय प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्र वान्धवः ॥ ३९ ॥ अ  
न्यथा ते व्यक्तगते दर्शनं नः कथं नृणां ॥ नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ॥ ४० ॥

नाप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य मे आत्तं स्वीकृतं वान्धवं वंधुकृत्ययेन ॥ ४१ ॥ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना ॥ अव्यक्तागतिर्यस्य तस्य न व  
दर्शनं कथं अस्मदादीनां तत्रापि म्रियमाणानां नितरां कथं स्यात् ॥ वनयितायां च यिता वनेयित् ॥ तमो वनीयान् ॥ तस्य अत्युत्त

रतया मांया चिथारति प्रवृत्त कस्येयर्थः ॥ ४२ ॥

८७



तमित्यादीनां प्रत्युत्थितारतिरुतीयश्लोकगतेनान्यः द्विगुणान्यष्टौ वर्षाण्यस्य सुकुमारौ पादौ करो ऊरुवाङ्गुलौ  
कपोलौ गात्रं च यस्य चारुणी आयते च त्रिणिश्लोकस्मिन् उन्नतानासायस्मिन् लंबदस्तादिवैषम्यं विना तुल्यौ करोण्य  
स्मिन् शोभने भ्रूवौ यस्मिन् न एवं भूतमाननं यस्य कंठुवद्रेखात्रयांकितः सृष्टुजातकंठो यस्य २६ कंठस्याधोभाग  
योः स्थिते अस्थि नीजत्रुणीमांसेन निगूढे जघ्ण्यस्य पृथुर्विस्तीर्णं तु गमुन्नतं वक्षो यस्य आवर्तनाभिर्यस्य वलि

तं द्यष्टुवर्षं सुकुमारपादकरोरुवाङ्गं सकपोलगात्रं चारुयताक्षो न स तुल्यकर्णसुभ्राननं कंठुस  
जातकंठं २६ निगूढजत्रु पृथुतुंगवत्तसमावर्तनाभिवलिवल्गुदरं च दिगंबरं वक्रविकीर्णकेशं प्र  
लंबवाङ्गं स्वमरोत्तमांभं २७ श्यामं सदा पीयूषं यो गललक्ष्म्या स्त्रीणां मनोजरुचिरस्मितेन प्रत्यु  
त्थितांस्तमुनयः स्वासनेभ्यः सल्लसन्तां जात्रपिगूढवर्चसं २८ सविस्मरणोऽतिथयश्चागता यत्र  
स्मै सपय्या सिरसा जहार ततो निरुत्ताद्यवुधास्रियोर्भकामहासने सोपविवेश प्रजितः २९

भिस्तिर्यक् निम्नरेखाभिर्वल्गुरम्यसुदरं यस्य दिश एव अंबरं यस्य वक्राविकीर्णः केशा यस्य प्रलंबौ वाङ्गयस्य  
स्वमरेषु प्रेष्टु उन्नमो हरिस्तद्वत् आभा यस्य २७ सदा अपीयं अत्यंतोत्तमं यद्वयो यो वनं तेन अंगलक्ष्मीर्देहका  
तिः तया रुचिरस्मयेन गूढवर्चसमपि प्रश्रिता तं दृष्ट्वा प्रत्युत्तमं कृतवन्त इत्यर्थः २८ शिरसे वसपय्या माजहार  
आत्मनि वेदं कृतवान् तेन सह गतोऽपत्यादयो निवृत्ताः सः पविवेश संधिराधः २९ ॥



भा० प्र०  
५०

सम्यक् सिद्धिर्यस्मात् यत्कार्यं कर्तुं योग्यं ॥ ३७ ॥ कर्तव्यं त्वावस्य कर्मिति भेदः ॥ विपर्ययं ॥ अत्रातव्यादि ॥ ३८ ॥ त्वद्दर्शन  
स्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह नूनमिति ॥ गोरोहनमात्रकालमपि ॥ ३९ ॥ एवं ॥ अहो रत्यादिक  
यास्तस्यामधुरयागिराभाषितः ॥ अभिमुखीकृतः ॥ ४० ॥ प्रथमस्कंधग्रहार्थपदभावार्थदीपिका ॥ स

अतः पृष्ठमिसंसिद्धियोगिनां परमंगुलं ॥ पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३७ ॥ यच्छ्रे  
तव्यमथोजाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो ॥ स्मर्तव्यं कीर्तनीयं वा ब्रूहियद्वा विपर्ययं ॥ ३८ ॥ नूनं भग  
वतो ब्रह्म नृगृहेषु गृहमेधिनां ॥ न लक्ष्यते ह्यवस्थानं मपि गोरोहनं क्वचित् ॥ ३९ ॥ सत उवाच ॥ एव  
माभाषितः पृष्टः स एतास्तस्यागिरा ॥ प्रत्यभाषत सर्वज्ञो भगवान्वादरायणिः ॥ ४० ॥ इति श्रीम  
द्भागवते महापुराणे पारमहंस्यसंहितायां वैयासिके प्रथमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

किरुहीपनीयेषं यथा स्यात्तत्त्वदीपनं ॥ १ ॥ आर्य्यधर्मजमाह तारिमव नौ कृत्वा परीक्षितं ॥ ब्रह्मास्त्रादभि  
रक्षितं कलिजयेखातं च कृत्वा भुवि ॥ अंते यः शुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेन तं ॥ शापादवदमुं भजामि प  
रमानंदकृतिं माधवम् ॥ २ ॥ इति श्री प्रथमस्कंधे एकोनविंशः ॥ १९ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

५०